

Жалгъан дау бла илишаннга салыннган
къарындашларыма, немис фашистле
жойгъан жууукъларыма, Ата журтларын
гитлерчиледен къоруулай уруш
аулакъларында жан берген Акътопуракъ
элни къызыл аскерчи жашларына
ба г ъ ы ш л а й м а

ЖУЛАБ УЛУ ЮЗЕЙИР

БИР АБЫННГАН МИНГ СЮРЮНЮР

Нальчик

ООО «Тетраграф»

2012

ГУК «Государственная

ISBN 978-5-905288-57-9

© Джулабов У. А., 2012
© ООО «Тетраграф».
Оформление, 2012

АЛ СЁЗНЮ ОРНУНА

Ётген ёмюрге кёз жетдирсек, кесибиз, жетмиш жыл жашап, зарауатлыкъ сынап, чылмыкъладан къутулмадыкъ, айныр заманында кереклисича айныялмадыкъ.

Нек? Бу затны юсюнден алыкъа тынгылы бир акъылгъа, бир оюмгъа келишалмай, телебериуледе кёргенлерине, радио-ода эшитгенлерине, газет-журналлада окъугъанларына ийнаныргъа-ийнанмазгъа да ишекли болуп, интернетни багушун кёозгъап, даулашла къурагъанлагъа не айтхын, не этгин?..

Даулашланы сылтауу неди? Совет Союз кёп заманны ичинде сталинчи режимни башындан сынагъан тоталитарлыкъ низам (демократиягъа чюйре) тохташхан къырал болду. Аскерликдеча, барысына да бирча буйрукъ берген алжаусуз жорукъ башчылыкъ этди. Быллай буйрукъ бла жашагъанлагъа хар зат да жаланда къырал башчыны оноууна кёре болады. Ма аллай заманда кёбюсюнде къыралгъа билимсиз башчыла оноу этгендиле. Бизни республикада уа аллайладан биринчиси Бетал Калмыков эди. Бизни къыралыбызны айныууна бек уллу чырмау болгъанла аллайла болгъандыла. Сёз ючюн, Сталинни айтайыкъ: ол жаланда төртжыллыкъ дин (духовный) школну бошагъанды. Андан сора, жашырын кружоклагъа къатышып, марксизм-ленинизмни чыгъармаларын жарты-къурту окъугъанды. Сибирьде, сюрдюнде жыйышдыргъан билими жаланда эски къырал къурулушну ууатыргъа жарагъанды. Дуния билиминден хапары болмагъан адамгъа отуз жылны ичинде, СССР-ча, кёп миллетли деменгили къыралгъа башчылыкъ этген алай тынч болмаз эди.

Сталин ёлгенден сора, Н. Хрущёв келгенди. Ол да бийик билимни тышындан келип (заочно) окъуп, алай алгъанды. Л. Брежнев да алай окъугъанды. Жаланда М. Горбачев МГУ-ну юрфагыны кюндюзгю бёлюмюн бошагъанды. Андан сора да эл-мюлк институтда тышындан келип окъугъанды.

Къысахасы, дунияны башында эм гуманист къырал, мамырлыкъны таянчагъы, саулай да совет халкъны жашагъан жери – Уллу Совет Социалист Республикаланы Союзу – къалай оюлгъанын адамла ангылагъан окъуна этмеген эдиле.

«Париж коммуна – 70 кюн, Уллу Октябрь коммуна уа 70 жыл жашадыла», – дейдиле бир къауумла.

Заманында уллу кыралгъа башчылыкъ этгенлеге туюк тенгли бир кир кѳндурмай, махтап, биринчи башчыланы Аллахха тенглештирип кюрешген кѳзбаучу идеологлары, академиклени, аны кирик бир кѳауум алимлени оюмлары да даулашладан керик тѳююлдѳле. Аланы ишлерин бир окѳуп кѳр... Ала илмуда бийик даража алыр ючѳн, Ленинни бла Сталинни, Хрущѳвну, Брежневни, Андроповну, Черненкоу нелѳй бир заманны махтап жашадыла!

Кертиси уа, сѳйсе «социализм», сѳйсе «капитализм», сѳйсе «демократия» десин, халкѳгъа кереги – тынчылыкъ, мамырлыкъ, бирлик, бусагъатдагъы аур халдан чыгъар кирик, кѳчлѳ механизм бла акѳыллы, билимли башчыды.

Автор

ТЮП БОЛГЪАН ЭЛЛЕ БЛА БОШ КЪАЛГЪАН ЖЕРЛЕ

Къара жерни аманлама,
Къайтып ары барлыкъса.
Къауум адамны аманлама,
Къаргъышына къаллыкъса.

Халкъ айтыу

Тауруху, жомагъы, сыры кёп, тарихи терен Чегем эллери. Негиз къалды сизни седиремеген, ёчюлмеген? Ойдула, жойдула, тонадыла, таладыла. Къызылла – оу, акъла – шау, большевикле – тар, кадетле – жау. Шыя-кыларыгъыз, кешенелеригиз окъуна къалмадыла къозгъалмагъан. Атларын окъуна унутдурдула. Аты белгили жангыз Баймырза кешенеди. Бу тарихибизгъа этилген зорлукъду.

*Аманнга кзуллукъ берилсе,
Тозуратыр элинги.
Аманнга онг берилсе,
Сатар туугъан жеринги.*

*Чегем тарында, Эл туюбюнде Фардык кешенелери
(XII–XVIII ёмюрле).*

1922 жылда 16 январьда ВЦИК-ни толтуруучу комитети М. Калининни председателлиги бла, ВКП(б)-ны Къабарты обкомну биринчи секретары Б. Калмыковну тилегине кёре, Къабартыны Басхан, Урван, Нальчик, Гитче Къабарты округлары бла Малкъарны Огъары Басхан, Огъары Чегем, Малкъар районларын бирге къошуп, Къабарты-Малкъар автоном область этерге бегим этеди (Администра-тивно-территориальные преобразования в Кабардино-Балкарии. История и современность. Нальчик: Издательский центр «Эль-Фа», 2000, стр. 95).

Ол заманда, Къабартыгъа къошулгъунчу, Чегем ауузунда (тарында) – 24 таулу эл, саулай Малкъарда уа эллени саны 88 эди (Типография областного правления Терской области. Владикавказ, 1890). Андан бери 120 жыл болады. Малкъарны Къабартыгъа къошханлы уа 80 жыл болады.

Чегем тарында элле:

1. Эл тьюбу	13. Иличир
2. Нумала (Думала)	14. Жууунгу
3. Орсындак	15. Тызгы
4. Булунгу	16. Кёкташ
5. Кам	17. Акътопуракъ
6. Суусузла	18. Бопу
7. Жарилги	19. Бетдургъу
8. Тузулгу	20. Къала
9. Быкъмылгы	21. Ачы
10. Огъары Быкъмылгы	22. Хасты (Гестенти)
11. Жора	23. ТёбенЧегем
12. Гюдюргю	24. Яников

1920 жыл 4 майда Терк областьны Нальчик округунда бий тукъумланы бла дворянланы (ёзденлени) атлары аталгъан эллени атларын тюрлендириуню юсюнден эм ол эллени, жерлени атларын жангыртыргъа бегим чыгъарадыла. Ревкомну бу бегимин 15 майгъа дери толтурмагъанланы уа контрреволюционерге санаргъа, жууапхатартыргъа деп, ревкомну председатели Б. Калмыков бла аны секретары Ломако буйрукъ этген эдиле. Б. Калмы-

**ИЗ РЕЧИ Б. Э. КАЛМЫКОВА
НА I УЧРЕДИТЕЛЬНОМ СЪЕЗДЕ СОВЕТОВ КАО**

25 ноября 1921 г.

Когда кончилась Гражданская война, в соответствии с Конституцией, которая выработана рабоче-крестьянской властью и Коммунистической партией, каждая национальность получила право на самоопределение. Перед трудящимися Кабарды встал вопрос об автономии, о самоопределении, и голос трудящихся кабардинцев был услышан Советским правительством. Желание их удовлетворено, и трудящиеся Кабарды получили автономию. Кабардинцы вправе теперь строить свою жизнь так, как они сами хотят. Такую автономию можно получить только от Советской России.

ЦГА КБР, ф. Р-376, оп. 1, д. 4, л. 1-1 об.

**ИЗ ПРОТОКОЛА
ЗАСЕДАНИЯ ПРЕЗИДИУМА ИСПОЛКОМА
КАБАРДИНСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ
О ВОЗМОЖНОСТИ ОБЪЕДИНЕНИЯ БАЛКАРИИ
С КАБАРДОЙ**

7 декабря 1921 г.

1. С л у ш а л и: Предложение представителя ВЦИК тов. Муромцева о возможности или невозможности объединения Балкарии с Кабардой.

*Из речи Б. Калмыкова на 1-ом учредительном съезде Советов КАО.
25.10.1921 г.*

Постановили: Признать возможным объединение Балкарии с Кабардой на условиях, которые могут быть разработаны Кабардинским областным и Балкарским окружным Съездами Советов.

ЦГА КБР, ф. Р-201, оп. 1, д. 33, л. 1.

**СООБЩЕНИЕ ГАЗЕТЫ "ГОРСКАЯ ПРАВДА"
О РЕШЕНИИ КАБАРДИНСКОГО ОБЛАСТНОГО
ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА
ОБ ОБЪЕДИНЕНИИ КАБАРДЫ С БАЛКАРИЕЙ**

29 декабря 1921 г.

Кабардинский исполком признал возможным объединение с Балкарией на условиях, которые будут разработаны областным Кабардинским и окружным Балкарским съездами Советов.

В комиссию по установлению границы Балкарии и Кабарды назначено два представителя.

Газ. "Горская правда", № 188. 29 декабря 1921 г.

**ПОСТАНОВЛЕНИЕ
ВСЕРОССИЙСКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО
КОМИТЕТА ОБ ОБРАЗОВАНИИ ОБЪЕДИНЕННОЙ
КАБАРДИНО-БАЛКАРСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ**

16 января 1922 г.

Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет постановляет:

1. Во исполнение постановления ВЦИК от 1 сентября 1921 г. об образовании Кабардинской автономной области образовать объединенную Кабардино-Балкарскую автономную область, непосредственно связав с РСФСР, выделив для сего из состава Горской Автономной Республики территорию, занимаемую ныне кабардинцами, и объединить Балкарию с Кабардой.

2. В состав Кабардино-Балкарской автономной области включается территория Кабарды, указанная в декрете ВЦИК от 1 сентября 1921 г. в лит. А, Б, В и Г, в составе округов Баксанского, Нальчикского, Урванского, Мало-Кабардинского и территории Балкарии в составе районов (округов): Верхне-Баксанского, Верхне-Чегемского, Хуламо-Безенгиевского и Балкарского.

3. Съезды советов Кабарды и Балкарии избирают на общих основаниях, каждый в отдельности, свои собственные исполкомы, которые составляют на паритетных началах из своих представителей общий объединенный Кабардино-Балкарский областной исполком, к которому присваиваются права губернского исполкома.

4. Местом пребывания областного исполкома, как и местных Кабардинского и Балкарского исполкомов, устанавливается г. Нальчик.

5. Точные границы объединенной Кабардино-Балкарской области и границы отдельно Кабарды и Балкарии устанавливаются специальной комиссией ВЦИК, который разрешает также все земельные вопросы между заинтересованными сторонами.

6. Передача аппаратов управления территории Балкарии, отошедшей от Горреспублики, должна быть произведена не позже 1 марта 1922 г.

Подписали:

Председатель ВЦИК М. Калинин
Секретарь ВЦИК А. Енукидзе

Москва, Кремль.

16 января 1922 г. С подлинным верно: (подпись)
С копии верно: секретарь Балкарского окрисполкома.

ЦГА КБР, ф. Р-2, оп. 2, д. 6, л. 185.

ков, Совет власть келтирген эркинликни хайырланып, бийликни кьолгъа этгенден сора, таулу эллени тыпыр ташларына дери кьобартдырып, кюч бла, зор бла аланы чачып, тюп этип, ёмюрледен бери ата-бабалары жашап келген таулуланы сормай-ормай, эллеринден чачып, башха элlege, башха районлагъа кёчюрген эди. Ала, тап, башха республикалагъа окъуна къачып, кеслерине ышыкъ излерге кюрешгенликге, Азербайжанда, Дагъыстанда табып, Узбекистаннга ийдирген эдиле.

Андан сора кюйсюзлюк, ислам диннге къуллукъ этиуню тохтатып, медиреселени, межгитлени бузуудан, эфендилени тутуудан башланады.

Аллай зорлукъдан сора дин къуллукъ – ораза тутуу, намаз этиу да къала тебирейди. Адамла, жанларына кьоркьуп, юйлеринде жашырын намаз этерге кюрешедиле. Буйрукъгъа боюн салмагъанны уа «тройка» жерин тапдыра эди. Аллындан сакълап тургъан НКВД-чыла, кишиге сормай, кеслери уголовный иш ачаргъа, жалгъан шагъатха барып, жалгъан дау айтыучулары хазырлай эдиле.

М. Бекалдиев билдиргеннге кёре («История Кабардино-Балкарии». Нальчик, 2003, стр. 253), политика репрессияла бла терсленип, 17000 адам тутулгъанды. Аладан 9547 адам уголовный жууапха тартылып, 2184 адам илишаннга салыннганды. Быллай гитче республикагъа ол бек ачыулу, огъурсуз иш эди.

КъМАССР-ни НКВД-сыны заседанияларында оноу этип, Б. Калмыков кьол салып, 3000 адам сюрдюнге кетгенди (ссылкагъа). «Тройканы» председательлери – алгъа Антонов, артда Карнаух, членлери – ВКП(б)-ны Къабарты-Малкъар Обкомуну биринчи секретары Б.Калмыков, республиканы прокурору Кулик бла Ич ишлени наркому Антонов сюд этселе, хатасыз тутмакъгъа ким ёкюллюк этерик эди? Жарсыугъа, ол заманда республикада аллай адам да жокъ эди.

Сёз ючюн, ол заманда СССР-ни Баш Сюдюню Аскер коллегиясына Ульрих таматалыкъ этгенди. 1938 жыл 15 октябрьде Бериягъа берген рапортунда: «1936 жылны октябринден 1938 жылны октябрине дери Аскер коллегияда бла башха жерлеге барып этген сессияларында

60 шахарда 30514 адамны тюрмеде турургъа, 5643 адамны уа илишаннга салыргъа буйрукъ этилгенди»¹.

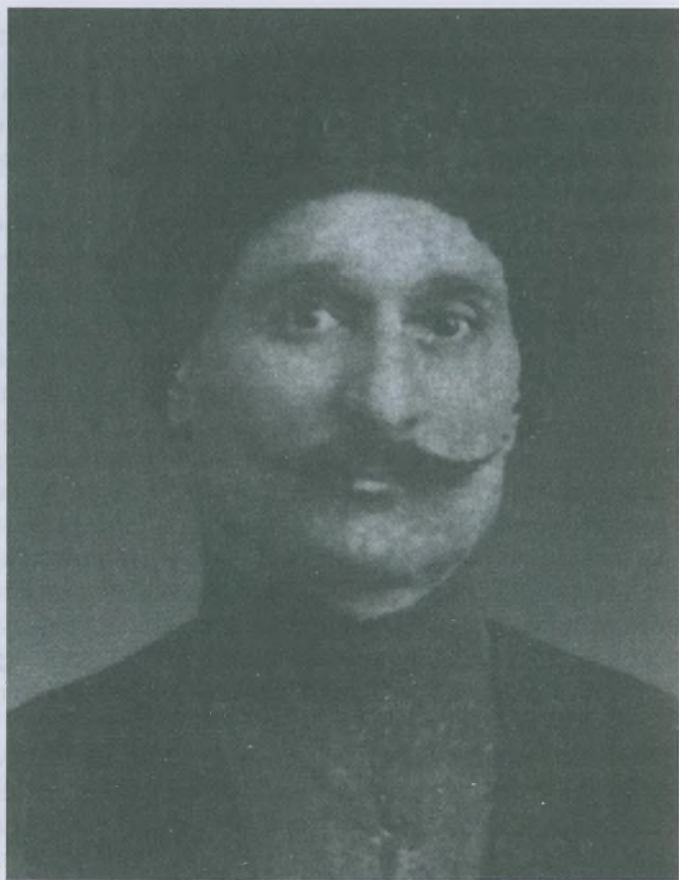
Алайды, НКВД, партияны эркинлиги бла, киши кёрюп болмагъан, адамлагъа азап чекдирген орган болгъанды. Адамла, суу айланмагъа кетген кирик, не этерлерин билмегендиле.

Къайда да, Къабартыда, Малкъарда да, алай болгъанды. Не аз да тюзлюк излегенни, жууап этгенни терк окъуна жерин тапдыра болгъандыла. Бек алгъа, бир тюрлю усталыгъы, билими болуп, къырал иште ишлегенлени ызларындан болуп тургъандыла. Аланы къадарлары уа алгъыннгы Къабарты бла Малкъарны коммунист диктатору Б. Калмыковну къолунда болгъанды. КъМАССР-де аны болушлукъчусу, тап кёрмегенине дерт жетдириучюсю НКВД-ны начальниги Николай Иосифович Антонов эди. Аласыз бир тюрлю бир политикалыкъ акция этилмегенди. Ала жангыз Ильични осуятларын угъай, Матрос Железнякны 1918 жылда Советлени Битеуроссей съездинде: «Большевикле, алагъа оппозицияда кимле болсала да, аланы ууатыр ючюн, 10000 адам угъай, миллионла бла халкъны илишаннга салыргъа хазырдыла», – дегенди. Ууатхандыла.

1918 жылда Гемуланы Жумаккуну жашы Ако Малкъар округкомну исполкомуну председателини заместителине салынады, Къабарты-Малкъар автоном областны президиумуну исполкомуна членнге да айырадыла. 1927 жылдан 1930 жылны июнь айына дери уа Къабарты-Малкъар облисполкомну председателини заместители эм ВКП(б)-ны Крайисполкомуну, ВЦИК РСФСР-ни, ЦК СССР-ни члени болуп ишлегенди.

Калмыков, Гему улу халкъына оноу эте билген онглу адам, билимли башчы болгъанын кёрюп, битеу таулу элдеде, бютюнда Чегем ауузунда 1930 жылда болгъан къозгъалыулары Акотан кёрюп, аны терслеп башлайды. Акону юсюнден «Къарахалкъ» газетге статьяла жаздырып, ызындан болады. «Тройканы» Гему улуна юсгюреди, «гемуевщина» деген ат такъдырады.

¹ Расправа. Прокурорские судьбы. М., 1990.

*Гемулары Ако. Къабарты-Малкъар облисполкомну председателини
экинчиси эм ВКП(б)-ны обкомуну бюросуну, Крайисполкомну,
РСФСР-ни ВЦИК-ини, СССР-ни ЦК-ини члени.*

Калмыков, этиучюсюча, Къабарты-Малкъар обкомуну ВКП(б)-сыны бюросуну сессиясына ОГПУ-ну Шимал Кавказда энчи бёлюмюню келечиси Курскийни чакъырып, Гему улуну юсюнден доклад этдиреди. Курскийни докладында Ако башындан аягъына дери терс-лене эди.

1931 жыл, 7 ноябрьде ОГПУ вердикт чыгъарады: «Гемулары Ако Жумаккуевични, Гемулары Магомет Жумаккуевични, Малкъондулары Ёзюк Ахияевични,

Геграланы Хасан Жашуевични, Суншев Къумукъ Тенгизовични, Абуков Алий Хасановични илишаннга салыргъа*.

Иш аны бла бошалмайды. Халкъына жарар деген, окъууу, билими болгъанланы ызларындан болуп, аланы да терслеу къолгъа алынады.

1935 жыл 19 декабрьде Нальчик шахарда Шимал Кавказны Аскер округуну трибуналыны заседаниясында бир талай адамны терслей эдиле. Ала бла бирге 1930 жылда Москвада коммунист университетни тауухан Уллубашланы Ахмадия Мусаны жашы да бар эди. Миллет басманы ишчиси, СССР-ни Жазыучуларыны Союзуну члени Уллубашланы Ахмадиягъа 25 жылгъа сюд этген эдиле ол кюн. Каторгада 20 жыл Сибирьни рудниклеринде туююлгенди.

1937 жылда Теммоланы Къасботну жашы Хамитни «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни культура бёлюмюню таматасы, фахмулу жазыучуну, СССР-ни Жазыучуларыны Союзуну членин, 27-жыллыкъ жашны тюзюнлей, ишлей тургъан столунда къагъытларын жыяргъа окъуна къоймай, алып кетип, «тройканы» оноуу бла ол кече окъуна илишаннга салдырып ёлтюргендиле.

Отарланы Аубекирни жашы Саид сабий заманында медиреседе окъугъанды. Сохта кезиуюнде Басхан ауузунда асыллы-адыллы къартладан эшитип, халкъ таурухланы, жомакъланы иги билгенди. Медиресени бошагъандан сора, Саид Нальчикде, тюрю-тюрю курслагъа жюрюп, орта билим алгъанды. Къабарты-Малкъар китап басмада тауу бёлюмю редактору болуп да ишлегенди. 1935 жылда аны Чегем районда Акътопуракъ элни жетижыллыкъ школуна директор этип ийгендиле. Анда ишлей тургъанлай, 1937 жылда ОГПУ-ну «тройкасы» Саидни бла Жулабланы Масхутну, бир тюрю бир терсликлери болмай, тутуп, сюд этип иеди. Саид сюрюнде 20 жыл тургъанды. Мени къарындашым а анда ёлгенди. Саид мени биринчи устазым эди. Биринчи кере Саидни малкъар тилде назму бла жазылгъан «Салимат» деген жомагъын кесини ауузундан эшитгенибиз бюгюнча эсимдеди. Экибиз да сюрюнден къайтхандан сора,

Отарланы Саид.

1970 жыл, 33 жылдан сора, тюбешгенибизде, Саид бла школда эки жыл чакълы ишлеген ортанчы къарындашымы Жулабланы Алийни жашы Масхутну бек тансыкълап соргъан эди. Жарсыугъа, мени жууабым аны къууандырмады. Алты къарындашымы, эгечлеримден да бирлерин тутханларын Саидге айтдым. Биз да алай сархош болуп тургъаныбызлай, Сотталаны Адилгерий

кирип келди. Адилгерий Масхутну иги таный эди. Сталиннге терслигин айтыргъа базынган жигит таулу, кюлкюю, лакъырдачы Адилгерий, бир тюрю бир терлиги болмай, тюремде 10 жыл олтуруп, НКВД-ны жалгъанчыларына женгдирмей, саулугъун тас этип келген ёхтем киши чамын-оюнун къоймаучу эди.

Ол артыкълыкъны кеслери башларындан сынагъан керти эр кишилеге алты къарындашым, законсуз терсенип, къабыр орун окъуна табылмай, дуниядан жокъ болуп кетгенлерин, бир эгечими да аланы ызларындан ийгенлерин айтханымда:

– Ёлетден-ёртенден къалгъан деп эшитгенмисе? Ма бу аллайды, – деди Сотта улу.

– Аланы да биз жаннган отха атхандыла. Биз къара кесеуле болдукъ, ала уа кюл болдула, – деди Саид.

Мен а:

– Аланы от ышыргъан къысхачлары бек узун эди, – дегенимде, экиси да ышардыла.

Адилгерий айтхан сёзюнге жууап тапмаймы къаллыкъ эди:

– Ач жыл итни башы къошуннга бекленнгенине токъ жыл кюлгенлей, – деген эди.

Бек бушуулусу уа – Жулабланы Алийни жашларына, къызына да жалгъан шагъатха кеси эллилери, Акътопуракъчыла, сюелген эдиле.

1. Жулабланы Алийни жашы Даниялны 1937 жыл 23 августда КЪМАССР-ни НКВД-сыны «тройкасы» экинчи кере тутуп, илишаннга салгъандыла.

ЖУЛАБОВ (Жолабов) ДАНИЯЛГЪА ЖАЛГЪАН ШАГЪАТЛА:

1. Чечекланы К.
2. Алчайланы И.
3. Къулакъчыланы Ч.
4. Чочаланы И.
5. Сомахилланы Ю.
6. Дажиланы З.
7. Къаракъулланы Т.

Жулабланы Даниял Алийни жашы.

2. Жулабланы Алийни жашы Масхутну КъМАСССР-ни НКВД-сыны «тройкасы» 1937 жыл 17 сентябрьде экинчи кере 10 жылгъа тутмакъда турургъа бегим этгенди. Масхут 20 декабрьде Каргаполь деген лагерьде ауушханды.

ЖУЛАБОВ (Жолабов) МАСХУТХА ЖАЛГЪАН ШАГЪАТЛА:

1. Дауаланы С.
2. Тотукланы С.
3. Мугурланы М.
4. Сوماхилланы О.
5. Тукуйланы М.
6. Дауаланы А.
7. Тохталаны Къ.
8. Этекланы С.
9. Чортайланы С.
10. Сансызланы Д.
11. Чечекланы К.
12. Сوماхилланы А.
13. Жаммызланы Б.
14. Чубуркъашыкъланы Н.
15. Жаккайланы И.

3. Жулабланы Алийни жашы Мусосха КъМАССР-ни НКВД-сыны «тройкасы» 1937 жыл 11 ноябрьде 8 жыл тутмакъда туругъа сюд этгенди. Ол 1939 жыл 19 апрельде СССР-ни НКВД-сыны Белобалтлагында ауушханды. Жулабланы Мусосха жалгъан шагъатха кёргюзтюлген акътопуракъчыла:

ЖУЛАБОВ (Жолабов) МУСОСХА ЖАЛГЪАН ШАГЪАТЛА:

1. Тукуйланы М.
2. Къарабашланы Т.
3. Чубуркъашыкъланы Н.
4. Дауаланы А.
5. Мугурланы М.
6. Сوماхилланы О.
7. Дауаланы С.
8. Этекланы С.
9. Чортайланы С.
10. Сансызланы Д.
11. Чубуркъашыкъланы С.
12. Чочаланы И.
13. Дажиланы З.

Жулабланы Гатан Алийни жашы.

4. Жулабланы Алийни жашы Гатаннга КЪМАССР-ни Баш Сюдю 1938 жыл 17 октябрьде 10 жыл тюремде тургъа, 6 жыл эркинлигинден айырыргъа сюд этгенди. Гатан Архангельск областны Онег лагеринде 17 майда 1939 жылда ауушханды.

**ЖОЛАБОВ (Жулабов) ГАТАННГА
ЖАЛГЪАН ШАГЪАТЛА:**

1. Сомахилланы О.
2. Сомахилланы Ю.

3. Тотукланы С.
4. Жаккайланы О.
5. Сомахилланы А.
6. Дауаланы А.
7. Гатчаланы А.

5. Жулабланы Алийни жашы Нухугъа КЪМАССР-ни Баш Сюдю 1939 жыл 7 мартда 5 жыл тюремде тутаргъа, 2 жыл баш эркинлигинден айырыргъа сюд этип, бегим чыгъаргъанды. Нуху Свердловский областьда 5 октябрьде 1941 жыл Краснобутыринскде тюремде ауушханды.

ЖОЛАБОВ (Жулабов) НУХУГЪА ЖАЛГЪАН ШАГЪАТЛА:

1. Жаккайланы И.
2. Сомахилланы А.
3. Чубуркъашыкъланы Н.
4. Къулакъчыланы Ч.
5. Гатчаланы А.
6. Къаракъулланы Т.
7. Чечекланы К.

6. Жулабланы Алийни жашы Тапушну 1942 жыл 17 июльда, жайлыкъда саурукъ ийнекле кюте тургъан жеринден алып кетип, сюд, соруу да этмей, тюремге жыйгъандыла НКВД-чыла. Уруш жууукълаша келгенде, тутмакъланы Ёзбекстанда Къарша шахарны тюремсине жыяргъа оноу этип, кече этап бла Нальчикден Махачкъала шахаргъа жолсуз жолла бла сюргендиле. Ачлыкъ, суусап къысхан, къарыусуз, баралмагъан хариплени жолда уруп, кийик жаныуарлагъа аш этгендиле. Тапушну да жолда ургъанларын сау къалгъанла айтхандыла. Аны, сюрюучю кишини, Дажиланы Жанчыкъ бла Сарыбашланы Мадинахан 1942 жыл 17 августда ётюрюк тил этип, тутдургъан эдиле. Тюзню-терсни Аллаһ кеси айырады. Алты кере излетгенибизде да, органла бизге тюзюн айтмагъандыла. Тапушну алты сабийи саудан ёксюз болуп, юй бийчеси бла бирге кюлге къуюлуп къалгъан эдиле.

СВИДЕТЕЛЬСТВО О СМЕРТИ

Гражданин (на) Мулабо
Гука Али Вис

умер (ла) 05 октября 1941 г.
года свечот сорок
пер юда
(цифрами и прописью)

в возрасте 35 лет, о чем в книге регистрации актов о смерти
19 90 года мис 17 числа

произведена запись за № 22

Причина смерти Туберкулез

Место смерти: город, селение Красноярский
район

область, край Свердловск
республика РСФСР

Место регистрации Городской ЗАГС - Красно-
ярский район Свердловской области

Дата выдачи 17 мая 19 90 г.

Выдающий отдел (бюро)
актов гражданского состояния Смирнов

V-AM № 275138

ЖУЛАБЛАНЫ ТАПУШНУ ТУТДУРГЪАНЛА:

1. Дажиланы Ж.
2. Сарбашланы М.

7. Жулабланы Алийни къызы Хамилятны, эл бригадири, милицияны чакъырып, 1942 жыл сентябрь айда тутуп, районда окъуна тохтатмай, Нальчик шахарда тюрмеге беклетген эди. Аны 4 сабийи, эри къалгъан эдиле. Аланы да НКВД-ны солдатлары малкъар халкъ бла Къазакъстаннга сюргюн этгендиле. Хамилят, эри Ахматланы Асхат, сакъат къарындашым Жулабланы Хажы, кичи къызы Назифа, анасы Жулабланы Бислихан, Бислиханни эгечи Айшат (къабартылы келин, жангыз жашы Зариф – урушда) – была барысы да 1944–45 жыллада ачдан ёлюп, Теспеде асыралгъандыла.

ЖОЛАБОВА (Ахматова) ХАМИЛЯТХА ЖАЛГЪАН ШАГЪАТЛА:

1. Сомахилланы Ю.
2. Габоланы А.
3. Габоланы К.

1944 жыл 6 мартда, билмей тургъаныбызлай, Къудайнат къабакъдан (экинчи Чегемден) къарт анабызны эгечи келип къалды. Барыбыз да, бир бирге ал къоймай, чабышып, эгечибизни кёргенибизге бек къууанабыз, тегерегине басынабыз. Эсимдеди, Зариф деп жашы, Уллу Ата журт урушда эди. Алай, черкесча бек чала, тауча да кыйналып сёлеше, Айшат бизге къууанчлы хапар келтирмеген эди. Ол:

– Таулуланы къайры эсе да бир узакъ жерге кёчюрлюкдюле, деп, аллай хапар жорюйдю. Сизни да бир кёрейим, ол затланы да алапырмем деп, мыллыгымы атханлыгъымды, – деди. (Айшат «затла» дегени бизде букъдурулгъан алтын-кюмюш затла болгъандыла.)

Ол «затла» дегенинден хапарым жокъ эди, алай кёчгюнчюлюк хапарны эшитгенде уа, юсюбюзге суу къуйгъанча болдукъ. Айшат да бушуу-бушман болуп эди.

**УПРАВЛЕНИЕ
ФЕДЕРАЛЬНОЙ СЛУЖБЫ
БЕЗОПАСНОСТИ
РОССИИ**
по Кабардино-Балкарской
Республике

«11» сентября 2006 г.

№ 10/1861

г. Нальчик

Архивная справка

В архиве Управления ФСБ России по КБР хранятся уголовные дела в отношении Жулабовых: Готана Алиевича, Масхуда Алиевича, Мисоста Алиевича, Данияла Алиевича и Нуха Алиевича – репрессированных по политическим мотивам.

Жолабов (Жулабов) Гатан (Готан) Алиевич, 1889 года рождения, уроженец и бывший житель сел. Актопрак, Чегемского района КБАССР. Приговором Уголовно-судебной коллегии Верховного Суда КБАССР от 27 октября 1938 года, на основании ст. 58-10 ч.1 УК РСФСР, Жолабов Г.А. был осужден к 10 годам тюремного заключения и последующим лишением избирательных прав сроком на 6 лет. Определением Судебной коллегии по уголовным делам Верховного Суда РСФСР от 30 сентября 1965 г. приговор судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда КБАССР от 27 октября 1938 г. в отношении Жолабова Готана Алиевича отменен и дело производством прекращено за отсутствием состава преступления.

Сведений о составе имущества Жолабова Г.А., в деле не имеется. Данных об изъятии или конфискации какого-либо имущества, принадлежавшего Жолабову Г.А., в материалах дела нет.

В анкете арестованного от 12 августа 1938 г. состав семьи значится следующим образом: «... мать Налмас – 90 лет, брат Нуху 35 лет, брат Тапуш 47 лет – работают в колхозе, брат Мусост арестован органами НКВД в 1937 г. за контр-революционной деятельности...» - в выписке сохранены стилистические, орфографические и пунктуационные особенности подлинного документа.

В протоколе допроса от 22 августа 1938 г. указан следующий состав семьи:

«...мать Налмас, брат Тапуш, брат Хажи, братья: Мусост, Масхут, Даниял сосланы, брат Нуху работает в колхозе им. Буденного сел. Актопрак...».

Жолабов (Жулабов) Мисост (Мусост) Алиевич, 1899 года рождения, уроженец и бывший житель сел. Актопрак, Чегемского района КБАССР. Постановлением тройки НКВД КБАССР от 11 ноября 1937 г. по обвинению в том, что он «... вел активную к-р агитацию, направленную на свержение существующего государственного строя...» Жолабов Мисост Алиевич заключен в ИТЛ сроком на 8 лет. Постановлением Президиума Верховного Суда КБАССР от 30 сентября 1965 г. Постановлением тройки НКВД КБАССР от 11 ноября 1937 г. в отношении Жолабова М.А. отменено и дело производством прекращено за отсутствием состава преступления. Жолабов М.А. реабилитирован. Постановлением тройки НКВД

*Архивная справка. Управление федеральной службы
безопасности России.*

КБАССР. на основании которого был репрессирован Жолабов М.А., конфискация имущества не оговаривалась. Сведений об изъятии в 1937 г. у него какого-либо имущества в деле нет. В ходе обыска во время ареста, 28.10.37, у Жулабова Мисоста Алиевича были изъяты залоговые квитанции на сумму 131 рубль.

В деле за 1937 г. содержится постановление НКВД КБАССР от 22 января 1933 года, в котором значится: «...лошадей от 4 до 7 шт., крупного рогатого скота от 70 до 75 шт., овец и коз от 150 до 195 шт. До 1929 г. имел доход от обработки земли 3700 руб., от скотоводства 2000 руб... на основании всего вышеизложенного ПОСТАНОВИЛ: хозяйство Жолабова Мисоста Алиевича отнесен к кулацкому и взрослая часть членов семьи лишена избирательных прав...». В анкете арестованного от 29 октября 1937 г. значится: «...10. Социальное положение - кулак... б) после революции - имел крупное кулацкое х-во до 1929 г., имел рогат. скота 85, овец 700, коз 450, лошадей 35, имел 3-4 человека постоянных наемных батраков...». Состав семьи в анкете арестованного указан следующим образом: «... 2 чел. сестры: Халимат, Сокинат Жолабовы работают в колхозе брат Гатаи находится под стражей ДПЗ НКВД КБАССР...» - в выписке сохранены стилистические, орфографические и пунктуационные особенности подлинного документа.

Жулабов (Жолабов) Нуху Алиевич, 1906 года рождения, уроженец и бывший житель сел. Актопрак, Чегемского района КБАССР. По приговору выездной сессии Верховного суда КБАССР от 7 марта 1939 года, на основании ст. 58-10 ч.1 УК РСФСР, Жулабов Нуху Алиевич подвергнут лишению свободы сроком на 5 лет, с поражением в правах после отбытия наказания на 2 года. Постановлением Президиума Верховного Суда РСФСР от 16 октября 1965 г. приговор Верховного суда КБАССР от 7 марта 1939 г. в отношении Жулабова Н.А. отменен и дело производством прекращено за отсутствием в его действиях состава преступления. В ходе обыска во время ареста, 25 ноября 1938 г., у Жолабова Н.А. были изъяты: «...1. Денег руб. 129 (сто двадцать девять руб.), кошелек кожаный - 1...». Других данных о конфискации какого-либо имущества, а также сведений о его составе, в деле не имеется.

В анкете арестованного, датированной 25 ноября 1938 г., значится следующий состав семьи: «...мать Налмаз, братья: Готан и Масхут репрессированы органами НКВД за контрреволюционную деятельность...».

Жулабов (Жолабов) Даниял (Даниал) Алиевич, 1903 г.р., уроженец и бывший житель сел. Актопрак, Чегемского района КБАССР, по политическим мотивам был репрессирован дважды:

Постановлением тройки при ПП ОГПУ СКК и ДССР от 22.03.34, на основании ст. 58-10 и 58-11 УК РСФСР, Жолабов Д.А. был приговорен к 4 годам лишения свободы. Заключение Прокуратуры КБАССР от 21 апреля 1989 года Жолабов (Жулабов) Даниял Алиевич реабилитирован на основании ст. 1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 г.

Постановлением тройки при ПП ОГПУ СКК и ДССР, на основании которого Жулабов Д.А. был репрессирован в 1934 г., конфискация его имущества не оговаривалась. В деле содержится справка исполкома сельского Совета сел. Актопрак от 20 января 1934 г., в которой значится: « Сведения об имущественном положении: в момент ареста - 1. земля под обработкой и сенокоса - 0,7, домов - 1, хоз.построек

- 1, лошадей - 3, коров - 5, волов - 1, баранов - 13, коз - 8, телок - 3, ишак - 1...». Данных об изъятии какого-либо имущества в связи с осуждением, в деле за 1934 года нет.

В протоколе допроса Жолабова Д.А. от 30 декабря 1933 г. имеются следующие сведения о составе его семьи: «... холост, мать Мислихан 65 л., брат Хажи 40 лет душевно больной, брат Мисост 1900 г.р...».

Во второй раз Жолабов Даниял Алиевич был репрессирован в 1937 г.: по постановлению тройки НКВД КБАССР от 23 августа 1937 г. Жолабов Д.А. расстрелян по обвинению в том, что «...проводил контрреволюционную пропаганду, направленную на развал колхозов и выступал против существующего строя...». Постановлением Президиума Верховного Суда КБАССР от 30 сентября 1965 г. постановление тройки НКВД КБАССР от 23 августа 1937 г. в отношении Жолабова Данияла Алиевича отменено и дело производством прекращено за отсутствием состава преступления. В деле имеются следующие сведения имущественного характера:

- из справки исполкома сельского Совета сел. Актопрак от 13.08.37: «...сведения об имущественном положении ... в момент ареста - домов - 1...».

- из анкеты арестованного от 05.08.37- « 10. Социальное положение - б) после революции - имел свое скотоводческое кулацкое хозяйство - раскулачен в 1934 г...». Данных о том, какое именно имущество было изъято при раскулачивании в деле нет. В графе 17. Состав семьи (анкета арестованного) значится: «... брат Хажи 46 лет, умалишенный, брат Мисост 40 лет колхозник...».

В протоколе допроса от 20.08.37 состав семьи указан следующим образом: «... мать Бислихан 75 лет, брат Хажи 40 лет (не нормальный), брат Мусос 38 лет - проживают в сел. Актопрак Чегемского района...» - в выписке сохранены стилистические, орфографические и пунктуационные особенности подлинного документа.

Жулабов Масхуд Алиевич, 1900 (1901, 1902) года рождения, уроженец и бывший житель сел. Актопрак, Чегемского района КБАССР, по политическим мотивам был репрессирован дважды: в 1930 и 1937 гг.

Постановлением тройки при ПП ОГПУ СКК и ДАССР от 26 апреля 1930 г., на основании ст. 58-2 УК РСФСР, Жулабов Масхуд Алиевич был приговорен к 5 годам заключения в концлагерь. Заключением прокуратуры КБР от 30 июня 1996 г. Жулабов Масхуд Алиевич реабилитирован на основании ст.ст. 3, 5 Закона РСФСР «О реабилитации жертв политических репрессий» от 18 октября 1991 г.

В деле имеются следующие сведения имущественного характера:

- Из справки Актопракского сельского Совета (документ не датирован): «...Жулабов Масхуд 1) по социально-имущественному положению...середняк. Имеет коров - 8, быков 6, лошадей 3...овец и коз - 12...»;

- из анкеты арестованного от 18 марта 1930 г.: «...дом -1, лошадь - 2, коров - 4, баран - 8...»;

- Из протокола допроса Жулабова М.А. от 8 марта 1930 г.: «... 12. имущественное положение - 4 коровы, 2 лошади, 10 баранов...»;

- Из протокола допроса от 12 марта 1930 г.: «... 12. имущественное положение - 1 дом, 1 конюшня, 2 лошади, 4 коровы, 10 баранов...».

Постановлением тройки при ПП ОГПУ ССК и ДАССР, на основании которого был репрессирован Жулабов М.А. в 1930 г., конфискация имущества не оговаривалась. Сведений об изъятии у Жулабова М.А. какого-либо имущества, в материалах дела нет. В графе 10 «Состав семьи» анкеты арестованного значится: «...мать Налмас, возраст – 60; брат Гатан, возраст – 36; брат Муху, возраст – 20...».

Повторно Жулабов М. А. был репрессирован в 1937 г. Постановлением тройки НКВД КБАССР от 17 сентября 1937 года по обвинению в проведении активной антисоветской агитации Жолабов Масхуд Алиевич заключен в ИТЛ сроком на 10 лет. Постановлением Президиума Верховного Суда КБАССР от 30 сентября 1965 г. постановление тройки НКВД КБАССР от 17 сентября 1937 г. в отношении Жолабова М.А. отменено и дело производством прекращено за отсутствием состава преступления. Сведений о конфискации в 1937 году какого-либо имущества, принадлежавшего Жулабову М.А., в деле не имеется. В ходе обыска во время ареста вещи, деньги и ценности не изымались. Данных о составе имущества Жолабова М.А. на момент его ареста в 1937 г. в материалах дела нет. В анкете арестованного от 9 сентября 1937 г. и протоколе допроса от 15 сентября 1937 г. в графе «Состав семьи» указано: «... холост, семьи не имеет...».

Основание: Архив УФСБ РФ по КБР, АУД № 4962; 4270-П; 4265-П; 4608-П; 4272-П; 4269-П; 4262-П.

Начальник подразделения

О.М.Овчинникова

Сов.секретно

ЧЛЕНУ ГОСУДАРСТВЕННОГО КОМИТЕТА ОБОРОНЫ
СССР и НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ
ДЕЛ СССР -
ГЕНЕРАЛЬНОМУ КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ

ТОВАРИЩУ БЕРИЯ Л.П.

СПРАВКА

о состоянии балкарских районов Кабардино-Балкарской АССР

Постановлением ВЦИК от 1 сентября 1921 года была образована Кабардинская Автономная область путем выделения из состава Горской Советской Социалистической Республики.

Постановлением ВЦИК от 16 января 1922 г. к Кабардинской области присоединена Балкария, образовав таким образом Кабардино-Балкарскую область, преобразованную в 1936 г. в КБССР.

Всего балкарцев - 40.909 человек.

Из них:

В районах Балкарии:

Эльбрусском	- 14.122 человека
? Черкесском	- 7.499 человек
Чегемском	- 6.589 человек
Хуламо-Безенгиевском	- 9.923 человека.

ВСЕГО: - 33.133 человека.

В районах Кабарды:

Лескенском	- 600 (с.Тамлы-Тала)
Нагорном	- 1.256 (с.Хабас)
гор.Нальчике	- 920

Балкария расположена в ущельях Главного Кавказского хребта. В административном порядке распределяется на 4 района: Эльбрусский, Чегемский, Черкесский и Хуламо-Безенгиевский.

Площадь земли Балкарии составляет - 503.064 га.

из них:

пахотоспособной	- 4.755 га
сенокосных угодий	- 56.442 га
выпасных земель	- 162.697 га

- 2 -

лесных массивов	- 97.669 га
огороды и сады	- 479 га
горы, хребты и проч.	- 181.022 га.

На одного жителя балкарских районов приходится земли

Всего - 12.95 га.

Из них:

пашни	- 0,26 га
сенокосной	- 1,36 га
выпасной	- 4,42 га
леса	- 2,45 га
других	- 4,46 га.

ПРИМЕЧАНИЕ: При определении площади земли на I человека учтена земля, прирезанная Балкарии на Курских, Нагорных и Зольских пастбищах.

По районам площадь распределяется следующим образом:

<u>Эльбрусский район</u>	Всего	- 179.272 га
в том числе:		
пашня	- 1382 га	сенокос - 24.223 га
выпасы	- 62869 га	леса - 22.851 га
огороды, сады	- 106 га	горы, хребты - 67.841 га

<u>Черекский район</u>	Всего	- 102.150 га
в т.ч. пашня	- 694 га	сенокос - 11.018 га
выпасы	- 32374 га	леса - 13.986 га
огороды, сады	- 168 га	горы, хребты - 43.910 га

<u>Хуламо-Безенгиевский р-н</u>	Всего	- 113.273 га
в том числе:		
пашня	- 1473 га	сенокос - 10.678 га
выпасы	- 29994 га	леса - 39.153 га
огороды, сады	- 129 га	горы, хребты - 31.846 га

<u>Чегемский район</u>	Всего	- 108.369 га
в том числе:		
пашня	- 1206 га	сенокос - 10.523 га
выпасы	- 37460 га	леса - 21.679 га
огороды, сады	- 76 га	горы, хребты - 37.425 га

В связи с недостатком пахотнoспoсoбнoй зeмли и пaстбищ в сaмoй Бaлкaрии, бaлкaрским рaйoнaм дoпoлнитeльнo дaнa для испoльзoвaния зeмля Курских, Нaгoрных и Зoльских пaстбищ.

Дoпoлнитeльные зeмли рaспрeдeлeны пo рaйoнaм Бaлкaрии слeдующим oбразoм:

Хуламо-Безенгиевскому району	- 5791 га
из них пашни	- 998 га
Чегемскому району	- 4656 га
из них пашни	- 1266 га
Черекскому району	- 3503 га
из них пашни	- 1483 га
Эльбрусскому району	- 12819 га
из них пашни	- 2534 га
ВСЕГО - 26.769 га, из них пашни	- 6.281 га.

Животноводство Бaлкaрии oпpeдeляют слeдующие дaнные:

а/ крупный рогатый скот	- 20040 голов
б/ овцы и козы	- 38317 голов
в/ лошади	- 2395 голов
г/ свиньи	- 77 голов

По районам распределяется:

№п/п: Районы	:Кр.скот:	Овцы и козы:	Лошади:	Свиньи:	Примечания:
1. Хуламо-Безенгийск.	7501	8569	617	-	
2. Чегемский	5255	12535	532	71	
3. Черекский	2692	6557	334	-	
4. Эльбрусский	6392	10656	912	6	
ВСЕГО:	20040	38317	2395	77	

Несмотря на большую помощь Бaлкaрии, оказывавшуюся Советским правительством и партией, часть населения бaлкaрских рaйoнoв проявляла враждебное отношение к Советской власти.

В 1929 году было вооруженное выступление в Эльбрусском районе, в 1930 году так называемое Чегемское восстание (в Чегемском районе). Кроме того, в горах Балкарии все время скрывались бандиты, периодически объединяясь в бандповстанческие группы, остатки которых существуют и до настоящего времени.

В 1941-1942 гг. органами НКВД нанесен оперативный удар по вражеским элементам Балкарии, обактивившим свою деятельность и готовившимся к оказанию помощи немцам при подходе их к Кавказу.

В этот период был вскрыт и ликвидирован ряд к-р организаций и групп.

Наиболее значительными из них являются:

а/ к-р бандповстанческая группа, вскрытая в Эльбрусском районе по агентурному делу "ЗМЕИНОЕ ГНЕЗДО".

Организация ставила задачей оказание вооруженной помощи немцам в момент приближения их к Балкарии. Установила и поддерживала связь с бандповстанческими формированиями Карачая.

По делу арестовано 28 человек.

б/ к-р бандповстанческая организация, разрабатывавшая я по агентурному делу "ПОРАЖЕНЦЫ" по Чегемскому району. Участники организации готовили поражение частей Красной Армии в столкновении с немцами, путем вооруженного выступления в тылу.

По делу арестовано 25 человек.

в/ к-р буржуазно-националистическая организация из числа руководящего состава балкарских районов, готовившихся к предательской деятельности.

Арестовано 12 человек, в числе которых: б.председатель Чегемского райисполкома - АПШАЕВ Хасан, б.председатель Президиума Верховного Совета КБАССР - МОКАЕВ Азрет и др.

г/ к-р повстанческая организация из числа балкарцев, работавших на крупном оборонного значения предприятии "Тырны-Аул-строй", разрабатывавшихся по агенту "КОМБИНАТ".

Организация была связана с бандповстанческими группами Карачая и ставила своей целью совместное вооруженное выступление в тылу Красной Армии в момент подхода немецких войск к Кавказ ..

По делу арестовано 11 человек.

... и другие

После прорыва немецкими войсками линии фронта под Ростовом и в связи с продвижением немцев к Кавказу в сентябре-ноябре 1942 года контрреволюционные элементы Балкарии вновь обактивили вражескую деятельность.

Бежавшие с фронта дезертиры из 115 Нацкавдивизии из-под Ростова до 700 человек, из которых большая часть идет за счет балкарцев, с оружием ушли в горы, составив ядро бандитских групп..

Несмотря на все принятые меры, образовавшиеся бандгруппы не были полностью ликвидированы.

В октябре 1942 года, когда части 37-й армии отходили к перевалам через Балкарию, бандиты нападали на отдельные подразделения, вступая с ними в перестрелку, отбивая транспорт, оружие и продовольствие.

В Черекском районе, в одном из столкновений убито несколько бойцов и командиров и разоружена часть в 80 человек.

Захвачена зенитная пушка.

Разрушены здания РИКа, больницы, школы и проч.

В районах Балкарии ушло в банды часть руководящих работников района и сельских организаций. В Черекском районе одну из бандгрупп возглавил председатель Райисполкома.

Приход фашистско-немецких войск в Балкарию, большинством населения встречен доброжелательно.

В Нальчике немцы создали национальный легион, в составе которого был образован балкарский эскадрон.

Бандитов, возвратившихся с гор немцы вооружили и назначили на руководящие должности в селениях и райцентрах.

В Черекском районе немцы разрешили бандитам иметь свой штаб и использовали их для охраны ущалий от проникновения советских партизан и частей Красной Армии, брали с собой в разведку и в качестве проводников.

Прибывшие с немцами белоэмигранты, балкарские князья ШОКМАНОВ-ШАПОШНИКОВ И КЕЛЕМЕТОВ, являясь немецкими разведчиками создали штаб по руководству бандповстанческими и предательскими группами в районах Балкарии.

Штаб возглавляемый ШОКМАНОВЫМ-ШАПОШНИКОВЫМ И КЕЛЕМЕТОВЫМ руководил предательской деятельностью балкарцев, работавших в созданных немцами учреждениях. В период временной оккупации из Балкарии была выделена и направлена в Карачай делегация, которая заключила договор о соединении Балкарии с Карачаем.

Отступая под ударами Красной Армии с Кавказа немцы и их разведорганы дали задания руководителям бандповстанческих и предательских групп: не допускать в Балкарии восстановления Советской власти, путем вооруженного сопротивления задержать продвижение частей Красной Армии, держать оборону до весны 1943 г., обещая к этому времени вернуться на Кавказ.

С этой целью немцами были созданы в балкарских районах базы вооружения и продовольствия. Бандповстанцы и к-р элементы Балкарии были снабжены оружием и боеприпасами.

Выполняя задания немцев, штаб бандповстанческой организации Черекского р-на во главе с руководителем - ЗАНКИШИЕВЫМ (б.председатель с/совета, отбывший наказание 10 лет ИТЛ) и начальником штаба - ТАБАКСОВЫМ организовал оборону Черекского района от наступления частей Красной Армии и в течение месяца охранял входы и выходы из ущелья. Большинство мужского населения Черекского района участвовало в вооруженном наступлении.

Аналогичное положение было в сел.Вулунгу и Думала, Чегемского района.

Ликвидируя бандповстанческие организации в Балкарии, органами НКВД и НКГБ КБАССР в Черекском районе изъято 324 чедо-века- участников организации и их пособников.

В том числе:

Членов и кандидатов ВКП(б)	- 35 человек
социально-чуждого элемента	- 51 человек

Очищая районы Балкарии от бандповстанческого и предательского элемента, органами НКВД-НКГБ в 1943 году изъято:

По Черекскому району	- 400 человек
По Чегемскому району	- 105 человек
По Хуламо-Безенгиевскому	- 164 человека
По Эльбрусскому району	- 176 человек

ВСЕГО: - 845 человек

Из этого числа коммунистов и комсомольцев 98 человек.

Бежало с немцами из районов Балкарии - 362 человека.

Из числа бежавших с немцами большую работу проводит БЕККИЕВ Азрет-Али, который в качестве представителя от балкарцев участвовал на съезде по образованию "Национального Рабочего Комитета Северного Кавказа", где он выступал с речью.

Пользуясь поддержкой родственников и к-р элементов Балкарии, в лесах и горах балкарских районов до последнего времени скрывалось большое количество бандитов, вооруженных винтовками и автоматами.

Организовавшись в бандгруппы, бандиты нападали на колхозные коши, угоняли скот, отбирали оружие у охранников и продукты у колхозников и проч.

По состоянию на 20/II-44 г., на учете в НКВД КБАССР состоит 5 действующих бангрупп, в которых объединено 70 бандитов.

С 15/У-43 г. по 20/II-44 г. НКВД КБАССР

убито	- 51 бандит
арестовано	- 34 бандита
легализовано	- 518 бандитов

Руководитель бандповстанческой организации ЗАНКИШИЕВ Исмаил, скрывавшийся в горах Черекского района с остатками своей организации заявил, что легализоваться не будет в связи с тем, что заключение договора с Англией и Америкой даст возможность сдаться английским властям, которым, якобы, будет скоро принадлежать Кавказ.

- 8 -

В настоящее время на оперативном учете контрреволюционного элемента в НКВД КБАССР и НКГБ КБАССР состоит:

По агентурным делам	- 817 человек
По делам-формулярам	- 167 человек
По первичному учету	- 753 человека

ИТОГО:	- 1737 человек

Исходя из вышеизложенного считаем необходимым решить вопрос о возможности переселения балкарцев за пределы КБАССР.

п/п СЕКРЕТАРЬ КАББАЛК ОБКОМА
В К П (6)

КУМЕХОВ

п/п НАРКОМ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ КБАССР
ПОЛКОВНИК ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
(БЗИАВА)

НАРКОМ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
КБАССР-ПОЛКОВНИК ГОС-
БЕЗОПАСНОСТИ
п/п (ФИЛАТОВ)

№ 1/63

23 февраля 1944 г.

Архив КГБ СССР, Особая папка № 52, 14 СП 0-8

Балкарских рабочих - 8 раб

балкари

- 15 раб

23 раб

**УКАЗ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР
О ПЕРЕСЕЛЕНИИ БАЛКАРЦЕВ, ПРОЖИВАЮЩИХ
В КАБАРДИНО-БАЛКАРСКОЙ АССР, И О ПЕРЕИМЕНОВАНИИ
КБАССР В КАБАРДИНСКУЮ АССР**

8 апреля 1944 г.

В связи с тем, что в период оккупации немецко-фашистскими захватчиками территории Кабардино-Балкарской АССР многие балкарцы изменили Родине, вступали в организованные немцами вооруженные отряды и вели подрывную работу против частей Красной Армии, оказывали фашистским оккупантам помощь в качестве проводников на кавказских перевалах, а после изгнания Красной Армией с Кавказа войск противника вступали в организованные немцами банды для борьбы против Советской власти. Президиум Верховного Совета СССР постановляет:

1. Всех балкарцев, проживающих на территории Кабардино-Балкарской АССР, переселить в другие районы СССР.

Совету Народных Комиссаров СССР наделить балкарцев в новых местах поселения землей и оказать им необходимую государственную помощь по хозяйственному устройству.

2. Земли, освободившиеся после выселения балкарцев, заселить колхозниками из малоземельных колхозов Кабардинской АССР.

3. Кабардино-Балкарскую АССР переименовать в Кабардинскую Автономную Советскую Социалистическую Республику.

4. Включить в состав Верхне-Сванетского района Грузинской ССР юго-западную часть Эльбрусского и Нагорного районов Кабардинской АССР, изменив в связи с этим границу между РСФСР и Грузинской ССР на этом участке следующим образом: от перевала Бурун-Таш, что у северных склонов горы Эльбрус, линию границы провести на восток по реке Малка до высоты 2877, далее, на юго-восток по реке Ислам-Чай, через высоту 3242 у перевала Кыртык-Ауш, на юго-восток по реке Кыртык, запад-

исс пос. Верхний Баксан и на юг по реке Адыр-Су до перевала Местия.

Председатель Президиума
Верховного Совета СССР М. Калинин
Секретарь Президиума
Верховного Совета СССР А. Горкин

ЦГА КБР, ф. 717, оп. 2, д. 1, лл. 20-21.

ИЗ ПРОТОКОЛА ЗАСЕДАНИЯ БЮРО КАБАРДИНО-
БАЛКАРСКОГО ОБКОМА ВКП(б)

СТРОГО СЕКРЕТНО

г. Нальчик

5 апреля 1944 г.

Присутствовали члены бюро обкома ВКП(б) — тт. Кумехов, Ахохов. Малов, Филатов, Царяпин, Фокичев, Левитин, Белов. Кандидат в члены бюро — т. Афанасьев. Секретарь обкома ВКП(б) — т. Мазин, тт. Кругликов и Хворостухин — из ЦК ВКП(б).

2. Об организации колхоза в сел. Гунделен Эльбрусского района (тт. Ахохов, Кумехов). (Принято 31.III.44 года.)

Бюро обкома ВКП(б) постановляет:

1. Принять предложение Баксанского райисполкома и райкома ВКП(б) о заселении сел. Гунделен Эльбрусского района и организации самостоятельного колхоза с сохранением Гунделенского сельского Совета.

2. Разрешить переселить из колхоза им. Кирова Баксанского района в сел. Гунделен Эльбрусского района на добровольных началах 300—400 колхозных дворов.

3. Райисполкому и райкому ВКП(б) обеспечить отвод пахотной земли и соответствующей части имущества колхоза им. Кирова вновь организуемому колхозу им. Андреева.

ЦДНИ КБР, ф. 1, оп. 1, д. 842, л. 2.

7-чи мартны ингиринде элибиз студебеккерледен – машиналадан толду. Хар машинада – НКВД-ны солдатлары. Энди адамла кёчюрюллюклерине ишексиз эдиле.

Эрттенликде, сагъат төртде, къара кюн келди. Солдатла, хар юй сайын юлешинип, хыны-бусту этип, сюрюп, адамланы машиналагъа жыйдыла. Малла ёкюредиле, итле улуйдула. Кече узуну жияу этип, жаууп, эрттенликде тохтагъан эди. Сагъат 7-ми болур эди. Студебеккерлени мотор тауушлары адам ашаучу жаныуарланы тауушларыча гюрюлдеп, тебиреп, кетдик. Кёпмю бардыкъ, азмы бардыкъ, колонна Тохтамиш къабакъгъа жетип, жол ортасында тохтады. Ол заманда суу ызмы боллукъ эди, юйле окъуна саламбашла эдиле. Черекден суу алып келген черкес тиширыула, тохтап, ауузларын ачып, бизге къарайдыла, сейирге къалып. Суу тилеген-леге да солдатла берирге къоймадыла. Айшат хариб'а бир омакъ кюбюрчекни да, солдатлагъа эслетмей, бир жанына букъдуруп, кукук кибик, машинаны бортуна жабышып келе эди. Черкес ауазланы эшитгенде, ёре туруп, машинадан тюшерге эникледи. Солдат а: «Сидеть!» – деп, уллу къычырды.

Шаптал терекле чагъаргъа жетип, кюн ариу аязып, къудурет алапат болгъанлыкъгъа, къартланы, тиширыуланы, сабийлени бетлери къайгъылы эди.

Команда берилип, биягъы студебеккерле сарыуекле-ча гюрюлдеп, туугъан таула артда къалдыла. Черкесли-ле, жолну эки жанында сын ташлача сюелип, асыры сейирсингенден, жукъ да айтмай тура эдиле, армау болуп. Айшатны къызы – Заюково элде, жашы – Ата журт урушда. Ол насыпсыз таулу тиширыу, къартлыгъында эгечи бла бирге узакъ сургюннге сюрюлюп кетип, Къа-закъстан аулагъында тапхан эди къабыр юлюшюн.

Биз ол заманда сабий эдик, жаш эдик. Алыкъа юй-юрсюнмей, жерсинмей, ачлыкъдан къарыусуз болуп кыйналсакъ да, ёлгенлерибизни басдырыргъа кюрешгенбиз. 14–15-жыллыгъымда 10 кере къабыр къазаргъа, ёлюклени басдырыргъа тюшгенди. Ма алай чачхан эдиле бизни, Къарачайны, Малкъарны, сталинчи азаплаучула.

**УКАЗ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА КАССР
О ЧАСТИЧНОМ ИЗМЕНЕНИИ ГРАНИЦЫ МЕЖДУ
КАБАРДИНСКОЙ АССР И ГРУЗИНСКОЙ ССР**

27 апреля 1944 г.

На основании Указа Президиума Верховного Совета СССР от 8 апреля 1944 г., в связи с включением в состав Верхне-Сванетского района Грузинской ССР юго-западной части Эльбрусского и Нагорного районов Кабардинской АССР, границу на этом участке между Кабардинской АССР и Грузинской ССР изменить следующим образом: от перевала Бурун-Таш, что у северных склонов горы Эльбрус, линию границы повести на восток по реке Малка до высоты 2877, далее на юго-восток по реке Ислам-Чай через высоту 3242 у перевала Кыртык-Ауш, на юго-восток по реке Кыртык, западнее поселка Верхний Баксан и на юг по реке Адыр-Су до перевала Местия.

Заместитель председателя Президиума
Верховного Совета КАССР А. К а ж а р о в а

Секретарь Президиума
Верховного Совета КАССР Л. К у д р я ш о в

ЦГА КБР, ф. 717, оп. 1, д. 187, л. 47. Подлинник.

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ Л. П. БЕРИЯ И. В. СТАЛИНУ

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

20 мая 1944 г.

После выселения балкарцев среди населения Кабардинской АССР остались семьи активных немецких ставленников, предателей и изменников Родины, добровольно ушедших с немецкими оккупантами.

НКВД СССР, проверив имеющиеся на каждую семью компрометирующие материалы, считает целесообразным

выселить из пределов Кабардинской АССР в Джамбул-скую и Южно-Казахстанскую области Казахской ССР 710 семей с общим количеством 2467 человек, главы или члены которых являлись активными немецкими ставленниками, предателями и изменниками Родины и добровольно ушли с немцами.

Выселение произвести в таком же порядке, как были выселены карачаевцы, чеченцы и ингуши.

Прошу Вашего согласия.

Народный комиссар внутренних дел Союза ССР

Л. Берия

Резолюция И. В. Сталина: «Т-щу Берия. Согласен».

РАСПОРЯЖЕНИЕ СОВЕТА НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ СССР

6 июля 1944 г.

Утвердить следующие предложения Совнаркома Кабардинской АССР и Кабардинского обкома ВКП(б) об использовании земель и построек переселенных колхозов и колхозников-балкарцев:

1. Передать земельные угодия и постройки сел. Яникой Чегемского района, за исключением переданных подсобному хозяйству Управления НКГБ Кабардинской АССР согласно распоряжению Совнаркома СССР от 26 марта 1944 г. № 6757-рс, для организации подсобных хозяйств Нальчикского завода № 4 Главнефтеснаба при СНК СССР и Кабардинского республиканского торго.

Поручить Совнаркому Кабардинской АССР произвести распределение земельной площади и построек между обоими подсобными хозяйствами.

2. Организовать при Нальчикском мясокомбинате Наркоммясомолпрома СССР совхоз на территории сел. Лашкута Эльбрусского района с передачей совхозу земельных угодий, жилых и хозяйственных построек, принадлежавших переселенному колхозу сел. Лашкута.

3. Организовать на базе земельных угодий, жилых и хозяйственных построек сел. Хасанья Хуламо-Безенгиев-

ского района подсобное хозяйство Управления делами Совнаркома Кабардинской АССР и пчелосовхоз Наркомпищепрома Кабардинской АССР.

4. Передать земельные угодья, постройки и сельхозинвентарь сел. Герпегеж и Белая Речка Хуламо-Безенгиевского района и сел. Гунделен Эльбрусского района вновь организуемым в этих селениях колхозам.

5. Передать в государственный земельный фонд земли переселенных колхозов и колхозников высокогорной части Эльбурского, Чегемского, Хуламо-Безенгиевского районов, а также земли Черекского района.

Зам. председателя Совета
Народных Комиссаров Союза ССР В. Молотов

ЦГА КБР, ф. Р-1025, оп. 1, д. 53, л. 89.

**УКАЗ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА КАССР
О ПЕРЕЧИСЛЕНИИ ЗАЮКОВСКОГО СЕЛЬСОВЕТА ИЗ
БАКСАНСКОГО РАЙОНА В ЭЛЬБРУССКИЙ РАЙОН**

31 июля 1944 г.

Перечислить Заюковский сельский Совет из Баксанского района в Эльбрусский район Кабардинской АССР.

Настоящий Указ представить на утверждение Президиума Верховного Совета РСФСР.

ЦГА КБР, ф. Р-717, оп. 1, д. 187, л. 70. Подлинник.

**УКАЗ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА КАССР
О ПЕРЕЧИСЛЕНИИ ЖЕМТАЛИНСКОГО И ЗАРАГИЖСКОГО
СЕЛЬСКИХ СОВЕТОВ ИЗ УРВАНСКОГО РАЙОНА
В СОВЕТСКИЙ РАЙОН**

31 июля 1944 г.

Перечислить Жемталинский и Зарагижский сельские

Советы из Урванского района в Советский район Кабардинской АССР.

Настоящий Указ представить на утверждение Президиума Верховного Совета РСФСР.

ЦГА КБР, ф. Р-717, оп. 1, д. 187, л. 71. Подлинник.

**УКАЗ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА КАССР
О ПЕРЕЧИСЛЕНИИ МАЛКИНСКОГО СЕЛЬСОВЕТА ИЗ
ЗОЛЬСКОГО РАЙОНА В НАГОРНЫЙ РАЙОН**

31 июля 1944 г.

Перечислить Малкинский сельский Совет из Зольского района в Нагорный район Кабардинской АССР.

Настоящий Указ представить на утверждение президиума Верховного Совета РСФСР.

ЦГА КБР, ф. Р-717, оп. 1, д. 187, л. 70. Подлинник.

**УКАЗ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА КАССР
О ПЕРЕЧИСЛЕНИИ БЕЛОРЕЧЕНСКОГО И ХАСАНЬИНСКОГО
СЕЛЬСКИХ СОВЕТОВ ИЗ СОВЕТСКОГО РАЙОНА
В НАЛЬЧИКСКИЙ РАЙОН**

31 июля 1944 г.

Перечислить Белореченский и Хасаньинский сельские Советы из Советского района в Нальчикский район Кабардинской АССР.

Настоящий Указ представить на утверждение Президиума Верховного Совета РСФСР.

ЦГА КБР, ф. Р-717, оп. 1, д. 187, л. 70. Подлинник.

Калмыков ёзгелени къайры аярыкъ эди. Къарачай-малкъар адабиятны мурдорун салгъан, аны саулай тюрк дуниясына танытхан, эки кере Мекка шахарда хаж кылып келген, ийман иеси Кязим хажини окъуна туугъан эли Бызынгъдан Кичибалыкъгъа сюргюн этген эди. Ахырында 1944 жыл 8 мартда халкъы бла уллу сюргюннге сюрюлюп, Уллу Ата журт урушну азабын да кёчгюнчюлюк бла бирге сынай, 1945 жылда узакъ Къазакъстанда топуракъ юлюшюн тапхан эди.

Тенгсизликни, терсликни, сюргюнню хатасындан, СССР-де угъай эсенг, Шимал Кавказда окъуна бизни бла къоншуда жашагъан, тилманчсыз сёлешген тюрк тилли къарындашларыбыз – къумукълула, ногъайлыла, узатъыракъда жашасала да, жууукъ миллетлерибиз – татарлыла бла башкортлула, тюрк поэзиясыны пелиуаны Мёчюланы Кязимни ауазын кечирек эшитселе да, шайырыны ёхтемлик бла сагъынадыла.

Кязимге эллилери, холамлыла, шыйых деп болгъандыла. Анга неллай лауреатлыкъдан да, къаллай орденден да, не багъалы саугъадан да, халкъны сыйы, хурмети, ийнаныуу багъалы эди. Халкъы бла болгъанды къуруда. Эллилерин биринчи кёчюргенде, сюргюннге сургенде да, шыйыхны ауузуна къарап, этегине жабышхандыла.

Халкъны ауузунда быллай бир айтыу жюрюйдю: Б. Калмыков, Шыкъы элни (Кязимни туугъан эли) адамларын Кичибалыкъ суу боюнунда кёчюрюп, жангы эл къуурагъа бегим чыгъаргъанында, шайырыны обкомгъа чакъырады. Ислам динни тутдурмазгъа, межгитлени бузаргъа, эфендилени, хажилени тутмакълагъа жыяргъа буйрукъ этилген заман. Сора айтады:

– Биз Кичибалыкъ суу боюнунда жангы эл къурайбыз. Эллилеринг, ыразы болмай, арсарлы болуп тургъанларын билебиз. Сен тебиресенг, ала ызынгдан тизилликдиле, – дейди.

Кязим хажы да ол оноугъа ыразы туююл эди. Алай шыйых бола тургъан, боллукъ ишлени да сезип, кёчерге боюн салады да, амалсыздан, сёзню бир жанына бурады:

– Бетал, сен, Айдаболлада 3–4 жыл арбачы болуп тургъанынгда, тауча бек иги сёлешиучю эдинг. Тау тилни алай терк унутуп къалай къойгъанса, тилманч бла сёлеширча? – дегенди.

Калмыков, адамча жууап берирни орунуна, Мекканы жаяу къыдыргъан хажиге:

– Кичибалыкыгъа кёч! – деп къояды.

Терсни-тюзню айырыучу Уллу Аллах Кязим 1910 жылда тилеген тилегин къабыл этип, 89 жылдан сора, аны оба суюклери туугъан жеринде, Нальчик башында асыралгъандыла.

*Къонгур ташым, бийик къаянгдан тюшюп,
Энди, харип, терен къолда жатаса.
Амал чыгъып, артха – кеси къаянга,
Къонгур ташым, сен не хазна къайтаса!*

*Мен факъырны таш окъуна эт, Аллах!
Алай туугъан жагъама элт, Аллах!
Мында кёмюп къойма да къумларынга,
Къайтар, Аллах, къайтар сен тауларыма!*

1910

Чегем ауузунда тау эллени седиретиу, эллилени ырыннга тыйыу – Жораны гунч этип, Жууунгуну бла Тызгыны кёчюрюуден башланнганды. Ол эллени бююннгю суратлары:

*Жокълаусуз къалгъан обала,
Къуругъан, сууугъан тыпырла.
Ёчюлгенди, кёмюлгенди от,
Бир къымылдагъан жан жокъ.*

Бий тукъумланы Малкъардан къоратхандан сора, мурдар Калмыков Акътопуракъ деген эл къуратып, жууунгучулагъа бла тызгычылагъа терк окъуна топуракъбаш юйле ишлерге буюрады. Бу 1935 жылда болунган иш эди.

Тызгычылагъа, юйлерин, жатмаларын бузуп, келтирип, жангы юйлерин ишлей туруп хайырланыргъа

эркинлик бердиле. Жуунгучулары уа бир кѡауумларына, мажал юйлери, иги мал меѡамлары болгѡанлары кеслерине ол затны эркин ѡтмедиле. Алада колхоз кѡошла кѡуралып, колхоз малла турлук ѡдиле. Бек биринчи межгит бузулгѡан ѡди. Аны агѡачы колхозгѡа правлен, ѡл советге меѡам ишлерге керек ѡди. Быланы бек алгѡа бек терк ишлетдиле.

ѡл алай кѡурала турсун. Алай большевик, кулак деген сѡзле бир-бирлени, бютюнда ѡлни башчыларыны ауузларындан кетмей, адамлары жюреклерин кѡуруда тынгысыз ѡте, кѡалтырата, кючден кѡол сала билген комиссар – ѡки сѡзюню биринде: «Лейлин, Ысталин, Совет блас, Калмыков, Кѡалмук ѡлу», – дегенлей турур ѡди. Колхозну председателини, парткомну секретарыны да билим, акѡыл, адамлык даражалары комиссар бла тенг ѡди. Муну ол ѡкисинден артыгѡы – мурдарлык ишле – кѡара чѡпге салыу, колхоздан кѡыстау, тутуу, Сибирьге ийдириу, барысындан да алгѡа тутаргѡа кѡол салыу комиссардан башланганды. Дагѡыда бир ѡнчилиги – жан сюегине тагѡылып, жетиатар кероку.

- Былагѡа бу базыныулук кѡайдан келген ѡди?
- Сѡзсюз, Калмук ѡлудан.
- Кѡалмук ѡлуна уа ким берген ѡди ол эркинликни?
- 1917 жылда кѡырал тюрлениуледен сора, Ленинни башламчылыгѡы бла, адамлары сюдсюз, соруусуз-оруусуз тутуп, сюйгенин ѡтиучю ВЧК (Всероссийская Чрезвычайная Комиссия) кетерилип, аны мурдорунда 6 февральда 1922 жылда бир кюйсюз бушуулу орган (Наркомат внутренних дел) РСФСР-ни НКВД-сы кѡуралгѡанды. Аны кѡурамында уа андан кюйсюз, андан да хуттур ГПУ (Государственное политическое управление). Адамлары тутуп, ишлерине сюдсюз, соруусуз-оруусуз оноу ѡтерге ГПУ-ну бек уллу эркинлиги болгѡанды. 1924 жылда ЦИК СССР бирикген кѡырал управление – ОГПУ кѡурагѡанды. Аны «ѡнчи совещание» деген бир кишиге да бойсунмагѡан бѡлюмю кимни да болсун тутдуруп иерге кѡолундан келе ѡди. 1929 жылдан башлаб'а, адамлагѡа азап чекдирген кесини бир ич органы – «тройкасы» – болгѡанды. Бу уа большевикле адамны жалгѡан дау бла «кулак» ѡтген организация ѡди.

Кулакны терслиги уа – ишлей-жашай билгени. 1937 жыл 25 июльдан 27 июльгъа дери 103 адамны тутуп, сюд этип да, сюдсюз да, 73 адамны илишаннга салгъандыла².

1935 жыл 19 декабрьде Нальчик шахарда Шимал Кавказны Аскер трибуналыны заседаниясында бир талай ишге къарагъандыла. Сюд этилгенледен жангыз бири да терсликлерине женгдирмегендиле. Аланы ёмюрде этмеген, эшитмеген, эслерине келмеген затла бла терслей эдиле. Сёз ючюн, Уллубашланы Ибрахимге азап чекдирип, къыйнап, ёпкелерин аурууду этип, 38–39 градус температурасы болуп тургъанлай, төрт сутканы камерагъа иймей, тёзалмай жыгъылса, дагъыда аягъы юсюне турдуруп, тюйюп, ма алай соруу этгендиле. НКВД-чыланы кеслери суйген шагъатлары окъуна ала айтханча шагъатлыкъ этмегенликге, ала Уллубашланы Келлетге бла аны нёгерлерине болушалмагъандыла. Анга бир къауум адам бла бирге терслеуню бек уллу жазасы илишаннга салыргъа бегим этгендиле. Къалгъанланы, 10-шар жыл берип, тюремелеге ашыргъандыла. Быллай законсуз, кюйсюз бегимлеге Қалмыков кеси къол салгъанды. Тюз адамланы терслеу аны бла бошалмагъанды.

Унукъдурууну, мал кютюп, къош тутуп, сабан сюрюп, кече къыйырда, ыстауатда таш жастыкълы болуп, жай – жауун, къыш – къар тюбюнде, исси-сууукъ демей, ариу кийинмей, иги аш ашамай, мюлк этерге кюрешгенлени мюлклерин, малларын, юйлерин, жерлерин сыйырып, узакъ Сибирьге иерни амалы кулачество болгъанды.

Тукъум-жукъ, бий, ёзден деп да къарамай, кеси ыразылыгъынг бла бичен жеринги, жайлыгъынгы-къышлыгъынгы, сюрген сабанынгы-бахчангы къоюп, атынгы, ёгюзюнгю, тууарларынгы (бир ийнекден къалгъанларын), къойларынгы-эчкилеринги (беписинден кёп къоймай) кеси ыразылыгъынг бла ара мюлкге къошмасанг, ким да бол, кулак этген къыйын туююл эди. Ёзден тукъумдан эсенг а, сени эркинлигинг, жолунг къысха, узакъ бармай, белгили сылтау бла НКВД салгъан къапханнга тюшдюнг да къалдынг. НКВД-ны къапханын къуруучу уа – элни

² А. Сарахов. Злая воля. Майкоп. 2008. С. 24.

комиссары. Ол кѡапхан кишини ычхындырмагъан, бек кѡаты кѡапхан эди.

СССР-де тюремеле жетише эдиле. Малкѡарны Кѡабартыгъа кѡошуп, бир республика этгенлеринлен сора, халкъны эсли, билимли адамларын, интеллигенцияны алчы ёкюллерин абындырыргъа кѡапхан кѡургъан тажал – ВКП(б)-ны Кѡабарты-Малкѡар обкомуну биринчи секретары Б. Калмыков тюз адамлагъа, керти башчылагъа чекдирген азабын кеси да башындан сынагъанды.

1938 жыл 15 ноябрьде Л. Берияны тюзюнлей буюруу бла Калмыков-палач тутулгъандан сора да, акѡтопуракъчыла ётюрюк тил этген кѡылыкъларын кёчгюнчюлюкде окѡуна кѡоймагъан эдиле.

Энейланы Хусейинни жашы Дауутну жалгъан дау бла 10 жылгъа тутдуруп, Сибирьге ийдиргендиле. Тюзлюгю тохташдырылып, 7 жылдан сора Верхоянск шахардан Алма-Атагъа кѡайтхынчы, Дауутну атасы Хусейн, анасы Минат, эгечи Пакиза Жамбул областда ачдан ёлгендиле.

Башында сагъыннганыбызча, эки кѡарындашы да – Хажисмайыл – Уллу Ата журт кѡазауатда 1941 жыл, Мухаммадин а 1942 жылда ёлгендиле. Жагъафарны уа 1942 жылда немисли фашистле илишаннга салып ёлтюргендиле. Дауутдан бирсилери алыкъа юйдегили болмагъан жаш адамла эдиле.

Кѡайсы бирин санагъын, бирин айт да, бирин кѡой. Аккайланы Эсенбийни жашы Исмайыл Уллу Ата журт урушда немецли ууучлаучула бла сермеше тургъанлай, 1944 жыл 8 мартда НКВД-ны солдатлары аны юй бийчеси Кулизарны 8 сабийи бла, сюргюн этип, элтип, Кѡыргызстаннга атжандыла. Исмайылны эки жашы – Мустафа, Хыйса, кѡызы Алима сюргюнде ёлгендиле.

Тёппеланы Хажибекирни жашлары: Оюс – 1941 жылда, Мустафа – 1941 жылда, Мухаммат – 1942 жылда, Суфиян – 1942 жылда, киеую Аккайланы Барисбий – 1942 жылда, Ханафий – 1942 жылда уруш аулакъларында кѡалгъандыла.

Жангы жете келген 16–17-жыллыкъ кёчгюнчю жашланы бла кѡызланы Сибирь тайгагъа агъач кесерге ийген

эдиле. Алагъа уголовникле бла бирге ишлерге тюшгенди.

Жарсыугъа, ол къауумдан хазна адам сау къайтмагъанды. Тёппеланы Хажибекирни кичи жашы Ханбалий да анда ёлгенди. Бу да таулула сюргюнде сынагъан зарауатлыкъны бир ачылмагъан, айтылмагъан бетиди. Жамбул областьда къарар, болушур адамлары болмай, ачлыкъ-жалангачлыкъ кысып, аталары Хажибекир ёлюп, аналары Арош атылып къалгъанды. Аны насыбына кызы Феруза, Алма-Атадан келип, анасын ары элтгенди. Ферузаны кичи жашы Аккайланы Хабибуллах, оруслу кызы алып, Северге кетеди. Ахчагъа алданып, Магаданда талай жыл жашагъан эди. Жашы Ануар да, оруслу кызы алып, бизнес бла кюреше, анда ёлдю. Кызы да оруслу жашха баргъанды. Хабибуллах а, Нальчикде ишлей тургъанлай, ауруп ёлдю. Кыатыны Алма-Атагъа жуукъларына кетди.

Ферузаны тамата жашы Шагъабан, таулу кызы алып, Алма-Атада юйюр-чюйюрлю болуп, тап жашап тургъанлай, бир кюн келини бла ишге кетгенлеринлей, Феруза аурукъсунуп, жатып болады. Ол кезиуде ким эсе да келип, анасыны, кызыны да башларына итиу бла уруп, эслерин аздырып, жыйылып тургъан тёшек-жастыкъланы ктабындырып, эшиклерин этип кетгенди. Ачыкъ жерде тургъан ахчаларын-бохчаларын окъуна алмагъанды.

Жашы бла келини келселе, юйню ичи тул-туман. Ары кирир кыарыу жокъ. Кёп кюрешгенден сора, эшиклени, терезелени ачып, тютюн селейгенден сора къарасала, анасы, кызы да, тунчугъуп, юй тюбюнде сойланып. Ала да Алма-Ата шахарда жерге тюшедиле.

Амал не? Ёлген ёлгенликге, саулагъа да жашаргъа керекди.

Мындан бир отуз жыл алгъа Шагъабаннга:

— Кавказгъа кечерге айтмаймыса? — деп соргъанымда:

— Угъай, Кавказда бир заманда тынчылыкъ, ырахатлыкъ болмагъанды. Кимиме келликме? Кимиме кысыллыкъма? Андан эсе, сен да ары къайт. Биз огъурлу жерде, огъурлу миллетни ичинде жашайбыз, — деп кбойгъан эди.

Ол да болмады, онгмады. «Ажал – инбашда, умут – тау башда, толу муратына ким жетер?» Кесини юйюн ишлей тургъанлай, ючюнчю этаждан кетип ёлгенди.

Къарыусузлагъа зорлукъ, артыкълыкъ кёп болады. Ол бек эрттегили заманладан бери келеди. Ол затха бир юлгю келтирейим: Батыш Сибирьде жашагъанланы бла сюргюннге сюрюлгенлени араларында тиширыула жетишмегенлери себепли, Биринчи Николай патчах 1825 жылда 11 февральда тауча Тауукъ жылны он-биринде, Сибирьни генерал-губернатору бла Оренбургну аскер губернатору ол тийреде жашагъан къазакълылача «кийик» халкъланы къыз сабийлерин къолгъа этерге буйрукъ бергендиле. Бу буйрукъну толтурур ючюн, не тюрлю амалны да хайырланьргъа эркинлик берилгенди. Сатып алыргъа да, алдап алыргъа да.

1945 жылда этилген буйрукъ таулу жаш тёлуге кеслери саулай кёр къазгъандан башха туююл эди.

Жууунгудан туюп болуп, къуруп кетген юйор дагъыда Холаланы Молланы юйорюдю. Молла колхозну биринчи председатели болгъанды. Председатель болгъандан не келсин, «тройканы» оноуу бла, Молладан башлап, къарындашы Мухараны, жашлары: Окъупну, Исхакъны, Юсюпню, Ахияны, Шамгъунну – жетисин да тюргеге сукъгъан эдиле. Аналары Мукуй Къазакъстанны Жамбул областында Свердлов районну «Къызыл Октябрь» деген колхозунда ачдан ёлген эди. Молланы учхуну да туюп болгъанды.

Жууунгу иги къуралып, аман чачылгъан элди. Анда, биринчи болуп, таш салгъан Жулабларыдыла. Жулабны атасы сванлы бий Дадияни эди. Ожагъындан биринчи тютюн чыкъгъан Жулабланы Жулаб болгъанды. Бу затха Жулабланы бийлик жерлери шагъатдыла. Шаудан-башы, Ору-башы, Уллу-къол, Къамиш аузу, Жууунгу чегетинде Антау орунла, Чучуркам (Чучхуркам) Устур Стауат, Лыкъарги, Быллым башында Жулабланы Къош Орун, Басхан черекден ётуп, Къыр деген жерле. Сабан жерлери, Мамурлу, Узун сабан, Сабанлыкъ. Шаудан башында тукъум къабыр орунла. Алгъын элни къабыр орунлары Жаулу къоллада болгъанды. Узагъыракъда. Тукъум, юч-тёрт атагъа жетгинчи, мамыр, мюлк-

лери да, не айтырса, Тогъуз Жулаб делинип, бек зауукъ-лу жашагъандыла. Не заманда да палах сорупму келеди? Тау элlege ёлет киргенди. Дудаладан бир келинибиз Къанукъа деген жашчыгъы бла ата юйюне Къарачайгъа кетеди. Ёлетден кёп адам къырылады. Сау къалгъанла, Чегем ысхылтысы, жыйылып, Тогъуз Жулабны тюп болгъанын Тёреге билдиредиле. Хар неге, затха Тёрени оноунсуз кишини къолун узатыргъа эркинлиги жокъ эди. Бу зат ачыкъ болгъандан сора, төречиле, бир къысыр ийнекни да сойдуруп, зынтхы бозадан да тарта, малнымюлкню, жерлени-журтланы, жайлыкъны юлеширге хазыр болуп тургъанлай, Кереметланы Бийнёгер, кече бла къууулуп кетип, Къанукъаны атха миндирип, алып келеди. Ичлеринден не ойлагъанларын ким билсин, тышларындан мал-мюлк, жерле биягъынлай къалгъанына къууанадыла. Андан сора, Къанукъа иги, эсли жаш болуп, эсин жыйгъынчы, анга Бийнёгер осуйлукъ этип тургъанын айтыучу эдиле. Терк окъуна анасы Къарачайдан жууукъларын чакъырып, жашны юдегили этгенди. Жулабны тукъуму жангыдан жайыла башлагъанды. Жулабланы юйюрлеринде не заманда да жашладан эсе къызла кёп туугъандыла. Къанукъа, сёлешсе, сёзю баргъан, ишлесе, иши алгъа басхан, мажарыулу, жыйын адамы болгъанды. Чегем ысхылтысы аны, эбизе къатышынг барды деп, чегемли бийлени тизмесине къошмагъанлыкъгъа, ол оноудан кенгде къалмагъанды. Уллу Тёреде олтургъанды. Эбизеле бла байламлыкъ жүрютгенди. Огъары Чегемде эбизелеге алыш-бериш этген тюкенле къуараргъа бек уллу себеплик этгенди. Таулу тиширыула, тауат бла сокъгъан чепкен къумачларын Огъары Чегемге келтирип, башха товарлагъа, кюпеслеге, узун чачакълы gyранчалагъа алышхандыла. Сатыу-алышыуда башха затла – чарыкъла, чурукъла, фабрик-леде согъулгъан къаназир, къанауат, жибек, атлес къумачладан уста къоллу таулу тиширыула, къарап, адамны кёзю тоймазча, эр кишилеге, тиширыулагъа къапталла, кёлекле, ысхарла кёнчекле тикгендиле. Эбизеле келтирген жибек, мамукъ, кендир халыладан тухтуй, тартма, чалыу сокъгъандыла. Таза жүнден этилген

чепкенлени, кёрпе тонланы, ышымланы, башлыкъланы, жамычыланы бек жаратып алгъандыла.

Артда, большевикле келе башлагъандан сора, ол затла да тохтайдыла. Къанукъаны жашы Элмырзадан тугъан Алийни жашларын а бай да, бий да, жер иеси да, кулак да этгендиле.

Къанукъаны төрт жашы болгъанды: Элмырза, Астампул, Укай, Насыплы. Бу кезиуде Жулаблагъа эл нёгерле келе башлайдыла. Аланы келиулерини сылтауу кёп тюрлю эди. Ол башха темады. Ким билсин, къарындашла эркин жерге чыгъайыкъмы дедиле, огъесе ол келгенледенми юркдюле. Не да болсун, чачыладыла. «Чачылыргъа тебиресе, къумурсхагъа къанат битер» деп болгъанды ишлери. Аны Аллаһдан башха киши билмейди.

Астампул бла Укай Кёндененнге, Насыплы Чёжек къабакъгъа (Тёбен Чегемге) кетедиле. Алайсыз да юзюлюрге жетген аз тукъум юч атауулгъа бёлюнеди. Кёнденденде жашай тургъанлай, Октябрь ынгкылап хорлап, совет власть тохташады. Насыпха, Жулабланы кызыларындан туугъан къара киши Жолайланы Амаш Эльбрус районну райисполкомуну председателине салынады. Аны хайырындан, Жулаблары Жолаблары деп жазылып, ОГПУ-ну, НКВД-ны, МГБ-ны къапханларына тюшмей, 1937–1939 жылладагъы репрессияланы, «тройканы» тырнакъларына илинмей къалгъандыла. Башха тукъумлагъа жазылып, жанларын сакълагъанла Кёнденденде Барысбийлары бла Хаммалары. Аллайла бусагъатда ёз тукъумларына къайта турадыла.

Насыплылары уа? Ала да артыкъ бек чакъгъан бутакъ болмагъандыла. Къартлары къалмагъандыла.

Жашлары уа ата-бабаларын сурамайдыла.

Жулаблагъа, эл нёгерге биринчи болуп, Жаубермезланы Жаубермез келгенди. «Согаланы минг къойну ичинде Жаубермезни жангыз текеси» деп сёз болуучуду. Согалары чегемлиледиле. Жууунгуда юй орунлары барды. Алайгъа Согаланы баула дейдиле. Жаубермез Жулабланы кызыларын алып, юй болгъанды. Бийлик жерлери да болгъанды. Ёзден тукъумла бла жууукълукъгъа къатышханлары себепли, алагъа чанкала дегендиле.

Юйлерин, жерлерин, к'ошларын сыйырып, жашларын Соловкийге ийген эдиле. Бир ненча юйор бардыла.

Жаубермезладан сора келген эл нёгерле: Энейланы Киши, Энейланы Жанибек, Холаланы Зекерия, Чымаланы Рахай, К'улийланы К'асай, Тёппеланы Хажибек-кир, Жабелланы Бекир, Ахматланы Асхат, Боллуланы Байкел, Элеккуланы К'асым, Бечелланы Бызанк, Жарашыуланы К'алг'ан, Габоланы Жаннган.

Мен жууунгучума, Жууунгуда тууг'анма. Керти Ата журтум да Жууунгуду. Геноцидни да анда сынап башлаг'анма. Хау. Чачылды Жууунгу. Ол чачылыуну Кязим хажи 1904 жылда ок'уна эслеген эди, 30 жыл алг'а. Бу назму жазылг'анлы 107 жыл болады:

*Төреле суурала кибик
Жюрюген заманлада –
Намыс, бет, мархумлукъ да
Кёп эди адамлада.*

*Энди уа не болдула
Ахшы адетле к'алмай?
Берекет жокъду жерде,
Бир Аллаһ чамланнганлай.*

*Жаш к'артха к'айырылг'ан
Кюнлени кёреме мен,
К'ул, бий деп айырылг'ан
Кюнлени кёреме мен.*

*Бир бирге жала³ жапхан
Кюнлени кёреме мен,
Ит иесине чапхан
Кюнлени кёреме мен.*

«Аг'ач – бёрюсюз, эл телисиз болмаз», – деп сёз барды. Элде ёзден адетге сыйынмаг'ан, жамауатны жарсытхан бир-эки адам да болг'анды. Жарсыуг'а, эл кёчюрюлгенден сора, оноу аланы к'олларында болг'анды.

³ Ж а л а – жалг'ан дау.

Ала уа, хатасыз адамланы эллерин, мюлклерин кѳуш
тюгюнлей чачып, суюгенлерин этген заманда, айтхан
эди Кязим:

*Таш эгурла – сабаныбыз,
Кѳарангыды адамыбыз.
Баш болгъанды аманыбыз...*

Кязим былай айтып жарсыгъан эсе, бюгюн 1948 жыл-
да Сымайыл айтханнга башыбыз тюшюп турады:

*...Атыл делле, халкѳым атылды,
Чачыл делле, мюлкю чачылды,
Жерин кѳпсюнюп, жери сыйырылды,
Хар кѳыйынлыкѳ да бизге кѳуюлду...*

Андан бери 63 жыл болду. Иесине чапханла бу зат-
ладан сагъыш этсинле.

Элни чачханда, тюп эте туруп, элни кѳуараргѳа, элни
тиргизирге кѳайсы тукѳум кѳп кѳыйын салгъан эсе, ара
мюлкге кѳайсы кѳп мал кѳошхан эсе, зарауатлыкѳны,
артыкѳлыкѳны да ала кѳбюрек сынагъандыла. Власть
аллай жорукѳ тохташдыргъанды. Ол жорукѳ кѳп за-
манлагѳа дери тюрленмей, тѳлюден тѳлюге ѳте баргъан-
ды. Архивледе сакѳланнганына кѳре, Жулабладан минг-
ден артыкѳ (1171) ууакѳ аякѳлы мал, 110 тууар, 40 ат
алгъандыла. Хуржунларын кѳармап, ахчаларын сый-
ыргъандыла.

Жабелладан, Холаладан, Боллуладан, Жаубермез-
ладан ара мюлкге (колхозгѳа) кѳп мал тюшгенди.

Барындан да уллу кѳыйынлыгѳ'а – кѳара тарта бил-
меген кѳарангы таулуланы кѳзкѳрмезге ийип, дин бла
байламлы адет-тѳрелени арадан кѳоратыр ючюн, меж-
гитлени таулуланы кеслерине буздургъанлары эди. Ол
тыйым, Кѳарачайда бла Малкѳарда угѳай, саулай
СССР-де окѳуна салыннганды.

1930 жылдан башлап, 1944 жылгѳа дери КѳМАССР-ни
НКВД-сыны, МГБ-сыны, ОГПУ-уну оноуу бла илишан-
нга салыннган, тюрмеледе кѳырылгъан акѳтопуракѳ-
чыладан 1956 жылда Ата журтубузгѳа жаланда 11 адам
сау кѳайтханды. Ол эл тюп болмай не этсин?

Илишанинга салынган, тюремеледе кырылган
актопуракчылары тизмеси:

1. Аккайлары Махмут Ижиуню жашы.
2. Аккайлары Орусбий Ижиуню жашы.
3. Аккайлары Аубекир Бачауну жашы.
4. Аккайлары Паша Люкайны жашы.
5. Акболатлары Ажака Тууайны жашы.
6. Акболатлары Азамат Тамукну жашы.
7. Акболатлары Исхакъ Тамукну жашы.
8. Акболатлары Аздор Тамукну жашы.
9. Акболатлары Халик Тууайны жашы.
10. Акболатлары Хашим Жакоу жашы.
11. Бауаланы Хыйса Асланбекни жашы.
12. Бауаланы Абдуллах Асланбекни жашы.
13. Бауаланы Бабын Асланбекни кызы.
14. Бауаланы Ако Камматны жашы.
15. Бауаланы Оюс Исмайлыны жашы.
16. Беккилары Токмакъ Темирни жашы.
17. Беккилары Харун Токмаккыны жашы.
18. Беккилары Омар Даулетгерийни жашы.
19. Беккилары Локман Чубокну жашы.
20. Беккилары Жамал Жаккайны жашы.
21. Беккилары Гиргъокъ Таусону жашы.
22. Беккилары Юсюп Токмаккыны жашы.
23. Беккилары Ахмат Таусону жашы.
24. Боллулары Гитчеу Байкелни жашы.
25. Гилястанлары Хасан хажи Шамайлыны жашы.
26. Гилястанлары Хашим Шамайлыны жашы.
27. Геграланы Алий Жашыуну жашы.
28. Геграланы Мухажир Жашыуну жашы.
29. Геграланы Локман Жашыуну жашы.
30. Геграланы Хасан хажи Жашыуну жашы.
31. Геграланы Муса Гиляйны жашы.
32. Гыжгылары Шохайып Къаншауну жашы.
33. Гыжгылары Исхакъ Тукъумну жашы.
34. Гыжгылары Байдуллах Гурайны жашы.
35. Гудулары Жарахмат Исламны жашы.
36. Гудулары Махай Ачахматны жашы.
37. Жансюйлары Юсюп Жашайны жашы.

38. Жансуюланы Юсюп Жижиуню жашы.
39. Жансуюланы Нюзюр Жижиуню жашы.
40. Жансуюланы Дауут Оттайны жашы.
41. Жулабланы Даниял Алийни жашы.
42. Жулабланы Масхут Алийни жашы.
43. Жулабланы Мусос Алийни жашы.
44. Жулабланы Гатан Алийни жашы.
45. Жулабланы Тапуш Алийни жашы.
46. Жулабланы Нуху Алийни жашы.
47. Жулабланы Хамилят Алийни къызы.
48. Жаубермезланы Къазий Ногъайны жашы.
49. Жаубермезланы Мырзакъул Ногъайны жашы.
50. Куршаланы Лялюк Таукашны жашы.
51. Куршаланы Исхакъ Таукашны жашы.
52. Мурачаланы Мусабий Аслангерийни жашы.
53. Мурачаланы Махмут Аслангерийни жашы.
54. Мурачаланы Исмайыл Алийни жашы.
55. Мурачаланы Къубадий Алийни жашы.
56. Мурачаланы Магомет Бердини жашы.
57. Мурачаланы Мустафа Тенгизни жашы.
58. Мурачаланы Харун Тенгизни жашы.
59. Мурачаланы Хызир Алийни жашы.
60. Мурачаланы Исхакъ Аслангерийни жашы.
61. Мурачаланы Каммат Тенгизни жашы.
62. Мырзаланы Сейит Билялны жашы.
63. Мырзаланы Барисбий Билялны жашы.
64. Отарланы Саид Аубекирни жашы.
65. Сарбашланы Жамилят Геургюню къызы.
66. Трамланы Хасан Хажосну жашы.
67. Трамланы Гитчеу Мусосну жашы.
68. Тохаланы Тукъум Гонайны жашы.
69. Тохаланы Аслантокъ Къайытны жашы.
70. Тохаланы Локъман Чымайны жашы.
71. Тохаланы Жаппу Майылны жашы.
72. Тохаланы Идирис Майылны жашы.
73. Тохаланы Зулкъай Чымайны жашы.
74. Тохаланы Хажимуса Чымайны жашы.
75. Тохаланы Чёппюрай Чымайны жашы.
76. Тохаланы Огъурлу Исмайылны жашы.
77. Тохаланы Зугъа Ханникону жашы.

78. Тохаланы Нуху Зугъаны жашы.
79. Тохаланы Ахмат Дадыуну жашы.
80. Хурттуланы Алисах Гылыуну жашы.
81. Холаланы Молла Зекерияны жашы.
82. Холаланы Шамгъун Молланы жашы.
83. Холаланы Ахыя Молланы жашы.
84. Холаланы Юсюп Молланы жашы.
85. Холаланы Окъуп Молланы жашы.
86. Холаланы Исхакъ Молланы жашы.
87. Холаланы Мухара Зекерияны жашы.
88. Эбуланы Мырзакъул Басиятны жашы.
89. Эбуланы Мухаммат Басиятны жашы.
90. Эбуланы Хажимырза Басиятны жашы.
91. Эбуланы Миммолат Хажимырзаны жашы.

БОШ КЪАЛГЪАН СЫН ТАШ

(Керти болгъан иш)

Дуня – бир уллу тенгиз, тюпсюз,
Умут жулдузу – чарс, мутхуз,
Жашайбыз биз, бирлик жокъ,
Бийсиз чибинлеге ушаш, журтсуз.

Чегем ауузунда Жора деп элчик болуучу эди. Беш да тау ауузда эски жашаугъа – мал кютерге, сабан сюрюрге, терек ёсдюрюрге – алайдан къолай жер болмаз. Бир жанындан, Акъ къаяны башындан ашыгъып, чыран суу келеди. Ол сууну юсюнде, бир биринден узакъ болмай, юч тирмен болуучу эди. Гюдюргючюле, акътопуракъчыла тирменликлерин ары келтирип тартдыргъандыла. Бютюнда къыш айлада тирменле кюн бетде болуп, суу бийикден уруп келгени себепли, суу бузламай, тирменле ишлеп тура эдиле.

Эл кюнлюм бетге жууукъ, Жора ёзенини къыйырында салынган эди. Жора суу, уллу суу болмагъанлыкъгъа, бек терен къолну ичи бла барады. Акъ къаяны туюю Мырсы сыртына дери агъачды. Жора агъачы. Чегет жанында биченликле, чаллыкъла, дыркъыла, аланы ба-

шында да къайын агъач. Ингир ала тардан уруучу аяз да, Къабартыны шулпу эте келиучю жияуукъ туманы да, Жорагъа жетмей, Тыхтеннген тауу таба озуп кетиучюдюле. Жорагъа дуния жаннети деп болгъандыла чегемлиле. Жорагъа къонакыгъа тебиреселе, адамла:

«Орайда уосса, орайда,

Сыра барды Жорада!» – деп къууаннгандыла.

Жашай эдиле Жорада мамыр жашауда юч тукъум: Гудулары (Абайлары), Мурачалары, Эбулары. Кёгет тереклери, чаллыкълары, агъач, суу, бахчалары, сабанлары алларында. Не медет, барыбызныча болур эди жорачыланы да иги умутлары. Байрам кюнледе таулула къоз бёркле этип, жюйрюк атла бла чаришге барыучу узун сабанлары, ташдан ишленнген юйлери, чигинжилери, ташдан ишленнген мал мекамлары. Болур эди алагъа, зарланып, терс къарагъанла да.

Узакыгъа бармады жорачыланы насыплары, толмадыла этген муратлары.

Октябрь ынкыылапны жели аланы къуш тюгюнлей чачды. Мискинлик, мугурлукъ келди. Кюл-кёмюр болдула. Ючеуленни, экеуленни («тройка», «двойка») оноуу аланы журтларындан къурутду. Ал кезиуде, къарт, жаш демей, эр кишилени тюремелеге, артда къарт къатынланы, тиширыулары, сабийлени кёзкёрмезге, Орта Азиягъа (Узбекистаннга) ашырып, малгъунла мюлклерин, харакетлерин сыйырып, кёзлери къарагъанларын кеслери алып, къалгъанын, дорхха салып, сатдыла. Тууарларын, жылкыыларын, къойларын, эчкилерин ара мюлкге – колхозгъа къошдула. Жорада жаланда бийик жарныбашында къабырлада жорачыланы ата-бабаларыны сын ташлары: «Биз сизге этилиннген зарауатлыкыгъа шагъатбыз», – дегенча, сюелип къалдыла.

Болсада, къаргыышда айтханча, жорачыланы байлыкълары-бийликлери башларына жау болгъанлыкыгъа, Жорада жашау тохтап къалмады. Тирменлеге да, жерге, агъачха да, журтлагъа, маллагъа да, мекамлагъа, тереклеге да ие табылды. Бичен да чалынды, сабанлары да сюрюлдюле, колхоз къош къуралды. Къолу жетгеннге ашау табылды.

1940 жыл жорачыланы бахча орунларындан акътопуракъчы колхозчулагъа картоф салыргъа жер юлюшле кесип бердиле. 1937–1939 жыллада сталинчи репрессиягъа тюшгенликге, жер юлешген комиссиягъа анабызны жууукъларындан биреу тюшюп къалып, аны хайырындан, кёп сабийли юйюрдю деген сылтау бла, бизге да бахча юлюш жетди. Элтип, бахчагъа картох урлукъ салдыкъ.

Бир чууакъ, аязгъан кюн эрттенликде анам бла мен бахчаны хансын арытып, картофну тёбе этерге тебиредик. Ат киби, бир алапат эшегибиз болуучу эди. Анам, эшекге иер салып, айылларын къаты тартыргъа кюрешип, мени эшекге миндирди. Азыкъчыгъыбызны иер къашха къысханбыз. Кеси уа, эшекни боюнуна жантау салып, андан тутуп барлыкъды. Алай болмаса, ол тири эшек, мен да юсюнде тургъанлай, къачып кетерге боллукъду. Барлыкъ жолубуз төрт-беш къычырым болур. Жолну бек ёр, тик жерлери барды. Бютюнда суудан ётгенден сора, ёрлеген жер бек тикди. Къол ичи аллай бир теренди, ары хазна кюн да тиймеучюдю. Мен, эшекни сыртына къонуп, губу киби, жабышып барама. Анамы бир къолунда чагасы, бирси къолунда уа жантауну къыйыры. Бир заманда, Урдоз ёзенинден озуп, Жора къолну башындан энишге къарадыкъ. Анам, мени эшекден тюшюрюп:

– Энди мен эшекни башындан тартып барайым, сен а ызымдан келип тур. Къайда да эшекге къатылгъан иш этме, ат къолунгда чыбыкъны да, – деп, къол ичине баргъан тик жол бла тигелеп тебиреди.

Эшек да, этиучюсюча, жагъын да этмей, хар айтылгъанны ангылагъан этгенча, төрт аягъын да эслеп басады. Алай бла, Жора сууундан ётюп, не болса да, Шаушюгют жол бла ёрлеп, уллу жолгъа чыкъдыкъ. Мен биягъы эшекни сыртына къондум. Иги кесек баргъандан сора, бахчалагъа жетдик. Сора анам айтды:

– Жашым энди, эшекни аллына бир зат атып, Мурачаланы жатма тюбюнде тагъып къояйыкъ ансы, кюн исси болургъа ушайды, чибинле муну тынчайтмазла, бу да бизни тынчайтмаз.

– Охо, няня, – дедим, ыразы болуп.

Анам, эшекни тагъып, аллына къучагъы бла бир чий кырдык келтирип салды. Мен а, ол тынгылы ишленген мал мекамланы ичлеринде ары-бери чаба кетип, сабий болсам да, жатмаланы чигинжилери ташдан жонулуп сюелгенлерин эледим. Бир мюйюшде уа – бир сын таш, эки ташны юсюне кенделен салынып турады. Алгъа мен аны да чигинжи сунган эдим. Иги эслеп къарагъаным-да уа, ташны бир жаны ариу сыйдам жонулуп, башында жарты ай бла жулдуз сурат къазылып ишленип эди. Чабып барып, анама айтдым. Анам:

– Жашым, сын таш кимге деп ишленгенин бир Аллаһдан ёзге киши билмейди. Ол не Эбуланы Хажимырмагъа, не Гудуланы Жарахха, не Мурачаланы Исхакъгъа деп ишленген болур эди. Аланы барсакелмезге ийдиле. Сын таш а, кёресе, бош къалып тургъанын.

Биз алай эте тургъунчу, сабийлери бла төрт-беш тиширыу келдиле. Мен ханс жырта, анам да картофланы тебе эте, мени да жау мандалакъдан тойдурду, харип.

Тюш азыкъ ашаргъа барыбыз да жатма тюбюне салкыыннга бардыкъ. Барыбыз да, жыйылып, тюш азыкъ ашай тургъаныбызлай, эки ёгюзню да аллына этип, инбашында боюнса, бир кёолунда гурух чомача бла чындысы, Абу келип къалады. Аны кёргенлей, тиширыула, кёушдан элгенген тауукъла кибик, гур деп ёрге турдула, сора бир бирге къарадыла. Алай Абу, аланы кёргенлерин суймей, ёгюзлеге хыны этип, бирси жатма таба бурду. Абу бир юч жыйырма жылгъа жууукълашхан абадан киши болгъанлыкъгъа, эллилери артыкъ сан этмеген, кызыларын да жашла тилемеген, жашы да тилчи, элден адам тутулса, жалгъан шагъатха жүрюген адам болуучу эди. Абуну андан сора да тиширыула бла ушакъ этерге суйген, хар эшитгенин элни комиссарына жетдирирге чапхан кылыгъы бар эди. Ол кюн аны этмедди. Ол сырсыз, суйдюмсюз адамны ала да артыкъ уллу сан этмей, ауузланып бошагъанлай, бахчаларына кетдиле.

Бир заманда Абу, эки ёгюзню да жегип, сын ташны боюнуна чындыны тагъып, суйретип, жолгъа чыкъды. Жол бахчаланы ортасыблады. Адамла, Абуну алай кёр-

генлеринде, ишлерин кѳююп, ёре сюелип кѳалдыла. Бир-лери айтдыла:

– Аланла, ол аны не этеме деп сѳйретип бара болур?

– Не этиб'а, эшигини аллында атлаууч этерик болур...

– Э кѳыз, жарлы, ай сураты бла жулдуз салыннган муслийман тамгѳаны аякѳ тѳюбуне кѳалай салыр?!

Дагѳыда бири:

– Кѳан жаусун сиз тилбаракѳлагѳа! – деди, Абуну ызындан кѳарап.

Бир басханчы келин болуучу эди да, ол а:

– Тобады, ол аны, ёлсе, кесини кѳабырында сюер умут бла элтип барады, – деп тохташдырды.

Абугѳа кѳаргѳыш этерге боллукѳла да бар эдиле. Алай, бий тукѳумлагѳа жакѳ басып сѳлешгенди деп, тамбла аман сагѳатлы этерле деп кѳоркѳа эдиле ансы. Алайда ол затны башындан сынагѳанла бар эдиле. Ёмюрде ауузундан жараусуз сѳз чыгѳармаучу, элге дохтурлукѳ этнучю анам:

– Аллаһ аны анга буюрмаз, – деп кѳалды, кѳалай эсе да базынып.

Ол жыл адам тутуу да бираз селейген эди. Анданмы базынды, харип, не билейим. Беш жашын Буу жекгеннге (Сибирѳге) ийген эдиле. Бирин илишаннга салып, ёлтюрүп, киеуюн да анга кѳошхан эдиле. Мал мюлкден, журтладан жангыз бир ийнек бла эшекден кѳалгѳанын сѳй-ыргѳандыла.

Кѳатынла барысы да бир аууздан: «Амин Аллаһ, Амин Аллаһ, Амин Аллаһ, буюрмасын!» – дедиле.

Абуну хапары ингирге дери созулду. Кертиси, аны этип баргѳаны аллай бир ушагѳыусуз иш эди, аллай бир эриши кѳёруне эди, ёлюк сѳйреп баргѳан кибики.

Ингир ала эрттенликде башха-башха келген кѳатынла тѳп болгѳан Жорадан Акѳтопуракѳгѳа бирге кѳайтдыла. Тизилишип, Жора кѳолуна тѳшдюк. Кѳолну чегет жаны, бирси жаныча болмай, бираз такѳыр болгѳанын айтхан эдик. Ёрлей келип, жолну жартысына жетгенибизде, эки ёгюз да жол тѳюбюнде ичлерин ура, боюнса гурух чомача сугѳулуучу тешигинден кѳыркѳылып, эки

болуп, ёгюзлени боюнларына тагъылып, юслери да къыр-
пакъ ургъанча терлеп. Ол адам жарлы хайыуанланы
аллай бир къыйнагъан эди. Ёмюрюмде ол кюннге дери,
андан сора ёгюз хайыуанны алай терлеп кёрмегенме. Абу
уа, жол жанында къара жүнден урулгъан къалпагъына
чөгюп, сатыулугъу тауусулгъан чюйютлюча тура эди.
Тиширыула, сабийлерин ызларындан тизип, Абуну арт
жаны бла тёшге илине, тынгылауну басып, озуп кетдиле.
Анга намыс этип угъай, аны сылыкъ ишинден жийир-
генип. Биз барысындан да артда келе эдик. Аны къаты-
на жетгенибизде, ол, ёрге да турмай:

– Налмас, бир бек арыгъанма, жаш жаяу барыр эди,
эшекни манга къоя кетсенг эди, – деп тохтады.

Нёгерлерибиз а, Урдоз ёзенине чыгып, бизни сакъ-
лап, тохтап турадыла. Жолну тигине жетгенде, эшекден
кесим окъуна тюшерге керек эдим, алай, эшегими Абугъа
къоймаз ючюн, тюшерге унамадым. Тюшген угъай эсенг,
эшекни жамызларына аякъларым бла къатылып, типис-
ки этдирип, Урдоз къапхагъына чыкъдым. Къатынладан
къайсы эсе да бири, эшекни жантауундан тутуп, анамы
жетме къойду. Анам, ёпке солуу эте, тёшден ёрлеп келе
тургъанлай, Абу, манга айланып:

– Ай, итни кючюгю, гитче болуп къалгъанса ансы,
сени да бирси къарындашларынгы ызларындан жер эте-
гине ийдирир эдим, Буу жекгеннге! – деп, барысы да
эшитирча, иги уллу ауаз бла айтды.

Буу жекген деп Тундрагъа айтханын а биз къайдан
биле эдик.

Биз да юйлерибизге кетдик. Абу да, ёгюзле да, сын
таш да алайда къалдыла.

Кюз арты. Сентябрь айы эди. Энди Жора колхозну
маллары тургъан къышлыкъды. Аны себепли, малла
жайлыкъдан тюшгюнчю, бахчаланы къазаргъа керекди.
Жумушха жарагъан сабийлени уа, солуу кюн болмаса,
иймейдиле. Школгъа бармай къалсанг а, комиссар эл
советге чакъырлыкъды. Ары чакъырылгъан а Совет
властьха къажаву сюелгеннге саналады. Аны себепли хар
бири онгуна кёре этерикди.

Солуу кюн анам бла мен Жорагъа бирсиледен алгъа
жетдик. Биягъы мен ары эшекге минип бардым. Андан

а, картофланы къазып, эки теке тулукъну толтурдукъ, бир эшек жүгю. Ингирде юйге келдик. Жол жанында сын ташны да кёрген эдик. Экинчи солуу кюн да алай этдик. Ол кюн нёгерлерибиз да бар. Тиширыула къанжал челекледе картоф биширип да ашатдыла. Эшекге биягъы картоф тулукъланы жүклерге хазыр этип, къалгъанын, уру къазып, ары къуйдукъ. Нёгерлерибиз бек иги болушдула. Эшегибизни жүгю ол кюн аууруракъ болсада, юйге заманында жыйылдыкъ.

1940 жыллада да тюз, хатасыз адамланы, 1937–1938 жылладача, кече арасында келип, тутуп, алып кетип, жалгъан дау бла илишаннга салып, неда он жылгъа сюд этиу, тышындан къарагъанда, иги эсленмегенликге, зорлукъ уруш заманда окъуна тохтамагъанды. НКВД-ны жалдатларына броньла берип, Къызыл Аскерни тизгинлерине элтмеген эдиле. Элдеде жаш къауумланы кимин тюрге, кимин аскерге, алай болмагъанланы урунуу аскерге (тудармиягъа) ашыргъандан сора да, ол жалдатла къартланы бла тиширыуланы, акъылбалыкъ бола келген жашчыкъланы, къызчыкъланы тутуп кете эдиле. Ма ол къыйынлыкъладан къоркъуп, ахлу-жууукъ, эгеч-къарындаш окъуна бир бирге ичги сёзлерин айталмай, къоркъуп, буюгъуп жашай эдиле. Талай сюрюучю жаш, къызла аркъаларына 10-шар жылны кётюрюп кетгендиле. Элни бригадири беш сабийли тиширыуну тюрге сукъдургъан эди.

Оноула не бек жашырын этилип келселе да, эллиле, жамауат тынчлыкъсыз, бек тынгысыз эди. Халкъны тынчлыгъын алгъанла, адамланы тынгысыз этгенле уа, адам тутууну планын эки кере, юч кере толтургъанла, элни аллында айланган кесибизни сатхычларыбыз эдиле. С. Буденныйни аты аталгъан колхозгъа Тёбен Акътопуракъ, Кёкташ, Бетдургъу, Къала, Огъары Акътопуракъ, Гюдюргю, Бопу деген элле кире эдиле.

1940 жылны жаз башындан башлап, бу төгереке атлары айтылгъан элледен аскерде къуллукъ этип келген элли жашланы жыйып, аскер ишге юйретгенлеринден бир зат ангыларгъа боллукъ эди.

Хапарыбызны баш жигити Абуну юсюнден хапар да алыкъа ёчюлмеген эди. Бир-бирле: «Абу, жер бузласа,

ёгюзлени аякълары тутмазлыкъларын билип, сын ташны чыгъаргъанды», – деселе, экинчилери: «Хоу бирда, келтиралмагъанды», – деп къоя эдиле. Бу затха тюз адамла терс къарагъанлыкъгъа, бласлары болгъанла, межитлени, медиреселени ойдургъанла, хажилени амахтыгъа жыйдыргъанла эс бурмай эдиле. Ала, не дин тутмагъан, не мюлк жүрюте билмеген къауумдан болгъанлары себепли, не тюрлю буйрукъну да керелеп толтуруучу, былхымсыз, бир жаягъына иги жетдирселе, экинчи жаягъын тутхан мынафыкъла эдиле.

1941 жылны жаз башында уа жашланы аскер къулдукъгъа чакъырыу бек къыстау, бек низамлы бара эди. 1939 жыл финн урушха къатышханла жашланы аяусуз аскерлик ишге юйретирге кюрешедиле. Жууукъ заманда Къарачай-Малкъарны халкъын жокъ этерге аздан къалгъан монголлуладан да, Акъсакъ Темирден да кюйсюз жау – фашист Германия СССР-ге базынып чабарына адамланы ийнанырлары келмеди, ол бири. Экинчиден а, элде бир эки-юч адамны, уруш чыгъарыкъды деп айтхансыз деп, НКВД-чыла, кече ортасында келип, алып кетип, думп этгенлерин акътопуракъчыла биле эдиле. Бири – огъары акътопуракъчы, экинчиси – бетдургъучу. Не уа, 1937–1938 жыллада лишенецле болуп, кулак этилинип, малы колхозгъа алынып, мюлкую дорхха салынып, не орус тилни, не башха тилни билмеген, не окъууу, не жазыуу болмагъан, мал къыйырында ёсген, жалаанда бир кере окъуна, шахаргъа барып, Нальчик орамларын кёрмеген таулуланы НКВД-ны ючеуленини («тройкасыны») оноуу думп этип къойгъан 91 акътопуракъчыны бир къауумун илишаннга салып тургъанлай, башха затланы сагъыныргъа ким базаиналыкъ эди?!

1941 жыл 22 июньда эрттенликде сагъат төртде элни ортасында бийик багъанагъа тагъылып тургъан репродуктор эллилени суу къуйгъанлай этди. От, жалын, жаханым оту бу дунияда, бизни къыралгъа жандырылгъанын халкъгъа, битеу уллу, деменгили къыралгъа билдирди. СССР-ге фашист Германия чапханын, кече-кюн демей, къуруда къайтарып-къайтарып айтып тура эди.

Кюн сайын жияу, сарнау, аскерге адам ашыргъандан башха иш кёрмейсе. Бу иш, уллу борч – хар инсанны

да Ата журтун кѳоруулау борчу болгъаны себепли, андан артха туруу жокъ эди.

Бир юйден урушха алтаулан, бешеулен, тѳртеулен, ючеулен, экеулен, жангыз жашла да кетдиле. «Хар не да Ата журт ючюн! Хар не да Хорлам ючюн!» – деген чакъырыу адамланы жюреклерине ийман уялагъанча уялады. 18–55 жылны арасындагъы эр кишиле, Къызыл Аскерни солдатлары болуп, кѳолларына сауут алып, уруш аулакъларына ашырылдыла. Жаланда колхозну башчыларына, парткомну секретарына, аланы жууукъларындан бир кѳауум адамгъа броньла берилип, аскер кѳуллукъдан эркин этилдиле. Жарсыугъа, ала ышангысыз адамла эдиле.

Бу кезиуде, устазла Ата журт урушха кетгенлерини себебинден, башха сабий окъутур адам да болмай, школ да чачылгъан эди.

Тюрмедегин, аскердегин да унутдургъан палах а 1942 жылда 3 ноябрьде келди. Республикагъа немислиле кирип, халеклик салыргъа кюрешдиле. Колхозла, школа, мал кѳошла тозурадыла. Фашистле, бир кѳауум ажашханла да кѳошулуп, республиканы башын тюбюне этерге кюрешдиле.

Аллаһ онг берип, 1943 жыл январь айда Къабарты-Малкъарны жери фашист ууучлаучуладан азатланып, энди хар ким жогъун, ёлгенин-сауун, тюрмедегисин, аскердегисин жокълап, эс жыйгъынчы, биягъыча, терсни-тюзю айырмай, сабий-субюй, кѳарт-жаш, кишитиши демей, толкъун талагъанча, судабеккер машинала бла малланы ташыгъанча ташып, кѳмюр ташыгъан вагонлагъа жюклеп, Къазакъстанга, Къыргъызыстанга кѳуйдула. Алайда бизге Аллаһны жаны ауруп, немислилени, кѳалмукълуланы эм башха миллетлени элтип атханча, Север жанына тѳкмедиле.

Къазагъы, къыргъызы, ёзбеги болсун, шагъырей болгъандан сора, динибизге, тилибизге, тинибизге, адет-тѳребизге чырмау этмедиле. Бизге ышаныулукъ бар эди. Жаш тѳлю, кесин ариу, адепли жюрютюп, билим алды, хар жаны бла усталыкъгъа юйренди. Къарачай-малкъар тилни сѳз байлыгъыны хайырындан, къазакъ, къыргъыз, уйгъур, къаракъалпакъ, ёзбек тиллени ана тилибизни

билгенча билдик. Бу зат а бюгюнлюкде да шуёхлукъгъа, бир бирни ангыларгъа дангыл жол болгъанлай турады.

Сын таш а, сын таш?!

Абу харип, кёп бармай, Къазакъстанда ачдан ёлген хапары барды.

Жорачыланы къартлары эртте тауусулгъандыла. Сын ташны да киши жокъламайды. Бош къалгъан сын ташны жулдуз сураты да, ай жарты сураты да ёрге айланып, Жора суу боюнунда турады.

Колхозну 50 жегилген-минилген атын, 100 жегилген ёгюзюн, тёрт жылкы юлюшюн, бишлакъ этген заводну, сют бла жалчытхан эки тууар фермасын, 30 минг ууакъ аякълысын жутханла, къарт аналарыбызны кюбюр ракетлерин чачханла бизге бош къалгъан сын ташладан сора жукъ къоймагъандыла.

Сын ташны, къол ичинден чыгъарып, Урдоз ёзенинде ёре сюерге бек тийишлиди. Тоналгъан, тюп болгъан элни шагъаты болуп туруп эди.

ТЕНГСИЗЛИКНИ ТУЗАГЪЫНДА

Балшибиклик аман келди, —
Уруп, халкъны эки бёлдю.
Билимдиле саудан ёлдю,
Оу, бизге не халла келди?

Кязим

Анам харип: «Астагъфирюллаһ, кёзлери ачылгъынчы окъуна келтирип ёсдюрген ит къайры думп болду?» — деди, жарсып. Андан ары сёз къошмады. Да, олму эди къара кюнледе аны къайгъысы? Беш жашын ГПУ бла НКВД уллу СССР-ни жаханым лагерьлерине ашырып, тогъузжыллыкъ сабийни чууунундан тутдуруп къойгъан эдиле. Жаланда атабыз Алий, калмыковчуланы ыргакъларына илинмей, кеси ажалындан ёлгенине шукур эте эдик.

Халкъланы бачамасы Сталинни къанлы законларын жашауда алжатмай бардырыучу Лаврентий Берияны

мурдарлары уллу къыралны къалайында да болгъандыла. Къабарты-Малкъарда аны къанлы буйрукъларын артыгъы бла толтуруучу Бетал Калмыков, бир кишини да аямай, къыйырындан, бёрю къойланы буугъанча, буууп тургъанды. Бютюнда таулу башчыланы. 1938 жылда 15 ноябрьде бирсилеге къазгъан уругъа кеси кетгинчи. Алай болмаса уа, кёрюр эдигиз не этгенин...

Анам жыйырма жылы толмагъан тамата къарындашым къайгъылыды. Жууукъларыбыздан къайсы эсе да, 1938 жыл 7 мартда анга район ара – Тёбен Чегемде – Нухугъа сюд этилгенин билдирди.

Анам бла мен, нашала сата келген черкес кишини арбасына минип, бир кюн алгъа Тёбен Чегемге келдик. Тёбен Чегемде Жулаблары дегенни Насыплылары деп, тукъумларын алышындырып жашагъан жууукъларыбызгъа барып, кече алада къалдыкъ. Ала да, хапарны эшитип, къайгъылы эдиле. Экинчи кюн эртте туруп, Домсоветни аллына келдик. Къонакъбайладан бизни бла барыргъа тебирегенлени анам элтирге унамады. Ала бизден болгъанларын билселе, алагъа ариу кёзден къарамазлыкъларын биле эди. Аланы да лишонча этерге, кулакка, Совет властью жаулары, байла-бийле деп, ол заманда бек ыспассыз атланы тагъаргъа боллукъ эдиле. Б. Калмыков тутулгъандан сора, къатылыкъ, адам тутуу, илишаннга салыу бир кесек жумушагъан заман болгъаны себепли, анам Нухуну иерле деп умут эте эди. Биз да, къушдан буюкъгъан тауукъла кирик, бир тырхыкчыкъда олтуруп тургъаныбызлай, Нальчикден бир башы жабылгъан машина келип тохтады. Терк окъуна шоферни онг жанында олтургъан кызылжагъа, чартлап чыгып, машинаны арт эшигин ашыгып ачды. Алгъа эки милица, аланы ызларындан Нуху, аны ызындан дагъыда эки милица чыгып, къарап-къарагъынчы Нухуну Домсоветни ичине сюрюп кетдиле. Баям, Нуху бизни эслеялгъан болмаз эди. Биз бек амалсыз эдик. Мен шош жияйма. Анамы уа къоллары къалтырай эдиле. Бизни Домсоветге кирирге къоймадыла. «Эркинлик болса, сюдию оноуундан сора кирирсиз», – деди бир чечекбет милица. Мен аны 1960–1962 жыллада кёргенме экинчи кере.

Тёбен чегемчи Аппайланы Къубадий дей болур эдиле, баям.

Биз да алай армау, амалсыз болуп тургъаныбызлай, къара къузгъунла кибики, тизилип, жыйын болуп, акъ-топуракъчыла жалгъан шагъатха келди. Юйюрлери-юйдегилери болгъан уллу кишиле. Ала тутулгъанлагъа ётюрюк, жалгъан шагъатха жүрюучюледен эдиле. Ислам динде ол уллу харамлыкъ, гюнях ишти. Ол мынафыкъладан алтысы жуууннгучула, бири уа – тёбен чегемчи адам. Алай ала адам да, муслийман да туююл эдиле. Эллилерибиз аланы уста таныгъандыла, мурдарладан жиийргенип, къатларына жууукъ бармагъандыла.

Жийиргенчилиле, бизни кёрмеген кибики этип, бир жанына къараргъа кюреше тургъанлайларына, биреулен келип, Домсоветни эшигин кенгиге ачып, ызындан тизип, бетсизлени алып кетди. Ала уа – Алчакъланы И., Сомахилланы А., Чубуркъашыкъланы Н., Къулакъчыланы Ч., Гатчаланы А., Къаракъулланы Т., Чечекланы К.

Мен, не бола тургъанын ангыламай:

– Няння, была не айланадыла? – деп сордум.

– Да ала уа не айлансынла, жашым, къарындашынгы бирси къарындашларынгы ызларындан иерге айланадыла, – деди амалсыз ана.

Баям, ол жан алыучуланы кёргенде, Нухну иерле деген умуту ёчюлген болур эди. Ингирликде алтысы да НКВД-чыла Нухуну, машинадан тюшюргенлерича, хыны-бусту этип, машинагъа сукъдула. Биз этген умут болмады, Нуху бла да тюбешдирмедиле. Ол жазыкъ жаш адамны, ахыр жолу – барсакелмезге кете туруп, тапхан анасы, кичи къарындашы бла саламлашыргъа окъуна къоймадыла. Машинаны къатына келтиргенлеринде, артха айланып, беш бармагъын кёргюзтюп, беш жыл бергенин билдиргенинде, жаналгъыч милица аркъасына ушкок къалакъны жетдирди. Алдыла да кетди кёз-кёрмезге къол сала билмеген къойчу жашны. Анга 20 жыл бола эди.

Ёлюмючю болуп, Насыплылагъа келдик. Ала да суу къуйгъанча болуп, симсиреп. Беш жыл бергенлерин биллип тура эдиле. Апчыгъан адамланы ашмыды къай-

гъылары? Аш бишгинчи, нартюх гыржын бла мыстындау бердиле. Теке къалкъыу эте тургъанымы эсле, жукъларгъа жер этдиле. Башыма жабагъы жастыкъ салып, юсюме кёрпе тон жапдыла.

Тёбен Чегемде 8-чи Март байрамгъа хазырланып эдиле. Домсоветни тегерегинде къызыл байракъла, къызыл къумачлагъа лозунгала жазылып. Бизни ишибиз а «Киш-тикге – оюн, чычханнга – ёлюм» дегенча. 8-чи мартда анам бла мен юйге тебиредик. Атларын унутханма, Насыплылары, бизге жол азыкъ да этип: «Бир да болмаса да, Адай суу боюнуна дери ашырайыкъ», – деп, къаты болдула. Биягъы анам унамады. Бизни ашыра айлан-нганларын бирле кёрюп, жетдирселе, Насыплылагъа насып болмазлыгъын анам биле эди.

– Кёрдюгюз да, келиними экиге айланнган къарындашлары, кесибизни ючге айланнган жууугъубуз, къара къузгъунланы ызындан тизип келип, жалгъан шагъат-ха сюелгенлерин, бир да, эки да айтмагъыз, – деп, арбаздан тышына чыгъаргъа окъуна къоймады къонакъбайланы.

Келе келип, Адай суу боюнуна жетгенибизлей, анамы кёлю аман этип, ботасын төрт бюклеп, таш юсюне атды да, иги кесек олтурду. Тогуз жылы толмагъан сабий – мен не бла болушаллыкъ эдим анама? Гетен хуржундан Насыплылары агъач буштукъ этип берген айран шешаны чыгъарып, анама узатдым. Анам хар кимге да, хар заманда да бир ариу, бир ушагъыулу ышарыучу эди. Ол жол а, бютюнда ариу ышара:

– Къатымда сен болгъанынга да шукур Аллахъа. Сени да ит жекгеннге иймеселе... Къарындашларынгы унутма. Дуния кезиудю, – деди.

Анам бек аман жунчуп эди.

Совет власть тохташып, фельдшер келгинчи, кечекюн демей, жумуш этиучю, сыннганны байлаучу, чыкъгъанны жерине салыучу, сау болмагъан жараланы сау этиучю, сабий тапмагъан тиширыуланы сылаучу, къан къысымы кётюрюлгенлеге хансладан дарман эте билген, ол ёхтем, базыннгылы ананы апчытхан эдиле, арытхан эдиле учузланы учуз къуллары. Аны дохтурлукъ хунеринден сора, Аллахъ берген къол усталыгъы бар эди. «Нал-

мас сылагъандан (массаж) сора да, эки-юч сабий туугъан эди», – деген адамланы 20–30 жылдан сора эшите тургъанбыз. Аны кьолу бла этилген жамычыланы, башлыкъланы, чепкенлени, бёрклени, чепкен кёлеклени, чубур тонланы, тышлы тонланы кёрмючледе кёргюзткюп тургъандыла. Ала энди къабартылыланы кийимлерине саналадыла. Сюргюннге кетгенде, алагъа къалгъандыла. Анам:

– Кел, жашым, бараллыкъ эсек, юйюбюзге жетерге кюрешейик, – деди.

Бир кесек баргъаныбызлай, артха къарагъаныбызда, эки ат жегилген бир арба кёрдюк. Хар болушлукъ да Аллаһданды. Арба башчы кесибизни ана къарындашыбыз – Мырзаланы Билялны жашы Сейит. Аллаһдан алай къууан, Сейит, арбадан секирип тюшюп, анама арбагъа минерге болушду. Мени да кётюрюп, арбаны кюбюрюндеги биченнге атды. Атланы жолдан бир жанына буруп:

– Не айланасыз, не жюрюйсюз? – деп сорду.

Бизни жууабыбыз аны къууандырмады. Бек мудах болду. Акътопуракъгъа да жетдик.

Акътопуракъгъа кире баргъанлай, Сейитни туугъан эгечи Жаубермезланы Къазийни юйдегиси Мисирхан эки жашчыгъы, эки къызчыгъы бла жашаучу эдиле. Къазийни кесин, чанка болгъаны ючюн, къарындашы Мырзакъулну да тутхан эдиле. Мисирханлада бир кесек солуп, юйюбюзге жыйылдыкъ.

Малларыбызны колхозгъа алып, мюлкюбюзню эгечими бернесине дери дорхха (торгга) салып, юйлерибизни сыйыргъандан сора, Акътопуракъда жашар умут бла, иги къууум этип, къарындашла юч отоулу юй, мал орун ишлеген эдиле. Не медет, аны хайырын да кёралмадыкъ. Мал орунда – жангыз ийнек. Керти жууукъларыбыз, ахшы жууукъларыбыз керекли затланы, учузлукъларын кёрюп, дорхдан жашырын алып берген эдиле. (Дорхха салынган зат, ким учуз багъа бичсе, анга бериле эди.) Бар эди Алийни жашларыны ахшы умутлары, тилеген-суюген къызлары, юйюр ёсдюрюр ниетлери, Туугъан жерге, миллетлерине суюмекликлери. Не файда! «Ажал – инбашда, умут – тау башда» ... Сибирьге ийдиле.

Контракция⁴ берирге жазылган жангыз бузоуу-бузну анасына кѳошуп кетген эдик да, аны, анасындан айырып, орунчукъга жыйдыкъ.

Анам, андан ары тѳезалмай, Нух ишлеген алаша шинтикчикге чѳегюп, акъырын сарын эте, кѳап-кѳара дугъум бетли кѳзлеринден бир бирге ал кѳоймай тѳегюлген ачы жилимукъла ал ботасын жибитгинчи олтурду. Сора, кѳара чикилясыны гилѳау кѳыйыры бла кѳзлерин сюртюп:

– Аман дуния, – деди да, тѳегерекге кѳз жетдире: – Нѳегерликге итибиздамы кѳалмады? – деп, терен ахтынды.

Аны, кимге болсун, не да болсун, кѳаргъыш этген, жараусуз сѳз айтхан тѳреси жокъ эди. Жангыз келинине окъуна «кѳызым» дер эди.

Эрттенликде бузоу ѳкюрген тауушха уянып, кѳап-талчыгъымы кѳаплап чыкъсам, няння ийнегибизни отларгъа кѳыстап барады. Кѳолтугъунда ботасы, бирси кѳолунда кѳанжал челеги. Терк окъуна юйге кирип, гѳегенни алып, ызындан жетдим. Суу алып келгенден сора, иги тамам бет-кѳол жуудукъ, бузоуну да кѳоншуланы бузоуларына кѳошдукъ. Ауузланнгандан сора, Чубурну кѳайгъысын эте башладыкъ...

– Амин, сени кѳзлеринг жютюдю, барчы, тѳегерекге-башха бир кѳарачы. Келинлагъа иш а кетген болурму? Сау болса, ол бу тийреге айланмай турлукъ туююл эди.

Ийнек орундан узакъ болмай, жар башында элни башындан кѳараган бир бийик дуппурчукъ болуучу эди. Лишончалагъа⁵ юй орун тѳешде, кѳыйыр бухчакъда жете эди.

Дуппурчукъдан: «Чу-бур! Ма, ма!» – деп кѳычырдым. Тѳебен дыркыда Боллуланы Тамукну акъсакъ маскеси, бир кѳарыусуз ауаз бла канк-кунк этип, ол да чуусуз болду. Чубурну табалмазлыгъыма жарсып, юйге киргенимде, анам Нухуну кийик улакъ териден этилген жумушакъ кечеги бѳркчюгюн алып ийисгегенин эследим. Азап кѳуршоуунда кѳалган таулу ана манга аллай зат-

⁴ Контракция – ийнегинги сютю кѳуругъандан сора, кеси ыразылыгъынг бла, элтип, колхоз маллагъа кѳошуу.

⁵ Лишонец – эркинлиги сыйырылган адам. НКВД-чы аны кѳачан суйсе да тутаргъа, илишаннга салыргъа окъуна эркин эди.

ланы кёргюзтмезге кюрешгенликге, мен, барын да кёргеним себепли, эслеп, биз барыбыз да – уллубуз, гитчебиз да бир отда кюе эдик. Тенгсизликни, терсликни отунда.

Чубур артыкътырнакъ парийлени, керти бёрютут парийлени къумаларындан эди. Аны ыстауат сакъларгъа элтебиз дегенлеге юйюрсюнмей къойгъанды. Кюндюз кишиге юрмей, къарангы болса уа, сау кёрейим, багушха къаргъа къондурмагъанды. Эки ал аягъына башын салып, киштик тегенесине барса да, къозумагъан, мамырлыкъны суйген парий эди Чубур. Биз Чубур келир деп умут этгенлигибизге, аны къартлыгъы уа, къартлыгъы? Бир жерде ёлтюрюпмю къойгъан болурла деп къоркъабыз. НКВД-чыла келген кюн, Нухуну къатындан кетерге унамай, хырылдагъанын айтып, анамы жапсарыргъа кюрешдим.

Аллай итлеге «адам акъыллы» деучюдюле.

– Чубур – бир ит, ала уа – кёп ит, – дегенимде, анам, сейирсинип, кёзюме къарады.

– Нухуну алып бара туруб’а, машина ызындан кесин атхан эди, харип. Къайры кетди, не болду?

Бизден къалгъан юйледе жашау бара эди, барышындай, кими – жалынчакъ, къоркъа-юрке, кими – ётюрюк бла, сатхычлыкъ бла баш кечиндире. Жангы жашау.

Жашау чекдик, жашауну суйдюк:

Ленин келгинчи, жокъ эди тюзлюк.

Ленин келгенде да – кёрдюк эм сездик –

Биз умут этгенча, болмады тюзлюк.

Ленин кетгенлей а, болуп изгилдик,

Кесин зорлукъгъа хорлатды тюзлюк.

Зорда – марда жокъ, бизники – тёзюу...

Китапла айтхан келир кезиу.

Семенланы Сымайыл

Мен да аны бла бирге инжилгеними эслеп, няння:

– Чубур кёрюнмеймиди, э жаш? «Иги ит ёлюгюн кёргюзтмез», – деучю эди атам, – деп, дагъыда жарсыды.

Анамы кёлю толуп, сарнаргъа окъуна хазырды, манга жазыгъы келеди ансы. Мени къучагъына къысып:

– Чубур Чубур болгъанлы не заман?! Ырахын болуп, дарман кырдык иш излейми айлана болур? Бу къуу кюнлюмде ышкырнадан сора жукъ битмейди сора уа, – деп, керти Ата журтубуз Жууунгуну эсине тюшюрдю. – Не этейик, тёзейик анга да. Йа жаратхан Аллаһ, тюр этипми къоярыкъ болурла? Жууунгу тюр болду. Тызгы алай, Жора алай... Аякъланганны Арисейге ашырырча, кимге не хата этген болур эдик? Элге кийим, жамычы, гебенек, тон бичгенден, къыптыла къолларыбызны берч этгендиле. Сагъыш этеме да, билалмайма. Аталары бла жашлары жаз башында сабан темирле туюп, кюз арты болса, чалгъылагъа тартыу-тогъай салгъандан, кече ортасына дери гюрбежибизден чыкъмай эдиле. Атагъыз элге къабыр орун берип, хунасын къалатды. Межгит ишлетди, къайсы бирин айтхын. Элде сабий туууп, мен киндик кесмеген хазна болмаз. Терсни-тюзю айырычу Аллаһ кеси айырсын!

– Няння! Мен, уллу болсам, къарындашларымы, устазым Отарланы Саидни излей барлыкъма. Орусча да юйренирикме. Валентина Васильевна манга бек ариу айтады. Мени энди школдан къыстамазла.

– Къыстамазлыкъларын а къайдан билесе?

– Да манга былтыр грамота бергенлери уа.

– Ала кюн сайын бир жангы закон чыгъарадыла... Иги ниетинги Аллаһ берсин. Масхутну, школа къоймай, Бажиганга къойчу этип ийген эдиле да, ударник этип, саугъагъа къой да берип, экинчи кере тутуп, Архангельскеге тюрге ашырмадыламы? Даниял да, Масхут да тёртюшер жыл олтуруп келгенден сора... Саумудула, шаумудула – билдирмейдиле мынафыкъла. Андан эсе, дуня бузулурну аллында, ол заманда сен угъай, Нуху окъуна туумагъан эди (1915 жыл) Къарачайдан, Эбзеден (Сванетиядан) бизни ары кёчюрюрге келгенлеринде, кетип нек къалгъан болмаз эдик? Чубурну уа, кёзлери ачылгъынчы окъуна, къарт ана къарындашлары Дудаладан келтирген эдиле, артмакъгъа салып. Дудалагъа хатер этип, Чубурну, кёзюбюз кыйып, колхоз къошха иймегенбиз.

Ма, Мурачаладан тюшген кѳулакѳсыз эшекни сыр-тына айран гыбытланы кѳысып, алларына этип, колхозчула ишге кетип барадыла. Ызларындан ат бла бригадир Окучукъ да. Ол не заманда да андроз-мандроз этип сѳлешген, чартлауукъ адамды. Кесине гебен эте билмеген элге черенми этерик эди, колхоз ишни да башы бла этмегенди.⁶ «Сыр – сырына, суу – ызына» деп бошму айтхандыла? Литпунктда⁶ окѳургѳа, жазаргѳа юйренирге кюрешгенди, болалмагѳанды, колхозчуланы тизмесин окѳуна бир бири ызларына тизип жазалмагѳанды. Ингирликде правленде колхозчуланы тукѳум атларын арсарсыз окѳуялмай, кѳым-тым этип, адамланы кюлдюргенди. Кеси уа химит⁷ карандашны тилине жетдирип жаза болгѳанды. Алай керексиз орам ушакѳда бла жалгѳан шагѳатха сюелгенде уа, судѳялагѳа окѳуна ал бермегенди. Аллай жаншакѳ, айтырын-кѳайтырын билмеген зат эди. Бютюнда кѳызын колхозну председателине бергенден сора уа, адамланы, ауузларын ачаргѳа кѳоймай, Совет властѳны кеси келтиргенча, асыры уллу сѳлешгенден, элден кѳачып кетерча, жанларындан тойдургѳанды. Киеуюню миннген атын кишиге ышанмай, кеси аш салып, ат жерин салып, хар эрттен сайын правлен аллына башындан тартып келгенди. Окучукъ орта бойлудан алаша, кѳынгырбут, сабий заманындан окѳуна топалаякѳ, чабыр кийсин, чарыкѳ кийсин, аякѳ кийимлерини бурунлары ѳзенгиде окѳуна, тюркю башмакѳлача, ѳрге-ѳрге айланып эдиле. Колхоз кѳуралгѳынчы, анга жарты чалгѳычыны хакѳын берип болгѳандыла. «Окучукъ элде кѳызлагѳа лакѳырда этерге базынмагѳанды. Энди кѳресе, битеу бригаданы адамларын ауузуна кѳаратханын», – деп кюѳе эдиле кѳатынла.

Ара мюлкге жукѳ кѳошмагѳанла, аллайла кѳуру правленнге член болгѳан угѳай, НКВД-ны да ышангылы адамлары болгѳандыла. Кертиси уа, колхоз ишде башчылыкѳ этгенни кѳой, кеслерини юйюрлерине оноу эталлыкѳ кишиле тѳююл эдиле.

⁶ Литпункт – 1925–1930 жыллада абаданланы окѳургѳа, жазаргѳа юйретген отоу.

⁷ Химит – химический.

Бир кюн Окучукъ, келип, ат белинден да тюшмей, анама:

— Налмас, сени къызынг мында не айланады? Колхоз ишден албугъартып айлана болур! Не ызына къайтсын, неда колхоз ишге чыкъсын, — деп, атыны жютю наллары бла арбазны чанчхакълата, анамы кёзюне-башына тебинди, къамичисин да эки бюклеп.

Няння, бригадирге жууугъуракъ барып:

— Биз сени атангы болуш юю эдик. Атанг кёп туз-гыржыныбызны ашагъанды. Сен аны бек иги билесе. Къызыны санга этген хатасы жокъду. Бар эсе, бар да, айтыучу жеринге айт. Ол орус элде жашайды. Бери нек келгенин да бек уста билесе. Туз-гыржыныбыз иймесин сизни! — деп, юйге кирип кетди.

Окучукъ, неле эсе да жаншай, атыны башын жол таба бурду да, къарын тюбюне къамичи жетдирди.

Ол ингирде, арт бутундан да акъсай, къарыны артына тартылып, тюр эрини да жырылып, кёз жанларында жаралары, Чубур келип къалды. Баям, ол, бизни излей барып, ажашхан болур эди. Неда жыйын бёрю талагъанды жарлыны.

Эгечибиз Зубаржият, чач эшмелери тобугъуна жете, бек чырайлы тиширыу болуучу эди. Эри Жабелланы Къаракёзю 1930 жылда, Чегем ауузунда кёзгъалыулагъа къатышханса деп, кулак этип, малларын сыйырып, тутуп ийген эдиле. Тутулгъан кюнюнден ёлгенин-сауун да киши билмегенди. Ол замандагъы къуллукъчула аллай тиширыуну бек терк эслегендиле. Аны себепли Зубаржият, къайыны Жабелланы Ахматха барып, аны бла намысын сакълап, кесин къоруулап жашагъанды. Ала Думаладан Каменка деген орус элге кёчген эдиле. Ахмат а Уллу Ата журт урушха кетип эди. Эки-юч кюнден Думаладан (тюзю Нумалады) Нальчикге баргъан арбаланы табып, юйюне кетди. Сабийлерин а оруслу къоншулагъа кёюп келген эди.

ЭБИЗЕ АСКЕРЧИЛЕНИ КЪЫЛЫКЪСЫЗЛЫКЪЛАРЫ

Учуп, чыгъалмазса кёкге,
Жарып, киралмазса жерге,
Жетдирирле аман чекге,
Жиберирле къайтмаз бекге!

Кязим

1942 жыл. Кюз арты жууукълаша келеди. Шимал Кавказ ючюн немис фашист аскерчиле бла къаты уруш баргъан кезиу. Акътопуракъда эл къурап, «С. Буденный» атлы колхозну сыйыннгысыз кёп малы къартланы бла школчу абадан сабийлени юсюне атылып къалдыла. Элге башчылыкъ этип, колхозну мюлкюн сакълар ышаннгылы адам да хазна къалмагъан эди.

Октябрь революция хорлап, совет власть тохташып, байланы-бийлени тукъумларын къурутуп, ёзден тукъумлада бой салмагъанларын кулакла этип, аланы да мал-мюлклерин сыйырып, кимин Орта Азия бла Къазакъстаннга, кимин Арисейни жаханим лагерьлерине ийгенден сора, элни алгъыннгы аты – Малкъарукъ деген ат да айтылмады. Акъылы, этими, билими, окъууу да болгъан, Чегем ауузну старшинасы Малкъарукъланы Дадаш Докъшукъа улун Бетал Калмыковну оноуу бла Къабарты-Малкъар автоном областъдан къыстап, бюгюнлюкде да оюлмай тургъан юйлерин (Алим Кешоков атлы орамда № 60) да сыйырып, жашы Солтанны да илишаннга салдырып, къызларын а Къазакъстанда Алма-Ата шахаргъа ийгендиле. Акътопуракъда (алгъыннгы аты Малкъарукъ эл) 3 гектар терек бахчасын, юйлерин, малларын колхозгъа сыйыргъан эдиле. Тукъум сакъланнганды. Малкъарукълары бардыла.

Ол жыллада окъуна, къыяманы белгилери деп, къартла айтыучулай, Акътопуракъ эл тогъузунчу кере тюп боллугъу белгили эди. Къазауатха бармай къалгъанланы бир къауумлары, айтханыбызча, жыл санлары озгъанла бла НКГБ-ны, НКВД-ны тилчилери эдиле. Ала уа не тюрю иште да, не тюрю къыйынлыкъда да кеслерин унут-

*Малкъарда белгили жамауат кзуллукучу –
Малкъарукукланы Дадаш Докъшукъаны жашы
(XIX–XX ёмюрлени арасы).*

май, адамланы сатып, жалгъан шагъатлыкъ этип, арамюлкге батылып, экишер-ючюшер къатын алып, ашайлгъанларын ашап, ташыялгъанларын ташып жашай эдиле.

Элни элигин сакълап, кече жукъу, кюндюз солуу алмай, керти да зауукълу жашау излеген колхозчу жашла, ууакъ сабийли атала 125 эр киши Къызыл Аскерни тизгинлерине къошулгъандыла. Аладан жаланда 7 адам сау къайтханды.

Элде колхоз правлен, эл советни мекаямы, клуб, медпункт, почта, ашхана, китапхана, тюкен, хамам, бишлакъ сыкъгъан завод, жетижыллыкъ школ бар эди.

Чегем черекни жагъасында эки жанында эки уллу къабакъ эшиклери бла колхозну бек тынгылы ишленнген уллу мекаямы болгъанды. Аны ичинде гюрбежи, ат арбала, ёгюз арбала, полуторка машина, чалгъы, сабан керекле. Бирси жанында колхозну къуллукъчулары миниучю атланы жыйгъан, аш салгъан энчи жерлери.

Билмей тургъанлай, бир кюн колхоз правленни аллы агъач ящикле жюкленнген жюк машиналадан, солдатладан топпа-толу болуп, къымылдар амал болмай къалды. Ящикле уа аллай ящиклемидиле, солдатла кючден кётюрген бир ауур затла. Биринчи кёргенде, адамла, немислиле сунуп, юйлерине къачаргъа тебиредиле. Сора, пилоткаларында къызыл жулдузланы эслец, сабыр болгъан эдиле. Ала уа, асыры ашыкъгъандан, бизни таба къарагъан окъуна этмей эдиле. Къыстау, гузабагъа къалып, ящиклени Малкъарукъланы тереклерини тюплерине къалау-къалау этип жыядыла. Алма терекле, къоз терекле; шаптал терекле, эрик терекле, кертме терекле. Ол терекле салыннган кюнден бери Кёкташ сууундан быргъыла бла сууну илипиннге бургъандыла да, бир кюн къалмай, жайны узуну сугъарылып тургъандыла. Аны себепли, бютюнда къоз терекле, бек бийик эдиле. Экинчиден а, Акътопуракъ деген жер, хауа болумланы тинтиучю алимлени айтханларына кёре, ышкырнадан сора жукъ чыкъмагъан мал отлар жер аз болгъанлыкъгъа, Нарсана (Кисловодск) бла бир параллельдеди дейдиле. Анга ийнаныргъа боллукъду. 1935 жылда салыннган,

Мамуколаны (Малкзарукъланы) Мухаммат Уланбайны жашы.

орнатылгъан шаптал терекле бюгюн-бюгече да тирлик бередиле.

Эбизе аскер анда къалды. Машинала бири къалмай ашыкъ-бушукъ думп болдула. Гюржюлю солдатла эки кюнню ичинде элни аякъ тјоп этип бошадыла. Эллиледен эсе, эки-юч кере да аскерчиле кѣпдюле. Аякълары жетген жерде, кимни малы да болсун, тартып боюнун кесип,

Необходимые данные о лицах погибших при защите Родины в годы Великой Отечественной войны имеют, которые относятся во всеобщему знанию Памяти.

№/п	Ф И О	Националь- ность	Год и место рождения	Партизанство	Когда был привезен	При каких обстоятель- ствах погиб	Награды, примечание
1	Алиев Ата Иманович	башкир	1900 с. Актюбинск	б/п	1.09.1941г	боевыми	
2	Алиев Дура Иманович	"	1939г	"	1942г. февр	"	
3	Алиев Ахмет Кусенович	"	1915г	чл. ВЛКСМ	1941г. год	погиб в 1942г. Москва	был в кадровых службах
4	Алиев Салих Кусенович	"	1912	"	1942г. март	"	
5	Алиев Ахмет Кусенович	"	1910	"	1942г. март	"	
6	Алиев Булатович Вильямович	"	1920	"	1942г. март	"	был в национальных дивизиях
7	Алиев Оскар Вильямович	"	1913	чл. ВЛКСМ	1942г. март	"	"
8	Алиев Борисович Вильямович	"	1910	чл. ВЛКСМ	1942г. март	"	"
9	Алиев Сафар Омарович	"	1924	"	1942г. октябрь	"	"
10	Алиев Мухомар Омарович	"	1912	"	1942г. январь	"	"
11	Алиев Ахмет Сулейманович	"	1912	"	1942г. январь	"	"
12	Алиев Галиль Кудамович	"	1923	"	1942г. март	"	"
13	Алиев Корган Талмасович	"	1915	"-с.в.р.к/б	1941г. октябрь	"	был в кадровых дивизиях
14	Алиев Сагит Галимович	"	1919	"	1941г.	"	"
15	Алиев Исхак Гакуевич	"	1919	"	1940г. на кадрах службы	"	"
16	Алиев Мухомар Гакуевич	"	1910	"	1942г.	"	"
17	Баушев Ахмет Ибрагимович	"	1902	б/п	1942г.	"	"
18	Баушев Халил Ибрагимович	"	1934	б/п	1941г. октябрь	"	"
19	Баушев Исмаиль Ибрагимович	"	1913	б/п	1942г.	"	"
20	Баушев Мухамед Тихонович	"	1910	б/п	1942г.	"	"
21	Баушев Паша Ахмедович	"	1936	б/п	1941г. октябрь	"	"
22	Баушев Нуру Ахмедович	"	1916	чл. ВЛКСМ	1942г. январь	"	"
23	Баушев Ахмет Дулумович	"	1902	б/п	1942г.	"	"
24	Баушев Кустай Касимович	"	1913	б/п	1942г.	"	"
25	Бачалов Ахмет Ибрагимович	"	1901	чл. ВЛКСМ	1941г. октябрь	"	"
26	Бачалов Мухамед Ибрагимович	"	1903	"	1941г. октябрь	"	"
27	Бачалов Ахмет Ибрагимович	"	1903	"	1941г.	"	"
28	Бачалов Бакур Омарович	"	1901	б/п	1942г.	"	"
29	Боллаев Ибрагим Байгенович	"	1902	б/п	1941г. октябрь	"	"
30	Боллаев Чиназ Байгенович	"	1905	чл. ВЛКСМ	1941г. октябрь	"	"
31	Борисов Мухомед Оттевич	"	1902	б/п	1942г.	"	"
32	Борисов Абдулла Чубакович	"	1904	б/п	1941г. октябрь	"	"

Список погибших, защищая Отечество.

[illegible][illegible]

1	2	3	4	5	6	7	8
110	Хуртеев Джурагола Исламович	беларус	1913г.г. август	ч. ВЛКСМ	1941г. 1сентябрь	беларус	
111	Хуртеев Камилет Рахмонович	"	1936г.	д/п	1942г. февраль	"	
112	Хуртеев Букарлат Кызылович	"	1913г.	ч. ВЛКСМ	1942г. январь	"	
113	Чоккеев Азамат Абдиевич	"	1900г.	ч. ВЛКСМ, пров. с/п	1943г.	"	
114	Чоккеев Хужаир Абдиевич	"	1906	д/п	1942г.	"	
115	Чоккеев Загит Абдиевич	"	1913г.	ч. ВЛКСМ	1942г. январь	"	был в национальн. делении
116	Чоккеев Муртаза Зарештаевич	"	1913г.	"	1941г. 1 мая	погиб 3.12.1941г. похоронен на кладбище Крешата в Московской области	
117	Закеев Каскут Исламович	"	1937г.	д/п	1942г.	беларус	
118	Закеев Ахмет Исламович	"	1903г.	"	1942г. мая	"	
119	Закеев Джура Исламович	"	1910г.	"	1942 г.	"	
120	Закеев Аубекир Исламович	"	1912г.	ч. ВЛКСМ	1942г.	"	
121	Закеев Кухтар Исламович	"	1914г.	"	1942г.	"	
122	Зноев Мухид Курбаневич	"	1928г.	"	1942г.	"	
123	Зноев Халисман Хусейнович	"	1913г.	"	1941г.	"	
124	Зноев Агафдор Хусейнович	"	1917г.	ч. ВЛКСМ	1943г. расстрелян немцами в г. Вильнюс	"	
125	Зноев Кушанадин Хусейнович	"	1921г.	"	1940г. призван на кадровую службу	"	

Председатель комиссии
С.А.А.А. —
З.А.А.А. —
З.А.А.А. —
З.А.А.А. —

терк окъуна терисин сыдырып, ичин тѣгюп, этин алып кетедиле. Бизни келинни да, беш сабийи бла кючден кечине тургъан тиширыуну, алтайлыкъ бузоуларын бѣрюле кирик чачхан эдиле. Кертиди, аны орунуна колхоздан бир жангыз къарачай къумалы къой тѣледиле.

Колхозну улоула тургъан мекамында адам асыры кѣпден, базар сунар эдинг. Школда да алай. Школ тургъан ѳзенни Кѣкташ суууна айланган жеринде тѣш барды. Аны башында къапхакъ. Къапхакъны къыйырында уа бир эллиге жууукъ биз алгъын кѣрмеген агъач чыккырла тизилип. Эбизе аскерчилени жаланда бир хайырлары – ахчанг бар эсе, тюй, жарма, макорон, бир гыржыннга аскер кийимле, кѣлек неда бир кѣнчек бере эдиле. Бир къалпакъгъа – бир плѣтка.

Ючюнчю кюн эрттенликде, эл таматала бла бирге, элни жыйдыла. Вилмейме, эбизе аскерчилени башчыларыны чыны не болур эди, омакъ чынлары, орденлери бизни классда тагъылып туруучу маршал К. Ворошиловнукъулагъа ушайдыла. Адамла ийнарал дегенлери эсимдеди. Ийнарал бек сабыр, ашыкъмай, ангылагъанла тюз оюм этерча айта болур эди, баям. Аны бизге жартыкъурту ангылатып айтханлары бу болду: «Тамбла сагъат ондан сора, элде жангыз биригиз къалмай, элден тышына, бек аздан юч къычырымдан аз болмагъан узакълыкъгъа кетерге керексиз. Юйлеригизни киритлерин этип кетигиз. Халкъланы шуѳхлукълары жашасын!»

Ийнарал бек мудакъ ауаз бла сѣлеше эди. Аны ол халин сабий, уллу да ангыларча. Тѣртюнчю кюн, сагъат он бола, эшиклерибизни бегитип, къачхынчы болуп бара, къарасакъ, эбизеле агъач чыккырланы тѣшден энишге суу боюнуна къуя турадыла. Бир чыккыр тюбуне жетгинчи, экинчиси, ючюнчюсю, алай-алай, бир бирлерине тийип, жарыла эдиле. Ала уа чѣплеу жау къуюлгъан чыккырла болгъандыла.

Эбизе аскерчиле Чегем аууз бла Сванетиягъа ауаргъа, жууунгучула Жууунгугъа, бирси акътопуракъчыла да бирер жерге, кими Кѣкташха, кими Огъары Акътопуракъгъа, кими Бетдургъугъа къачдыла. Айтханымча, тюп болууну биринчи атламлары ол кюнден окъуна башланган болур эдиле.

Жуууннгу сууну боюну бла къачып барабыз. Биз да Къара шаудандан оза баргъаныбызлай, аллай атылгъан тауушла чыкъдыла, донг-дунг, тарх-турх! Темир жаркъала, уллуракълары, гитчереклери да бар, бизден узакъ болмай, ташлагъа тийип-тийип чартлайдыла. Къарапкъарагъынчы, кюнню кёзю къара туманда къалып, кече къарангысы басды. Гюдюргю башында, Акъ къаяны башындан башлап, Мыхылууаны арасында кёк кёрюнмей, къара булутла жапдыла. Не да болсун, насыпха, не къарт, не сабий ачымады. Бир сагъат чакълы бир бирге кыысылып, жокку болуп турдукъ. Эбизе аскерчиле уа къачхан болур эдиле, ол къадар жерленнген сауутха от салгъандан сора. Гюржю аскер, немислиле жетгинчи, Чегем аууш бла Тау артына аууп баргъанларын артда эшитдик. Ала сауут кереклени немислилеге къалдырмаз ючюн, амалсыздан этгенлерин ангылагъаныбыздан сора, кёлкъалды этмей, ыразы окъуна болгъан эдик.

Ингир бола Жуууннгугъа жетдик. Анда бузулмагъан юй аз. Бир къауумла, кёчюргенде, юлерин бузуп, Акътопуракъгъа агъачларын кеслери окъуна ташыгъандыла. Аллында той этерге окъуна жарарча жапмасы бла, жалан бизни юй эди саулай тургъан. Аны, бизге жанлары ауруп угъай, кулак этилинип сыйырылгъаны ючюн, бичен заманда кюз къош, андан сора къыш къош, жаз къош этип, колхоз маллагъа къарай эдиле, жаз башында арпа, будай себип, картоф сала эдиле.

Абаданла, тиширыула, кими салам, кими бичен мажарып, мулжар этдиле. Къош бош болгъанлыкъгъа, къарангы эди. Арбазда жарагъан кыйы от этип, сууукъсурагъан, барып, жылынады. Эрттенликде, буйрукъ бергенча, уллу-гитче демей, бирча уяндыкъ.

Сууугъуракъды, августну аягъы болур эди, баям. Жуууннгу бийик жерди. Ачбыз, сууукъсурагъанбыз. Ол алайгъа жыйылгъан «къачхынчылан» барындан аз селешген, барындан да тынч, барындан да шош мени эгечим Хамилят эди. Жангыдан кыйыла къошуп, отну жангыртханыбызда, къайсы эсе да:

— Хамилят, барчы, Аллах ючюн ол кесигизни бахчадан бир картофла алып кел, сабийлеге отха кёмюп берейик, — деди.

Ол тынч адам, угъай деялмай, къобуп кетди. Бахча бизден энишгерек тюз жердеди. Башындан къарап, къууанып турабыз. Къолунда къазар зат, таягъы окъуна жокъду. Бахчаны топурагъы, мешхуту женгнген жер, жумушакъ болур эди баям. Хамилят картоф башланы ууучуна жыйып тартханлай, акъ зугул картофла тамырларына тагъылып чыкъдыла. Хамилят аланы жыйрыгъыны ал этегине къуюп, бизни таба келе тургъанынлай, бригадир, Сомахилланы Чокка, тор аты бла аллына тюбеп къалып:

– Аха, ол бахча, аллынча, кесигизни сунуп, къазып келе болурса. Мен сени къарындашларынгы ызларындан ийдирейим! – дегенлей, Хамилятны къоллары этегин тутмай, картофла жерге тегюлдюле.

Чокка, атына къамичини жетдирип, Акътопуракъгъа кетди. Биз да алай армау болуп тургъаныбызлай, Хамилят харип, жүрегинеми тюшдю, къоркъупму айтды:

– Мени тутхан этерикдиле, – деди, эринлеринден башлап, битеу санлары къалтырап.

Тиширыуладан къайсы эсе да ачыуланып, чабып барып, ол да картофланы этегине къуюп, алып келди да:

– Аллаһны налаты боллукъ! – деп, отну кёзюн ачып, ариулай да турмай, ары къуйду.

«Аманны атха миндирсенг, атасын танымаз» деп, ол адамны не тиширыулагъа, не сабийлеге жаны аурумадды.

Ингир ала отха кёмюп биширген картофладан да бирерин ашаргъа кюрешип, аланы да бири – къара кёмюр, бири – чийли-бишли, «Жай жилиндан къоркъгъан къыш аркъандан юркюр» деп, Жууунгу суу боюну бла барыргъа базынмай, бек бийик сырт, Акъсырт бла Акътопуракъгъа тигеледик.

Эрттенликде элге аллай сууукъ хапар жайылды, адамланы ийнанырыкълары келмей эди. Ахматланы Асхатны юдегиси Хамилятны НКВД-чыла бюгече келип, беш сабийин да ёксюз этип, алып кетгендиле. Соллоу бригадир сёзюне табылгъан эди. Былтыр, 1942 жыл, алтынчы къарындашын, Тапушну, Жууунгу жайлыкъдан алып кетип, тас этдиле. Бир жылдан сора уа, эгечин жыйдыла

тюрмеге. Беш сабий ёсдюрген тиширыуну, некахлы эрин айтмай, къыз тукъуму бла тутдурууну сылтауун билген къыйын туюл эди. Жулабадан болса, НКВД-чыла, соруу эте да кюрешмей, элтип кетерик эдиле, сабийлерин баш иеси Асхатны юсюне къуюп. Этдиле тюз алай. Орусча жангыз бир сёз билмеген, къара танымагъан, шахаргъа угъай, районнга жангыз бир кере аягъы тиймеген къарангы ананы. Саулай элге кийим бичген, кийим тикген, тюз боюнлу, огъурлу, хатасыз адамны тюрге жыйдыла. Ызындан барып, сорур, суар адамы жокъ. Акъылбалыкъ болмагъан беш сабийи, къарт анасы Бислийхан (Алийни экинчи къатыны), сакъат къарындашы Хажи, ол да – къарт, къарыусуз.

1942 жылда, уруш Нальчик шахаргъа жууукълаша тебирегенде, Жулабаны (Ахматланы) Хамият, Алийни кызы, Тохаланы Ахмат тутулуп, Нальчикни тюремесинде боладыла. Тюрге ала бир бирни кёрмегендиле. Немисли фашистле шахарны бомбала бла ура тебирегинчи, тутмакъланы этап бла Орта Азия бла Къазакъстаннга ётдюре тургъандыла. Махачкъала шахарны стадионуна жайып, андан паромла бла (адамланы, жюклени суудан, тенгизден ётдюрген сыйдам тюплю кемеле) Красноводскеге жетдирип, тутмакъланы кёбюсюн жайгъыда иссилик 60–70 градусха жетген Къарша шахарны тюремелерине къуя болгъандыла. Насыпха, Ахмат бла Хамият ары жетмегендиле. Ахматны ханы:

– Кече тревога болуп, тутмакълагъа тюргени арбазына чыгъаргъа буйрукъ болду. «Ярабий, не эте болурла, экен? Къыргъанмы этерик болурла?» – деп, болгъан затчыкъларыбызны алып (болуб'а, нени боллукъ эди, бютунда уруш бара тургъан кезиуде), камераладан тышына къуюлдукъ. Билген адамла: «Этап! Этап!» – деп ангылатдыла. Арбаз жарыкъды. Бек жарыкъ. Хауа чыракъланы жандыргъандыла. Тиширыулары бир жанында сатыр-сатыр этип тизедиле. Эр кишилени да бирси жанына. Ол халабалыкъда къалай эсе да Хамиятны эслеп къалдым. Сёлеширге, бир жангыз атлам этерге эркинлик къайда! Ол айтхандан да хазна ангылагъаным болмады. «Сёлешген тюремелени таматасы Левченкоду», –

деп ангылатды онг жанымда суюлген оруслу. Таматаны къайтарып-къайтарып айтхан эки-юч сёюн а тауча иги сёлешген черкес киши манга ангылатды: «Бижайт, стреляйт, слушайт, команда...»

Команда берилип, сюрюп келедиле. Ай жарыкъды. Нальчикден чыкъгъандан сора, тиширыуу, эр кишиси да къатыш тебиредиле. Жолсуз жер бла сюредиле. «Кеси – ёлежакъ, кимге не бережакъ», – деп, садакъачы къумукълу айтханлай, Хамилятха тынгысызма. Тёгерегибиз конвойдан толу, бир жанына жангыз бир атлам этерге онг жокъ. Арсарсыз уруп къоярыкъдыла. Нартан деген черкес элден озгъаныбызлай, танг атды. Нартандан узая баргъаныбызлай, къайдан эсе да самолетла учуп чыкъдыла да, Нальчикни бомбала бла ура тебиредиле. Къайтып келе, аладан бирлери бизни сюрюп баргъанлагъа окъ жаудурду. Тёгерекге айланып келип, энтта бир кере къатлады. Сау къалгъанлары, бизге къошулургъа кю-реше, жан къайгъылы болдула. Тутмакъла да, къатыш-къара, машхар кюнча, хар ким баш къайгъылы болуп тургъанлай, Хамилятха тюбеп къалдым. Ол жазыкъ тиширыугъа тюбегенимде, аны къабарты тюзде къоймаз ючюн, къолундан тартып келеме. Ол а, эсинде да болмай тургъанлай, манга тюбегенине асыры къууаннгандан, жиямукълары бетин жуууп, жияй эди. Ачдан, къарыусуздан баралмай эди. Экинчи кюн, не болса да, солута-солута, ашхам бола, кичи эгечини эри Жабелланы Ахматны юйюне аманны кебинден жетдик. Ахматны къатыны Зубаржият, эри урушда, сау къаллыкъ, мени халими кёрюп, бир ыйыкъны юйюнде тутуп, юсюме-башыма да къарап ашырды. Мен да, кишиге кёрюнюрге къоркъуп, ол къатыш-къара заманда, кече-кюн демей, ашыгъып, юйюме жетген эдим. Андан ары не затла, не кыйынлыкъла болгъанын менден эсе сиз иги билесиз, – деп, бошагъан эди хапарын Ахмат, бираз къоркъаракъ окъуна болуп, Къазакъстандан къайтхандан сора, 1962 жыл Хушто-Сыртда.

Уллу Ата журт урушну палахларына алыкъа къошула баргъан болмаса, тауусулургъа ушамай эди. Адамла арбазларында олтуралмай эдиле. Колхоз малланы сюрюу-сюрюу къайры эсе да сюредиле. Жылкыыланы да алай,

эмилик атла, туу байталла, сыйдам сауурулары кюнде жылтырай, орамны букъу этдирип барадыла. Адамлагъа угъай, маллагъа, хайыуанлагъа да жокъду тынчлыкъ.

Уллу, гитче, къарт, жаш, эр киши, тиширыу демей, аягъы юсюне болгъандыла. Малкъарукъланы тереклеринден ёре сюелген бир чыбыкъ жокъ. Тюп тамырларына дери кюйюп бошагъандыла. Болгъан кюйюп, жалын, темир сыныкъла, адам атлап къарыу жокъ. Эки абадан жаш: Къуршаланы Ёзюрню жашы Къайдар бла Жансюйланы Нюзюрню жашы Адилгерий, атылмай къалгъан гранатны къолларына алгъанлай, атылып кетип, Къайдарны бир кёзю чыгып, Адилгерийни уа онг къолу юзюлюп, инвалидле болуп къалдыла. Габоланы Кёккёзню жашы Наныгъ'а онеки жыллыгъында мина атылып ёлду.

Палах кеси жангыз келмейди, биргесине кёп нёгер ала келеди. Бютюнда басынчакълар умут бла бир къыралны аскери экинчи къыралгъа чабыууллукъ этсе... Мухаммат пайгъамбар (Аллаһны саламы болсун анга) «Хуббул отан миналь ийман» (Ата журтун суююу, аны къоруулау бизни динибизни бир шартыды), – дегенди. Аскерге кеси ыразылыкълары бла кетгенле да болгъандыла.

НКВД-чыла, халкъны экиге бёлюп, бирлерин тутмакъ этип, экинчилерин шагъат этип, сууукъланы араларына сууукълукъ салып кюрешгенликлерине, акътопуракъчыла, саулай совет адамларыча, «Хар не да уруш ючюн! Ата журтну немис оккупантладан къоруулар ючюн алгъа!» деген чакъырыу уллуну-гитчени, къартны-жашны да жүреклерине тюшюп, къаяларына сингип эди. Хорлау бизники боллугъуна толугъа ийнанып эдиле.

«ЭЛ ТЕЛИСИЗ, АГЪАЧ БЁРЮСЮЗ БОЛМАЗ»

1942 жылны кюз артында немис фашистле Нальчик шахаргъа киргендиле деген сууукъ хапар келип, тозурагъан элибизни адамларын суу къуйгъанча этди. Колхозну адыргы къалгъан мюлкю да чачылды. Мюлкню тозу-

ратханла уа, правлен тийресинде терлемей, кыйналмай тойганла болдула. Ол иш бизни заманыбызда болган приватизацияга ушай эди. Кыйдан чыкдыла эсе да, сангыраукчулакча кибик, бирер иран ушкок да тагып айлана эдиле.

Ма алай, элни оноучулары биринчи болуп, жиян кчаплагча кирип, немисли полицайлагча кшошуп, районда бек билимли, бек айырма, бек тири, бек адепли да, акыйлы да жашларыбызны, кчарындашларыбызны, эллиерибизни жалган дау бла НКГБ-ны, НКВД-ны агентлерине буудурганла ана кчарындашларыбызны уа гитлерчи ууучлаучулагча сойдурдула. Ала Кчабарты-Малкчар АССР-де 1937–1938 жыллагча дери Б. Калмыков башчылык этген «тройканы» шапакчушлары эдиле.

Бу зорлук да 1942 жылда болганды. Фашистле шахарны бомбала бла уруп – 41 адам, алайлай да 61 адамны ёлтюрген эдиле. Индекени ичине уа 554 адамны ёлюгюн куйгандыла. Бизни жашланы ёлюклеринден ючюсюн табып, ёгюз арба бла алып келгенлери бюгюн кибик эсимдеди. Бек уллу жарсыуубуз – экиге айланган эгечибиз Сакинатны баш иеси Гочаланы Мухамматны (Магометни) ёлюгю табылмаганды. Фашистле аланы ич кийимлери бла чыгарып ёлтюре болгандыла. Айтыугча кёре, ол тири адам, партизан, ушкок бурунундан кчачып кутулганды. Алай кыш, суук, барыр, кирир жер, болушлук этер адам болмай, жаралы партизанны кайда, калайда жыгылып ёлгени, калайда ким асырагчаны белгисизди.

Нальчикни тёбен жанындан Актопуракча дери кыш чилледе аталары бир айны бузлап турган жашларыны ёлюклерин ёгюз арба бла 50 кчычырым ташлы тау жоллада элтгендиле. Хусайна бла Ахлау арбаны ызындан, ёгюзлеге да таууш эте, Жулабланы Тапушну жашы Шаман ёгюзлени алларында баш бауларына жабышып, суукдан кюллары кчабыша, ма аллай азап бла, Шаманны эки аягы да юшюп, кчаралып, аманны кебинден жетдирген эдиле элге. Кчуру актопуракчыла угчай, ккташчыла, бетдургучула, огчары актопу-

ракъчыла, гюдюргючюле, сарнау-сыйыт этип, муслийман адетдеча асырадыла шейит ёлюклени.

Немисли фашистле ёлтюрген жашларыбызны асырагъандан сора, къартларыбыз: «Калмыков таулу интеллигенцияны ёкюллерини атларын айтдырмазгъа къаст этип болгъанды. Пашистле уа аланы да унутдурдула», – дей эдиле. Керти айта эдиле ала. Даутоков-Серебряковчула (акъ къазакъла), Думалагъа барып, Гемулары Акону юйюн кюйдюргендиле. Калмыковчу большевикле уа Нальчикде Акону кесин, нёгерлерин да жойгъан эдиле.

Ол халабалыкъ, хайнапа заманда биз сабий эдик. Сабийлигибиз а болмагъанды. Абаданланы айтханларын жетген жашлача толтурургъа кюреше эдик. «Жаш кёргенин унутмаз» деп сёз барды. Адетге, тёреге сакъ болуп, кече-кюн демей, жолда-къолда да абаданланы айтханларын эки этмегенбиз. Бийле бийликлерини хатасындан, байла байлыкълары, жерлери, жайлыкълары, къошлары ючюн жокъ этилдиле. Моллала къур'анлары, межгитлери, ийманлары ючюн тутулдула. Межгитле оюлдула. Кеси къыйынлары бла жашагъан, аркъалары бла бичен ташып, гыржын ашагъан ёзден тукъумланы атларына лишончала (лишонцы), кулакла атап, ГУЛАГ-га ашырылгъанла да къыйынлыкъдан тышында къалмагъандыла, аланы да Аллаh кёргенди.

Адам улу жаратылгъанлы бери, халкъны тынчлыгъы, жашауу башчыгъа кёре болгъанды. Бусагъатда да алайды. Бир къауум акътопуракъчыла гыржындан асыры эсиргенден, жайыкъмай эдиле. Киши къыйынындан бла гыржындан эсиргенле жайыкъмайдыла. Алты-жети сабийи болгъан кишиге бир ийнек бла беш къойдан сора мал тутаргъа къоймай, жангыз ийнегини бузоуун да кюзартында колхоз маллагъа къошдура болгъандыла.

Элледе къарай, марай кетип, бек онглу, къолунда ырысхысы болгъан кишини къызын къатынга алгъандыла. Угъай деп, ары-бери къылжыу этгенни уа, кулак этип, Сибирьге ашыргъандыла.

Къарындашларын, эллилерин сатхан эки ниетли, эки бетли, эки сёзлю акътопуракъчы къуллукъчула, колхозла къуралгъынчы, не мал кютер жерлери, не мал-

лары, не кѡшлары, не урлукъ себер сабанлары, не ту-
кѡмлары, не адамлыкѡлары болмагѡан таулула эдиле.
Ол совет власть кѡол салыргѡа юйретген сатхычла, тил-
чиле жамауат жашаугѡа кѡшхан «совет бласларын»
ала терк сатхан эдиле! Эки динден да бирин тутмагѡан,
не закон, не дин оноугѡа бойсунмагѡан, жилин кѡаплагѡа
кирип, оккупантланы этеклерине жабышып кетген мур-
дарланы уа бизни жашланы тюзлюклери, Аллаһ иймеген
эди. Немисли фашистле окѡуна, аланы адамгѡа санамай,
таулусун, черкесин да 1944 жылда самолётла бла келти-
рип, Кѡабарты АССР-гѡа кѡуюп кетгендиле.

«Бир жангылгѡанны Аллаһ да кечеди» деп сѡз барды.
Ала, бир кере угѡай, кѡп кере жангылгѡан эдиле. Ата
журтларына бѡрюле болуп чапхан эдиле. Жангылгѡанла,
властьлагѡа боюн салмай, сампалгѡа жабышханларын-
да уа, кими тутулду, кими жутулду, кимини баш токѡ-
магѡы тѡммегинден кетерилди,.

Аладан бир кѡаууму: Акѡтопуракѡ элни бургомистри
Аккайланы Суфѡян, Акѡтопуракѡ элни старостасы Да-
жиланы Зариф, Аккайланы Азрет, Кѡожакѡланы Ахмат,
Аккайланы Ибрахим, Теуналаны Ибрахим, Хурттуланы
Мухаш, Хурттуланы Назир, Шауаланы Хамит, Элекку-
ланы Гиляй, Элеккуланы Муталиф, Жансѡйланы Му-
хаммат, Гочаланы Исхакѡ, Жолчуланы Магомет, Ло-
кияланы Юзейир эдиле.

*Хорлагѡан келе, жол ачып,
Хорлатхан башлады кѡачып,
Халекле – харекет чачып,
Тюзлери кѡалдыла апчып.*

Кязим

АДАМЛА АРАСЫНДА

Терсни, тюзню элек кибик себелей,
Заман кеси салыр барын орнуна,
Зарлыкъ жетип, сёз кётюрюп кетгенле,
Эшитилирле энтта жерде саулагъа.

Семенланы Сымайыл

Кёчгюнчюлюкню тёртюнчю жылы. 1946 жылны сентябрь айы. Ингир ала, малла келирни аллында, онюч-онтёртжыллыкъ жашчыкъла орамда топ ойнай турабыз. Кюнню узуну колхозну бал чюгюндюр бахчасында ишлейбиз. Трактор къазгъан бал чюгюндюрлени, чапыракъларын бичакъла бла ариулап, машиналагъа жюклерге тёбе-тёбе этебиз. Бу ишни сабийледен башлап, къартла да этедиле. «Хар не да хорлам ючюн, Ата журт урушха!» – деген чакъырыу алыкъа селеймеген эди.

Аны себепли хар бир ишге тири, кёлюбюз бла къа-тыша эдик.

Жамбул шахарны шекер чыгъаргъан заводуна чюгюндюр ташылып бошалгъынчы, кишиге да солуу, тохтау да жокъ эди. Сабийлени «бригадирлери» уа менме. Не кереклери болса да, манга чабып келедиле. Школгъа чюгюндюр жыйылгъандан сора барлыкъдыла. Къазакълы къартла уа не эсе да кеслерини жашчыкъларындан манга бек ышана эдиле. Къызчыкъла уа аналарына болушургъа кюрешедиле. Мен да къартланы айтханларын жерге салмайма. Ийнеклери сюрюуден келмей иш къалсала не хылиге кетселе, не атлары чюгюндюр бахчагъа кирселе, женгил окъуна атха къонуп, букъу этдирип къуууп келеме. Бал чюгюндюрге жуху бир тийген ат хайыуанны уа андан тийгъан бек къыйын эди. Атла къазылмагъан чюгюндюрлени тюп тамырына дери кемиредиле. Бахча уа бахчамыды?! Бир жанындан къарасанг, бирси жанында уллу трактор, бир къара затчыкъ болуп, кючден эсленеди. Деменгили аулакъ, тюппе-тюз, къыйыры кёрюнмеген ёзен.

Бизни элтип атхан Теспе деген элни къыйыр орамында бир отуз юй болуучу эди. Бирси кёчгюнчюлени да

орамла сайын чачхан эдиле. Эки-юч юйюрню да немис-
диле жашагъан баракга сыйындырдыла.

Колхозчуланы жер юлюшлери, арбазлары бек эркин
эдиле, хар бирини жарты гектар жери. Кёбюсю бахча-
ларында акъ нартюх, хууан, харбыз ёсдюре эдиле. Жер-
лери уа бек битимли жерле. Жаланда сугъарыргъа керек
эди. Суу а жетише эди.

Бир ингирде Къосбай бла Ногъай деген эки огъурлу
къарт, арбазгъа келип:

– Эллилени сатлыкъ малларын, къойла, эчкиле да
болурла, Аулие Атагъа (Жамбул шахаргъа) базаргъа
сюрюрге болушса эди жашыгъыз деп келгенбиз, – де-
диле.

Юйдегиле акъ сакъаллы къартлагъа угъаймы дерик
эдиле? Бизден да бир гыдай эчки къошаргъа деп оноу-
лашадыла. Алыкъа къой малыбыз жокъ эди. Къартла,
ыразы болуп:

– Рахмет! Жюдя рахмет, – деп, олсагъатдан эчкини
да маллагъа къошдурдула.

Биринчи кере акъсакъалла бла бирге шахаргъа жо-
лоучу боллугъума асыры къууаннгандан, аякъ тюбюмде
чёп сынмай айланама. Театргъа барлыкъча, хазырла-
ныргъа кюрешеме. Юйдегиле, ол халими эслеп:

– Хыпый-сыпый этмей, кесинги тап тут. Къартланы
жарсытсанг, эшитмегенме деме. Ала айтхандан башха
жанына жангыз бир атлам атлама, къайда да таматала-
ны жанларына иш тиерсе, – деп, бек къаты эсгертдиле.

Эрттенликде эртте туруп, къою-эчкиси бар, бир жы-
йырма тогъуз ууакъ аякълыны аллыбызгъа этип, жолгъа
атландыкъ. Эки эшегибиз да барды. Артыкъ затлары-
бызны, жол азыгъыбызны, айран къуюлгъан аскер суу-
лукъларыбызны эшеклени сыртларына жүклегенбиз.

– Жамбул шахарына дери бир эки жыйырмадан ар-
тыкъ къычырым барды дейдиле. Аны да ким ёнчелеп
кёрген эсе да! – дейдиле къартла, чам этип.

Ары бир жетсег'а, шахарны къыйырында бизни кол-
хозну къонакъ юйю барды. Къартла айтханнга кёре,
анда Ата журт урушда бир буту базыгъындан кетип кел-
ген Чохтай деп бир эллибиз юйдегиси бла къалауурлукъ
этип жашайды. Мен аны танымай эдим.

Кёз байлана, Жетибайгъа (Совет властыны заманында Ново-Ивановка деп атагъандыла) жетдик. Жетибайда оруслула кёбюрек, къазакълыла азыракъ, андан сора да немислиле жашай эдиле. Бирсиледен эсе немислиле – юйлери, бахчалары, арбазлары – бек тизгинли болуучу-дула. Анда Свердлов атлы районну битеу колхозларыны тракторларын, комбайнларын эмда башха эл-мюлк, сабанчылыкъ бла байламлы техниканы жангыртхан МТС, орта билим берген орус школ, орта билим берген къазакъ школ-интернат, клуб, тюкен, базарчыкъ, почта, бишлакъ сыкъгъан завод, парикмахер, кийим тикген ателье, д.а.к. къырал махкемеле бар эдиле.

Бизни, чегемлилени, элтип тёкген «Теспе» колхоз а къыйыр жерге, районну бек узакъ колхозуна саналгъанлыкъгъа, сюрдю жерлери – аламат, жайлыгъы, къышлыгъы – эркин, жашау этеме дегеннге онг табылгъан, битишли, малы кёп, юч ажир юлюш жылкысы, тууар фермасы, юч-тёрт къой эм бир сюрдю эчкиси, жегилген атлары, ёгюзлери, ат, ёгюз арбалары, бир жюк машинасы, тюкен, башланган школ болуучу эди.

Жаз башында, ийнекле къозлагъан кезиуден башлап, районну битеу колхозлары фермаладан сауулгъан сютню Жетибайда сют заводха элтедиле. Бизни колхозну ийнеклеринден сауулгъан сютню уа заводха мени тамата къарындашымы жашы Азрет ташыучу эди. Аны бла бирге ары бара, хар нени кёре тургъанма.

Кёз байлана, Жетибайда къара шауданны къатына келип тохтадыкъ. Кюнню узуну быттым этип, хазна отламагъан малла шаудан тийресинде алыкъа саргъалмагъан кырдыкны къадалып отлайдыла.

Элни ортасында кенг орам бла сюрдючюле тууарыкъою къатыш эл малын, муштухул этип, букъудан алдырып, сюрдю оздурдула.

Къазакълыла жашагъан эллени кёбюсюнде башланган неда жетижыллыкъ школадан ёрге школа болмагъаны себепли, абадан сабийлени, бютюнда къазакълы жашланы, интернат школда окъута эдиле.

Ала бла бирге къарачай-малкъар сабийле да кёп окъугъандыла. Окъургъа онглары болгъанлагъа тыйгъыч жокъ эди. Къосбай бла мен малланы жубата тургъунчу,

Ногъай, барып, къонакъбай табып келди. Къоюн, эчки-син да бир эски юйню бир отоуна уруп, алларына бир темир чалдиш кибикни сюеп, юйге кирдик. Юй тюбюнде – бир эски кийиз, аны юсюне уа бир къолан басма тышлы мамукъ жууургъан жайылып. Чурукъларыбызны тешип, аякъларыбызны азиятлылача чалдишдирип, жууургъаннга олтурушдукъ. Жууургъаннга жыл санларыбызгъа кёре жарашдыкъ. Тёрде Къосбай, андан сора Ногъай, андан берлакъда юйню иеси Османкъул, андан энишгерекде мен. Терк окъуна аллыбызгъа дастархан (стол орунуна жайылыучу жабыу) жайылып, къайнай тургъан сары самауар, пиялала келтирдиле. Саулукъ-тынчлыкъ сорушуп, къайсы не тайпадан болгъанын тохташдыра, чай ичдик. Дастарханда – будай къурмач, ууакъ этилген шекер сыныкъчыкъла бла къуртла (кюнде къурутулгъан тегерек бишлакъчыкъла). Манга къарачай бала (жашчыкъ) дедиле. «Жюдя тил алгъыч», – деп, бир кесек махтагъан окъуна этдиле нёгерлерим. Айтханынгы этген дегенликлери эди. Османкъул, манга жылы ышарып: «Мен была не халкъ болгъанларын бирсиледен эсе алгъа кёргенме, бизни интернатда да бардыла», – деп къошду.

Къарачайны 1943 жылда 7 ноябрьде бизден беш ай алгъа кёчюргенлери ючюмю огъесе бир миллет болгъаныбызны бизден эсе иги билипми, не да болсун, къарачайлы деп къоя эдиле барыбызгъа да. Ол тюз эди.

Къонакъбайыбыз Османкъул а бир ийманлы, бир адежли, ариу къылыкълы, бир ариу тилли, жууаш, мангылай жарыкълыгъы болгъан, чомарт, литературадан дерс берген устаз болуп тюбеди бизге. Сора айтды:

– Къарачайлыла, малкъарлыла бир миллетдиле. Аланы бизге Аллах ийгенди. Аллахны къонакъларыдыла. Была бизге Аллахны буйругъунсуз келмегендиле. Муслийманла, дин къарындашларыбыздыла. Былагъа иги болургъа керекбиз. Тамырыбыз бирди. Былагъа бек уллу зорлукъ, законсузлукъ этилгенди. Быланы ёмюрледен бери жашагъан Ата журтларындан, жыйгъан мюклеринден къуру къойгъандыла. Бу жазыкъланы туугъан жерлеринден Миниги (Мэнниги, ёмюрлюк) деген тауларындан зор этип, къалай къыстагъанларын кёзюм бла

Ёре Хынт.

кёргенме. Ол заманда мен НКВД-ны аскерлеринде к'уулукъ эте эдим. Айтханымча, бизни интернат школда бек низамлы, бек айырма окъутъанла к'ъарачай, малк'ъар окъуучуладыла, – деп, жыйылыуда махтагъанча, махтады. Ол заманда мени кёзюме туугъан тауларыбызны тилсиз шагъатлары Чегем тары, Ёре Хынт кёрюндюле.

– Энди, – деди, – сизден бир тилеригим, айып этмегиз, к'ъазакълыланы адетлерине-тёрелерине кёре, сиз кесигиз да билгенликден, юч эр киши бизни юйде к'ъонакъ болдугъуз. К'ъонакъ Аллаһны к'ъонагъыды, аны биягъында да айтдыкъ. Сизни к'ъонакълыкъ намысыгъызгъа бир малны боюнун к'ъанатыргъа керекди, мени уа арбазым-

да малым жокъ, – деп, бизге кезиу-кезиу къарады, жуу-ап сакълап.

Къосбай – эс билгенли, къолундан таякъ кетмеген къойчу, алай бек лакъырдачы, оюнчу киши, Ногъайгъа:

– Решайт, командир, – деп, орус тилин ачды.

Барыбыз да кюлдюк. Ногъай бир кесек къара таныгъан, жазаргъа да къармашхан, керек жерде орусча да тыхырдагъан, бир кезиуде шахарда жашагъан тири адам эди.

Къазакълы къарындашларыбызны керти иште чомарт, таукел болуучуларын кёргюзтдю Ногъай:

– Османкъул, къарындашым, Юзейир, сен да, барыгъыз да, къойладан бир мажалырагъын тутугъуз да, кесигиз, – деди. – Биз бу малланы иелерин, гюняхсыз, ыразы эталсакъ деген ниет бла чыкъгъанбыз да, багъасын кесинг бич, – дегенинде, Османкъул хуржунундан ахчасын чыгъарып, Ногъайгъа узатды.

Ол ахчаны санап бермеди, ол да санап алмады.

– Бар, хайда, болуш, Аллаh буюрса, жолгъа эрттерек чыкъмасакъ, кюн къызса, къойла, быттым этип, атларгъа унамайдыла.

Ол кёпню кёрген устаз, эшикни ачып, сайлай да турмай, къолу жетген бир чалтукъ къойну арт аягъындан тутуп чыгъарды да, арбазгъа тартып, башындан манга тутдурду. Юйден бичакъ алып чыкъды. Къыбылагъа буруп, аякъларындан манга тутдуруп: «Бисмиллаhi», – деп, къойну боюнун тартды. Терк окъуна терисин сыдырып, къыртишге жайды да, ичин териге салды. Андан арысында къазакълылада ичин ариулау тишируну иши болады. Къатыны уа, мени окъуна болушдурмай:

– Бар, къарындашчыгъым, эр кишиле бла олтур, – деп, башыма эркин этди.

Эт бишгинчи, Османкъул бизни къазакъ халкъны бай фольклоруну жомакълары, жырлары, таурухлары, дастанлары бла жубатып, эрикдирмей турду. Ол ингирде биз, чынтты устаз, чынтты билимли, чынтты аскерчини биринчи кере кёрюп, зауукълукъ алдыкъ.

Экинчи кюн эрттенликде, бурун тауукъ кычыргъанлай туруп, жолгъа чыкъдыкъ. Бир бирге ыразылыгъы-

Чегем чучхурланы къатында Къулимин къол.

бызны билдирип, къол тутушуп, айырылыша тебирегенибизлей, Османкъул мугъалим, бир кесекчик мычыгъыз деп, къолун ёрге тутуп, белги берди да, юйге суху кирди. Ышара-ышара, манга бир къалын китапны узатды.

– Къарындашчыгъым, къазакъны жерине кёпле келип, кёпле ызларына къайтхандыла. Къазакъстан халкъланы тюрмеси боллукъ туююлдю. Ким биледи, сиз да ол мен кёрген Кавказ тауларыгъызгъа къайытыргъа болурсуз. Мен, сени къазакъ тилни алай терк юйреннгенинге асыры бек ыразылыгъымы билдирир ючюн, береме санга Уллу Абайны китабын саугъагъа. Аллаһ биледи, бу ки-

тапда жазылгъан, кюнлени бир кюнюнде санга эс тапдырып, бир жугъунга жарар, – деп, къолуму къаты кысып, уллу киши бла саламлашханча, саламлашды.

Къартла аны манга эс бургъанына сейирге къалып, жолну узуну аны терк-терк сагъына эдиле. Ол кюн мен, жашлыкъдан болур эди, бираз жунчуп, анга ыспас эталмагъан эдим. Экинчиден, ол жыллада, Сталин ийген ёлет – геноцид – таулу къартланы бла сабийлени кыргъан жыллада, биз окъуудан, школдан, къалам-карандашдан, китапдан да узакъ эдик. Акъыллы устаз айтханнга уа ол ыйыкъда окъуна башым тийди.

Китаб'а 1945 жылда Къазакъъстанны Илмула Академиясы къазакъ адебиетни мурдорун салгъан уллу жазучу Абай (Ибраһим) Къунанай улу туугъанлы 100 жыл толгъаныны хурметине атап басмалатхан чыгъармаларыны толу жыйымдыгъы эди. Ол жыйымдыкъ бюгюнлюкге дери мени китапханамдады. Терк-терк алып окъуйма. Ненча кере окъусам да, эрикмейме, жалкымайма.

Османкъул мугъалимни хайырындан, чомартлыгъындан, ол китапны истеуюнден, мени тюрк тиллени юйренирге сейирим, аланы адебиетлерин билирге иттинууом школда окъугъан жылларымдан окъуна бегейип къалгъан эди. Тюрк тилли миллетлени жазучуларыны чыгъармаларын къарачай-малкъар тилге кёчюргеними баш сылтауу да олду.

Андан бери 65 жыл озса да, тюрк тилли миллетлени эрттегили жазмалары, адет-тёрелери, жигитлик, батырлыкъ жырлары, дастанлары дуния адебиетини хазнасына эртте кёшулгъанды. Ала дунияда битеу алимлени, мукъуладисча, кеслерине тартханлай турадыла.

Жолоучулутъубузну экинчи кюнюнде Дихан деген бир гитчерек элге жетдик. Къонакъбай къайгъылы бола тебирегенибизде:

– Сен таматаса, Къосбай. Кюн батхан жанына бир кёз жетдир. Анда бийик акъ терекле бардыла. Кёзюнг жете эсе, ма алайы Уровна деген элди. Иги хайт десек, кюн батхынчы, ары жетерикбиз, не айтаса?

– Хо да, сен айтхан болсун. Биягъы сен Иванлагъа тюбеп, ол хайырсыздан уртлап иш кёйима ансы. Жашы-

быз бек жаш, мен бек къарт. Болсада алыкъа эшеклегеминмей келирге кюрешибиз, – деп, кюлдю къарт.

– Къымылдагъыз сора! Кюн да къызыу болуп, къойла да быттым этип, жолну иги къораталмадыкъ бюгюн.

Ашхам ууахтыда Ровное элге жетдик. Ол элде бизге жууукъ жетген адамла жашагъанларын айтычу эдиле. Барып излерге онг жокъ эди ансы.

Кеч бола турады. Къосбай малла бла къалды. Эшеклени башларындан тутуп сюеледи. Биз а къонакъбай сурай кетдик. Ногъай, бек биринчи юнью арбазына кырип, маскени жабусуна къарамай:

– Хей, ким бар? – деди къазакъча.

– Биз барбыз, ким керекди? – деп, бир сары шинли, бёкем таулу киши чыкъды.

– Къонакъ аламысыз?

– Алмай а, алабыз. Къонакъ Аллаһны къонагъыды, – деди таулу киши да жарыкъ ауазы бла.

– Атынг неди?

– Матгерий.

– Матвейми?

– Угъай-угъай, Матгерий.

– Жарайды, Матгерей. Энди алай эсе, бюгече биз сизни аманатыгъыз, сиз – Аллаһны аманаты, – деди да, малланы орунга жыйдырды Ногъай.

Малланы эшиклерин этип, Матгерий бизни башы къамиш бла жабылгъан бир алашаракъ орталыкъ отоугъа кийирди. Османкъулладача болмай, ол отоуну тизгини орусчаракъ жыйылып эди. Терезе аллында – бояуу онга башлагъан стол, эки-юч шинтик, эки эски темир ундурукъ, къабыргъада, кюе тийген жерлери бла, эки къолан къатапа жабыу жайылып. Эки жастыкъ, эки да жууургъан, эки ундурукъгъа да эки эскирек жабыу жайылып. Юч ожакълы печь. Печь аллында – бир къучакъ отун. Эшик артында – ханс сибиртги. Мен, ичимден таулулада къалгъаныбызгъа къууана, къартла темир ундурукълада жатарыкъ болурла, мен а къайда къаллыкъ болурма деп, аны сагъышындама. Ол шинтиклеге олтурургъа юйренмеген къартла уа, харипле, жол жүрюгенден жунчуп, укула кирик, чёгюп, теке къалкъыу этеди-

ле. Биз да алай эте тургъаныбызлай, бир мазаллы тиши-
рыу, суху кирип, уллу табакъ бла бир исси халыулану
келтирип, столгъа салды. Сора жарым литрлик юч алю-
мин кружка бла айран келтирди. «Ашагъыз, Аллаһ
ючюн», – деп, отоудан чыгъып кетди. «Аллаһ ючюн»
дегенине акъсакъалла асыры ыразы болгъандан, тиши-
рыуну сёзюн къатлап-къатлап айтдыла. Кертисин айтсам,
биз бек ач эдик. Османкъулну къатыны дорбабызгъа
салгъан лавашны тюшде окъуна ашаргъа кюрешген эдик.
Суулугъубузда суу а, асыры жылыннгандан, ауузубузда
къабыныбызны жутаргъа окъуна жарамды. Халыула-
дан Ногъай бла мен иги ашадыкъ. Айранны да бек суююп
ичдик. Къосбай а бир жангыз халыудан сора ашайлмады.
Ёмюрюнде нартюх халыу кёрмеген къарт жаратмады.
Айран юлюшюн а ол да кеси тауусду.

Матгерий, керти таулу кишича, таулу адетдеча,
къартлагъа тешинирге зат да болушуп, аланы тынчай-
тып:

– Тынч кечели болугъуз, – деп, мени уа аш юйге ки-
йирди.

Тиширыула, эр кишиле да бар. Жангы жете келген
жашла, къызла. Ала мени нёгерлеримден энчи сыйлар
умут этгенлеринде, унамадым. Нёгерлеримден башха
ашаргъа бетим жетмеди, ол бир. Экинчиден а, анам:
«Къонакълыкъда тойгъунчу ашай турмагъыз», – деп
юйретгенди.

Аналарымы болур эди, бир келбетли тиширыу чоюн-
дан гюллю нартюх чыгъарып узатханында, алыргъа уна-
мадым. Ашаргъа угъайым жокъ эди, алай ол бишген
нартюх (качан) асыры узундан, бир къолум бла ашайл-
лыкъ туююл эдим. Эки къолум бла эки жанындан тутуп
ашасам а, алайда олтургъанлагъа ушагъыусуз кёрюнюп,
айып этерге боллукъ эдиле. Айыб'а, не бла жуусанг да,
кетмейди. Не болсада, ол мени анама ушагъан басымлы
тиширыу, юйюр базамасы, мени хорлады. Болмаз къал-
гъанда, бир уллу картоф бла бир бишлакъ бурхуну узат-
ханда уа, алдым. Аны алмасам, ата-анасындан жукъ
юйренмеген, жукъ кёрмеген, ютюк сунарла деп къоркъ-
гъан эдим. Алдым.

– Аша, нек ашамайса? – деп, къаты болгъанларында:

– Бичакъ берсегиз эди, – деп, картофну столгъа салып, ууагъыракъ этип ашагъанымда, жингириклери бла бир бирни тюртгенлерин эледим.

Алыкъа атымы билмейдиле. Бу затладан сора, Матгерий манга «соруу» этип тебиреди. Мени арыгъаныма жукъум да кьошулуп, амалсыз этгенди.

– Жашчыкъ, атынг неди?

– Юзейир.

– Кимладанса?

– Жулабладан.

– Кавказда къайда жашаучу эдигиз?

– Акътопуракъ деп эшитгенмисиз?

– Эшитмейин а. Бек уста таныйма ол тийредеги элени барысын да.

– Алгъын Шам Жуууннгуда жашагъанбыз. Туугъан да анда этгенме. Тогъуз атагъа дери андан жайылгъанбыз. Шам деб'а къартларыбыз айтыучу эдиле.

Сора, «жашны жаншагъы, къатынны акъсагъы» деучюлери эсима тюшюп, бир ауукъ такъыйкъаны шум болдум. Алай, къарайма да, Сарыбаш улу мени ушакъгъа кьошаргъа суююп турады.

– Жуууннгуну бла Тызгыны Къалмукъ улу деп бир уллу къуллукъчу Акътопуракъгъа кёчюргенди деучюдюле. Совет бласха дери алайда Малкъарукъ элде Малкъарукълары жашагъандыла. Анда аланы уллу терек бахчалары, къабыр орунлары да болуучу эди. Ала уа не болгъан эдиле?

Мен тюз болушун айтдым:

– Урушну заманында Акътопуракъгъа Чегем ауушу бла Сванетиягъа ауаргъа сыйыннгысыз кёп гюржю аскер келген эди. Алайгъа дери машинала бла бек кёп уруш керекле, бомбала, снаряда, минала бла патронла келтирген эдиле. Аланы уа, къалау-къалау этип, къоз тереклени башларына дери жетдирген эдиле.

– Юзейир, энди аны къойдукъ. Атанг саумуду?

– Угъай, атам эртте ёлгенди.

– Ананг а?

– Анам бизни бери кёчюрюрню аллында 1943 жылда, Гатан деген къарындашым тюрмеде ёлген хапары келгенде, аны ачыуун кётюралмай, жүреги жарылып ёлген эди.

Матгерий, терен ахтынып:

– Бусагъатда уа киминг барды, ким бла тураса? – деп сорду.

Ол адам мени бек ачыгъан жериме тийди. Мен да арсарсыз жууап бердим:

– Келиним, къарындашымдан туугъанла бла турама. Мында къарт анам Бислийхан, сакъат къарындашым Хажи, къарт анамы эгечи Айшат, эгечим Халимат, аны эри Асхат, аны къызы Назифа, къарындашымдан туугъан Исхакъ, эки эгечден туугъан Хасан, Къыргъызстанда эгечим Зубаржият ёлгендиле, – дедим.

Бу кезиучюкде ол орус элде, Ровноеде, мени чыкка алыргъа хазыр болуп тургъан жаш къауум да бираз сархош болдула.

– Юзейир, Сарбашладан адам иш а таныучуму эдинг?

– Танымай а! Къуруда къаядан кете да, кесин излетиш туруучу Геуюргюню танийма. Жашлары Исмаил, Каммат аскерден къайтмадыла. Тёрт къызы, аналары бла бир эгечлери ёлгендиле. Юч эгеч а сау-эсен биз жашагъан колхоздадыла.

Жаш болсам да, хар нени да ачыкъ айтыргъа жарамагъанын биле да тургъанлай, ала соргъанла кимле болгъанларын ачыкъ айтыргъа тюшдю.

Бизни элде кимни тутсала да, жалгъан шагъатха Кёнденленчи Сарыбашланы Солтанны (Ёребаш Солтанны) кёргюзтюучюлерин, аланы таныгъанымы айтдым.

Жалгъан шагъатлыкъ этгенлери ючюн, терсликлери болмагъан тюз адамланы жойдургъанлары ючюн, бирсиле бла Сарыбашланыкыла да ахча ала эдиле.

Тынгылагъанла, манга эшитдирмей, бир затла шыбырдадыла. Огъесе жууукълары аман ишлеге къатышханларына ыйлыкъсынганмы эте болур эдиле? Сора ол огъурлу тиширыу барысына да хыныракъ:

– Аллаһ ючюн, тынчыгъыз, арып-талып келген сабийни башын хайран этмей, солума къоюгъуз, – деп,

мени къатына олтуртду да: – Жашым, ала сени бла эрик-генлерин кетерирге, безирерге суйгенликге, тамбла ий-нек сауаргъа кеч болуп барсынла да, Корней аланы кюн-лерин кёргюзтюр. Бусагъат барысын да къыстап, мында экибиз къаллыкъбыз. Охому?

– Охо! – дедим.

Дагъыда, къамамай, къайсы эсе да:

– Ненча класс окъугъанса? – деп сорду.

– Юч класс бла жарым.

Кюлдюле.

– Жарым а нек, жашым? – деп сорду биягъы Матгерий, ышармыш этип.

– Школну директору Отарланы Аубекирни жашы Саидни бла къарындашым Масхутну тутхандан сора, мени школдан къыстагъан эдиле. Сылтаулары уа – жыл санынг жетмегенди деп. Андан сора, школ дерча, школ да жокъ эди. Уруш башланнгандан сора, окъутур устаз да жокъ.

– Хау, аланы нек тутханларындан мени бир кесек хапарым барды.

– Сиз сабийсиз, биллик туююлсюз. Ол Къалмукъ улуну оноуу бла 1930 жыл Чегем ауузунда къуралгъан банданы сылтаундан эди, – деп ангылатды Матгерий. – Ол къуру ала бла къойса уа...

– Ол банданы палахындан, элибизден жюзге жууукъ таулу жаш жоюлгъанды деучю эдиле таматала.

– Кертиди ол, кёзюбюз кёрген, болгъан ишди, – деп, ынна да бир-эки сёз кёшду.

– Сиз мен айтханнга иги къулакъ салыгъыз! Жаш къауумну жашауугъуз алдады. Билген Аллаһды, бара-баргъан заманда керек окъуна болуп къалыр. Мен ол затны сизге толуракъ ангылатайым. Кёзюм бла кёрмесем да, кёргенледен, ахшыладан къулагъым бла эшитгенме. Ол ма былайды: Калмыков улу Чегем ауузунда къозгъалыуну, Гемуланы Акону бла Энейланы Мухамматны эм башхаланы къырал оноудан бир жанына этип жояр ючюн, кеси къурагъанды. Кёплени жойгъан да этгенди. Ол, таулуланы оноучусуз кёюп, суйгенин этгенди. Не медет, анга болушхан таулула да табылгъандыла. Не бла? Бир бирден тил этип. Бетал башхаланы, черкеслилени да

аямагъанды. Таулу башчыла бла бирча, кѣп адамны илишаннга салдыргъанды, къайтмаз сибирге ийдиргенди. Насыпха, 1938 жылда 15 ноябрьде аны кесин да Берияны буйругъу бла тутхан эдиле, ансы республикада жаныгыз бир онглу адам къоярыкъ туююл эди ол. Ма алайды кертиси, болушу. «Кѣргенингден кѣпдю кѣрмегенинг, жашай турса, энтта кѣрюр ѳлмегенинг» деп сѣз барды. Айтдым да, мындан ары да не боллугъун, бир Аллахдан сора, киши билмейди. Бери уа скойюпмю келгенсиз, — деп, бираз сагъышланып, хапарын андан ары жалгъашдырды.

— Ненчанчы жылда болур эди, эсимде туююлдю, оллахий, баям, 1937 жылда болур эди дейме. Къалмукъ улу Беталны къатыны Антонина Чегем районда таулу элlege кирсизликге къарай келгенде, анга уллу къууанч, той этген эдиле. Район ара Тѣбен Чегемде эди. Яникой, Каменка, Лячин-Къая Чегем районнга къошула эдиле. Акътопуракъ районну арасында болгъаны ючюнмю, огъесе хауасы ариу, кюн тохтагъан жер болгъаны ючюнмю, не да болсун, районну тойчуларына алайда къарап, Антонинаны алайда солутургъа оноу этилген эди. Эл ариу, тизгинли эл, хар юйню аллында шаптал терекле, элни ортасында — жетижыллыкъ школ, правлен, столова, почта, тюкен. Малкъарукъланы терек бахчалары бар эди. Той школ аллында болгъаны эсимдеди. Тойда Сотталаны Адилгерий бла Жулабланы Масхут (къамала бла тепсей эди) барысын да хорлагъан эдиле. Аланы мен ары дери да таныучу эдим. Адилгерий бек жигит, билимге жан атхан адам эди. Масхут а бек чѣрчек, жарыкълыкъгъа жан берген жаш болуучу эди. Эгечи Зубаржият Каменкада жашай ѳди. Масхут ары терк-терк келе туруучу эди, аны тѣппеси кѣрюннгенлей, той башланмай амалы болмаз эди. Биягъында кесинг атын айтдын. Масхутну къайтмаз Сибирге ийген болур эдиле. Адилгерийча тирри жашланы урушха иймей а къайры къоярыкъ эдиле. Сау къалгъан эсе, келген болур.

— Антонинаны уа башында да къара мухар бѣркчюгю бла мен да кѣрген эдим тойда, — дерге базындым Матгерийге.

Аны бла манга «соруу» этиу бошалды. Хар бири тын-
чайыргъа жерлерине кетдиле. Адыллы тишируу, манга
жер этип:

– Жукъла, жашым, – деп, аркъамы да тапчыкъ жа-
бып, ундуругъуна жатдырып кетди.

Ол заманда, сюргюннге дери окъуна адамлагъа жет-
ген зорлукъланы, артыкълыкъланы сагъыныргъа къор-
къуп, киши жукъ айтыргъа базынмай жашагъандыла.
Мен да сабийликден окъуна кесим башымдан сынагъа-
ным ючюн базынган болур эдим аланы сорууларына
жууап этерге. Матгерий кеси от жагъасында окъуна эс-
леп селешгени андан болур эди.

Кёпге дери жукълаялмадым. Жукълаялмагъанымы
себеби уа не эди? Биринчиден, жалгъан дау бла тутулуп,
хапарсыз-омарсыз къалгъан алты къарындашым, ала
бла бирча тутулгъан жууукълары, тенглери – колхоз
жашауну аягъы юсюне салгъан адамла. Орусча эки сёз-
ню бирге къошуп айта билмеген, жети-сегиз жылларын-
дан мал къыйырында ёсген, ёмюрюнде бир кере сахар-
гъа бармагъан, школну эшигин бир кере окъуна ачма-
гъан, къолуна къалам алып, жазып кёрмеген, политика,
ётюрюк, хыйла дегенни билмеген, таулу болгъанына,
тауларына ёхтемленип жашагъан жигитлени, малланы
тутханча, тутуп, узакъ Сибирьге, Тайгагъа, барсакел-
мезге жибере эдиле.

ВКП(б)-ны Къабарты-Малкъар обкомуну секретары,
ОГПУ-ну Къабарты-Малкъардагъы тройкасыны оноу-
чусу Калмыков Беталны буйругъу бла бизни «С. Буден-
ный» атлы колхоздан 91 хатасыз адамны тутуп, бир
къауумун илишаннга салып, бирсилерин а, айтханымча,
думп этгендиле. Юйюрлери-чюйюрлери, эллери бла къу-
ругханлары да болгъанды. Илишаннга салынганланы
уа Нальчикде алгъадан къазылып тургъан урулагъа
къуйгъандыла. Акътопуракъчы къуллукъчуланы
экишер-ючюшер къатынлары бар эди. Къызланы, не
алдап, не да аталарыгъызны, къарындашларыгъызны
тутдурурбуз деп, къоркъутуп алгъандыла. Ала Аллахъа
табынырны орунуна, Калмыковха табынганладан эди-
ле. Ол начасла, ёргеден буйрукъ болса, кеси жууукъларын
окъуна аямагъан, экибетли фыргъауунла, Ата журт

*Гочаланы Мухаммат (Магомет) Бораны жашы бла
сол жанында Энейланы Жагъапар Хусейинни жашы.*

*Энейланы Дауут Хусейинни жашы,
Жулабланы Юзейир Алийни жашы КазГУ-ну студенти.
(1960-чы жыл).*

У д о с т о в е р е н и е

Пред"авитель сего тов. Гочаев Магомед Борбаевич действительно является бойцом партизанского отряда № 4 Чегемского района. Что подписами и приложением печати удостоверяется.

Командир отряда
(Замханов)

Комиссар отряда
(Алиев)

9/III-42 г.

Р.С.С.С.Р.
Исполнительный комитет
Чегемского Раисовата
"депутатов трудящихся"
Аббердино-Балкарской
АССР.
20 Октября 1942 г.
№ 37.
С.Нижний Чегем.
Н.Б.А.С.С.Р.

У Д О С Т О В Е Р Е Н И Е

Видено Чегемским Райисполкомом тов. ГОЧАЕВУ МАГОМЕТУ БОРБАЕВИЧУ в том, что он действительно является заместителем председателя Чегемского Райисполкома и одновременно

Заведующим Чегемского РайО.

Настоящее удостоверение действительно до 1-го Января 1943г.

Что и у д о с т о в е р я е т с я .

Председатель Чегемского
Райисполкома "депутатов трудящихся".

Секретарь
Чегемского райсовета
"депутатов трудящихся"

Алиев

/ Алиев, /.

Алиев

/ Алиев, /.

Два удостоверения Гочаева М.

урушну кезиуюнде окъуна ол адамланы жоюу къылыкъларын къоймай, тиширыу, жаш, къарт демей, суймегенлерин, жалгъан шагъатла табып, НКВД-гъа ашырып къоя эдиле, Калмыковну ауанасында кечингенле.

Сатхычла кеслерини мурдарлыкъ ишлерин алгъыннгы Чегем район ара Тёбен Чегемде болгъан заманда районну прокурору Энейланы Хусейнни жашы Жагъапардан башлагъандыла. Немислиле илишаннга салып ёлтюргенде, Жагъапаргъа жаланда 25 жыл бола эди.

Къарындашлары Хажисмайыл бла Мухаммадин экиси да 1941 жылда Уллу Ата Журт къазауатда жоюлгъандыла. Бу юйюр тюр болургъа аздан къалгъанды. Аталары Хусейн, аналары Минат – Алма-Ата шахарда, эгечлери Пакиза Жамбул областны Свердлов районунда кёчгюнчюлюк азабындан ёлгендиле. Тамата къарындашлары Даут а, жалгъан дау бла тутулуп, 10 жылгъа сюд этилгенди. «Сталин таулуланы терсликлери болмай кёчюргенди», – дегенсе деп, терсlegenдиле. Норильск шахарны тюремсинде 7 жыл олтургъандан сора, тюзлюгю тохташдырылып, башына эркин болуп, Алма-Атагъа келип, юй бийчесин бла эки жашчыгъын саулай тапханды. Кёчгюнчюлюкде алагъа бир къыз туугъанды. Танзиля эки къызы бла Италияда, Даутну эки жашы Азрет Шалужкада, Магомет Нальчикде жашайдыла.

Партизан Гочаланы Бораны жашы Магомет Тёбен Чегемде рай 30-ну заведующиси, районну толтуруучу комитетини экинчиси болуп ишлегенди. Анга 32 жыл бола эди. Нальчикде немислиле адамланы илишаннга сала туруп, ол да ич кийимлери бла къачханды. Андан арысын киши билмейди. Ёлюгю табылмагъанды. Атасы Бора сюргюнде ауушханды. Юй бийчеси Сакийнат бла эки къызы, жашы онюч жылдан сора сюргюнден къайтхандыла.

Ючюнчю партизан – Жабелланы Ахылауну жашы Теммот – «С. Буденный» атлы колхозну правленини председатели болуп да тургъанды.

Теммотну да полицаила, бирси партизанла бла бирге, 1942 жыл илишаннга салып, ёлтюргендиле. Ёлгенде, анга 27 жыл бола эди.

*Жабелланы Теммот
Ахылауну жашы.*

Ахылауну юч жашы
уа – къанлы къазауатда:
Мухаммат, Асхат, Харун.
Мухаммат урушда жаралы
болуп къайтханды. Харун
да 1942 жылда урушда
ёлгенди. Асхат'а тасды.
Ахылау бла Шабადийхан
Жамбул областны Мерке
районунда асыралгъан-
дыла. Кичи жашлары
Мутай, Теммотну юй бий-
чеси Абий, кызы Лиза,
келинлери Къаммарият
13 жыл кёчгюнчюлюкню
азабын тартып къайтхан-
дыла.

Тохаланы Чымайны жашы Хажибекир устаз эди.

Хажибекирни да, бирси партизан нёгерлери бла тутуп,
ол дуниягъа ашыргъандыла немис фашистле. Хажибе-
кирни къарт анасы Куллу, юй бийчеси Дауумхан, кызы-
чыгъы Фатимат къалгъан эдиле юйюнде. Хажибекирге
42 жыл бола эди. Анасы, юй бийчеси сюргюннге сюрю-
люп, къарт анасыны къабыры узакъ Къазакъстанны

УМВД ЧР
ВНУТРЕННИЙ
КНИГА ОТДЕЛА ВЪЗНАМЕНА
14.12.1948
10/8
СПРАВКА.
Жабелов Тембот Ахылауович уроженец и житель
Чегемского района, по материалам ЦПА КАССР проходят:
Жабелов Тембот Ахылауович 27 лет член ВКП/б/,
председатель колхоза им. "Буденного" село Актопрак, по
национальности башкарен.
Расстрелян немецкими оккупантами в Чегемском райо-
не в период оккупации района в 8-го ноября 1942 г. по
2-е января 1943 года.
Начальник АО МВД КСР
/ЗАПЕЧАТАНО/ -

Справка Жабелову Т.

тюзлеринде къалып, юй-дегиси бла къызы 13 жылдан сора къайтхан эдиле Къабарты-Малкъаргъа.

Немисли башкесле 1942 жылны 3 ноябринден башлап 1943 жылны январь айына дери салгъан халекликлери, адамланы къыргъанлары, элени, мюклени тозуратханлары, 15-жыллыкъ жаш Жулабланы Шаман, арба башчы болуп, гён чарыкъла бла эки аягъын да юшютюп, Энейланы Хусейин бла Жабелланы

*Тохаланы Хажибекир
Чымайны жашы (устаз).*

Ахылау а башларын башлыкъла бла байлап, Жагъафарны, Теммотну, Хажибекирни тытыр сууда бузлагъан ёлюклерин ёгюз арбагъа салып, Нальчикден Акътопуракъгъа аманны кебинден жыйылгъанлары, къоншу элледен къартла бла тиширыула, сабийле, элни ортасында тохтап, ёретин сыйыт эте, ёлюклени асырар оноу этгенлери кёзюме кёрюнюп, жукълаялмай эдим. Алагъа хаталары жетгенле уа кимле эдиле? Ала уа – тойгъанларын кётюралмагъанла. «Аман адамны айнытсанг, эрининги-бурунунгу къан этер, аман малны айнытсанг эрининги бурунунгу май этер» деп бошму айтадыла. Эл советни председатели Дажиланы Зариф – немисли фашистле киргенде, Акътопуракъ элни старостасы, Аккайланы Суфиян – немис фашист аскерни унтер офицери, элни бургомистри, Теуналаны Ибрахим колхозну партия организациясыны секретары – тамата полицей эм къалгъанлары да аланы шапакъушлары. Ата журтларын сатып, совет власть берген къуллукъларын къоюп, кеслери ыразылыкълары бла немис-фашист оккупантлагъа къошулуп, Германиягъа къачхандыла.

Эрттенликде уянганымда, аш юйню ичи жарыкъ, бурунума нартюх ундан этилген жылы халыу ийис кел-

ди. Терк окъуна бет-къол жуууп, къартлагъа барсам, ала да харип кийинирге кюреше, жол кёл алып.

Къазакъстанда таула Кавказдача жууукъдан къарап кёрюнмейдиле. Болсада Алатау а жерни бек деменгили къуршоууду. Танг атханы бла кюнню чыкыгъаны тенг болады. Кюнню батханы бла кёзню байланнганы да бек терк болады. Барысы да къолларын-бетлерин чайкъап, Матгерий да бизни бла, столну тегерегине олтурдукъ. Биягъы халыула бла къалмукъ чай салдыла. Бек суююп ашадыкъ. Сора, саулай юдегини адамларына ыразылыгыбызны билдирип, алгыш эте, малларыбызны суюп кетдик. Кишиси-тишиси демей, юден чыгып, ашырдыла. Сау къаллыкъ Матгерий, бизни бир къауум жерге дери кеси ашырып, тюш алагъа Жамбулгъа жетериксиз деп, таукеллендирип, юйюне кетди.

Кертиси бла, Матгерий айтханча, кюн ортагъа колхозну къонакъ юйюне жетдик. Ногъай юйню таный кёре эдим. Мал жыяр, адам солур жер да алапат эркин, кирсиз. Къонакъ юйню иелери да бизге бек жарыкъ тюбедиле.

Эрттенликде, аш къайгылы бола да турмай, малланы аллыбызгъа этип, ашыгып, базаргъа, биринчи болмасакъ да, заманында жетдик. Базар къарап-къарагынынчы малдан толду. Тюеле, эриши эринлери салынып, ышныр эте, атла, байталла пырх-чырх эте, гынттыларын излей, ийнекле бираз шош, эчкиле чибинлеп, жигейчиклерин къымылдата аякъларын жерге-жерге урадыла. Къойла уа, къызыу кюн боллугъун билдирип, бирге жокку болуп, башларын эниште ийип, мыккылдыла.

Элде «делдал» деген сёзню аз-аз эшите туруучу эдик. Ма энди аны да кеси кёзюбюз бла кёрдюк. Делдал, малы иесине багъасын соруп, ол багъаны базар багъа бла келишдирип, алыучуну бла сатыучуну ыразылыкъларын билгенден сора, къол тутушдуруп, алыучуну ахчасын сатыучугъа бере туруп, кесине да юлюш чыгъарады – къыйынын къайтарады. Ол эртте заманладан келген адетди. Малны уа алыучуну къолуна тутдурады. Арада сокъураныу, даулаш, кёлкъалды болмайды. Делдалны (посредникни) иши олду.

Бизни делдалыбыз бир алтмышжыллыкъ, гырхы, айтханындан таймагъан, тири, ёзбекли къартчыкъды. Бир-эки сагъатны ичинде малланы сатып, башыбызгъа бош этди да:

– Ха, инди сиз хам разы, мен ям разы, – деп, саламлашып, базар ичине ташайды.

Маллагъа, ахчагъа да Ногъай жууаплыды. Иелери бла да ол чот этерикди. Тёре алайды.

Базардан бир ёр жол бла ёрлеп, кенг орамгъа чыкъдыкъ. Къосбай, мени таба бурулуп:

– Кел жаш, кел. Бу башчы эркеч кибики. Бу болмаса, биз ажашып кетерикбиз. Кел, ёт аллыма, – деп къысады, Ногъайны таягъы бла кёргюзте.

Мен а тегерекге-башха къараргъа сюеме. Келебиз. Ногъай алда, биз аны ызындан. Юйлени къабыргъаларында «Абай кёшеси», «Фурманов кёшеси», «Пушкин кёшеси» деген жазуулары окъургъа жетишдим. Къосбай чал къоймайды, ансы хар жазууну да окъурукъ эдим. Уллу орамлада асфальт орунуна жагъа ташла тизилип эдиле. Ол тегерек ташланы юслери бла атлагъан да артыкъ зауукъ туюк эди. Биягъы Къосбай:

– Жашым, аллынга къара, аллынга, – деп тынгысыз болады.

Ара орамлагъа жете баргъан сайын, жазуула кёпденкёп. Не десенг да, урушдан сора хар зат да иги жанына тюрлене тебиреген кезиу эди.

Къартла! Зауаллы къазакълы къартла! Жаннетде жатсынла. Ол тюз адамла манга бек сакъ эдиле. Ким билсин, мени тас этериклерин Аллах эслеринеми салгъан болур эди, не билейим.

«Чайхана» деген жазуу кёрюнген юйге жете келгенибизде, онгъаканында – жолдан арлакъда бир акъ сакъаллы сары шинли чырайлы киши жарыкъ ауазы бла адамлагъа айланып къыстау, солуу алмай сёлешгенин эследим. Адамла уа – таулула, шум болуп, ол сёлешген адамны ауузуна къарайдыла. Аны къатында уа эшек жегилген арба. Арбаны кюбюрюнде будай салам. Саламны юсюнде кийиз хурттак. Кийиз хурттакны юсюнде юч къол тирмен. Баям, ол аланы сатхан эте болур эди. Ол кезиучюкде къартла чайхананы эшигинден ары къа-

рагъанлары, мени да чайхана таба атлагъаным – биреу, сермеп билегимден тутуп:

– Пойдем, пойдем в комендатуру, – деди.

Комендатура деген жан алгъыч сёзню эшитгенлей окъуна, амалсыз болуп, алгъа атладым. Артха туракъларгъа умут этгенимде:

– Вы нарушаете режим спецкомендатуры, – дегенинде уа, кесими тарт-соз этдирмей, аллында тебиредим.

Билегими уа иерге унамайды. Бир узун, арыкъ кеси уа. Татарча чалып сёлешеди. Биз жашау этерге кюрешген «Теспе» деген элде да бир кёп сабийли татарлы юйюр болуучу эди. Хали, сёлешгени, аякъ атлашы окъуна татарлыгъа ушай эди.

«Тутулуп» бара, ол адамны айтханларындан эсимде къалгъаны эки назму тизгин болду:

*«Тюзлюк – тутмакъда, насып – туманда,
Онглу сёлешмейд, онгсузну жакълап»...*

Комендатураны ишчиси: «Иди, иди быстрее!» – деп, алгъа тюрте келеди. Ол ёхтем сюелген, сары шинли, ушагъыулу кишини ауузуна къарап, аны айтханларына асыры эслери кетгенден, жыйылгъанла мени НКВД-ны адамындан къорууларгъа да болур эдиле, алай ала бизни эслемедиле. Ол'а, мени, сюрюп келип, отоугъа атып, арсарсыз аллымдан кирит этип кетди. Отоуда бир агъач тапчан кирик, бир шинтик. Терезеде темир чалдиш. Терезе аллында эски стол. Стол юсюнде шакъы орун, къа-тынды ручка. Къабыргъада агъач раманы ичинде терезе мияла бла жабылып, В. Молотов къол салгъан кёчгюнчюлени эркинликлерини юсюнден указ тагъылып эди. Юч класс бла жарым окъугъанлыкъгъа, указыны ангыларгъа кюрешдим. Адыргы орусчам анга жарады. Аны да кёчгюнчю немислилени сабийлеринден юйреннген эдик. «Кёчгюнчюле, 16 жыллары толгъандан сора, спецкомендатураны эркинликсиз беш къычырымдан ары барыргъа эркин туююлдуле. Бу указгъа тийишлиликде хар ай сайын – он кюнден бир кере къол салып турургъа борчлудула. Алайсыз жууапха тартыллыкъдыла», – деп жазыла эди указда. Алай манга 16 жыл болмагъаны се-

бешли, кьол салмайма. Комендант а суюгенича этерге боллукъ эди. Аны себепли абаданла жаш къауумну, бю-
тюнда кызыланы, элден тышына, шахаргъа, нёгерсиз,
комендантдан эркинликсиз иймеучю эдиле.

Комендатураны адамы, бир сагъат тенгли бирден
къайтып келип, манга соруу эте башлады. Мени уа бир
тюрюлю бир документим жокъ. Былай ёсююме къара-
гъанда, оналтыжыллыкъ дерге да боллукъ болур эди.
Алай ол манга соруу дер кибик, соруу эталмады. Орусча
соргъанын жарты-кърту ангылагъан кибик этгенлиги-
ме, толу жууап къайтаралмай, тауча, къазакъча да ай-
тама. Аны ангылап, ол да татарча, къазакъча сорургъа
кюрешди. Мен ангылагъандан, мени ары жыйгъанына
сокъуранган окъуна этген болур эди. Ахырында доку-
мент да жокъ, ким болгъанымы иги билмей, кесини ба-
шын, мени башымы да аурутуп, протокол жазалма-
гъанында, таматаны кабинетине алып келди. Тамата
къазакълы болгъанын кёргенимде, кёлум иги болуп,
татарлыны да сан этмей:

– Ассаламму алейкум агъа! – деп, бир эрттеден таны-
гъан адамым бла саламлашханча, жарыкъ саламлаш-
дым.

– Алейкум ассалам жигит (жаш)! – деп, ол да сала-
мымы бек адетли алды. Татарлы да турады, къуругъан
турукъ кибик, сюелип.

Мени сёзюмю бёлмей, иги тынгылагъандан сора, ба-
ям, жаны ауруду манга. Ишчисине:

– Чайханагъа бар да, бу жашны нёгерлерине тюбеп
кел! – деди. Хар затны кьошмай, къоратмай айтханыма
ийнанып: – Энди санга законсузлукъ болмасын. Бизни
ишчиледе чачын кес десе, башын кесиучюле да болуучу-
дула, – деди.

Сора, кьолумдагъы къалын китапны кёрюп, кьолун
узатды. Китапны ачханында, манга насыпха болгъанча,
17 бетинде 1885 жылда Абай илмуну юсюнден жазгъан
«Жасымда гылым бар деп эсгермедим» деген назмусу
чыгъып кьалды. Ол такъыйкъада татарлы солуюун да
кючден ала:

– Чайханада аллай адам жокъду, – деди, сир къа-
тып.

– Жарайды, бара бер жумушунга, – деп, аны эркин этди кетерге. Комендант а китапны манга узатып: – Окъучу, – деп, столунда ишчи къагъытларын да бир жанына тюртүп, манга къарап тохтады.

Китапха къарамай, назмуну төрт тизгинин келюмден айтдым:

*«Жасымда гъылым бар деп эсгермедим,
Пайдасын кёре тура тексермедим.
Ер жетген сонг, тюспеди уысыма,
Къолуму мезгилинден кеш сермедим».*

– Энтта бир назму окъу, – дегенинде, 120 жыл мындан алгъа къазакъ закийи Абайны ана тилине кечюрген М. Лермонтовну «Терекни сыфаты» («Терек») деген назмусун окъудум:

*«Асау Терек, долданып, бууркзанып,
Тауды тилип жол салгъан, тасты жарып.
Арыстандынг жалындай буйра толкзын,
Айдахардай, бюктелип, жюз толгзанып».*

Ол ийман ахлусу, муслийман комендантны аты Тюзелбай эди. Анга ол атны атагъан билип атагъанды. Анга ол заманда бир къыркъ жылдан кеп бола болмаз эди. Айтды:

– Сен, шахаргъа биринчи кере келген адам, колхозугъузну къонакъ юйюн табып баралмазса. Былайдан ары иги кесек жол жүрюрге керекди. Кёrese, кечди. Андан эсе, иги къарындашчыгъым кирик, къоркъмай-юркмей, ол бююн кёрген отоуунгда къал. Сен къол да салмайса, тутмакъда туююлсе, тамбла нёгерлеринги да табарбыз. Къоркъгъан иш этме, аллынгдан киритни этдирип, чыракъны жандыртып къоярма, – деп, жүрегими жерине келтирип, бир къаршы адамымча, келюмю жапсарып, мени татарлы жашха аманат этип кетди.

Сау къаллыкъ Османкъул Абайны китабы сени бир затынга жарар деп бош айтмагъан кёре эдим, – дейме кеси кесиме. Ахшыдан мархабат дегенлей, ол айтханча болгъан эди. Кече узуну китапны окъудум.

Эрттенликде дежурна милиционер, келип, «камераны» эшигин ачды. Не этерими, къайры барырымы билмей, орамда сюелеме. Къарасам, бизни колхозну «ГАЗ 51» маркалы жюк машинасы келе. Мен а ол бизни излей келген сунуп, къууандым. Хоу бирда, чархлары ташла бла сырылгъан Пушкин орамда ёрге-ёрге секире, озуп барады. Кёп сагъыш эте турмай, ызындан жетип, арт бортуна тагъылып, ол сыйдам жолгъа чыкъгъынчы, кесими машинаны кюбюрюне атдым. Шофёр мени эслементи. Энди, иги, тюз жолгъа чыгъып, машинасын къызындырып келеди. Анда-санда акъырын, башымы кётюрюп, къонакъ юй таба бара болурму деп къарайма. Бираз баргъандан сора, оюлгъан межгитни аллы бла Ровное таба бурулду машина. Ол заманда Баймахан бизни излемегенин ангылап, къонакъ юй да бир жанында къалып баргъанын кёрюп, секирип турдум да, тюппе-тюз уллу жолда жел этдирип, баралгъаныча баргъан машинаны кабинасын суху къакъдым. Машина, суу толкъунлада къайыкъ чайкъалгъанча, чайкъала келип, ауаргъа аздан къалып, тохтады. Баймахан, кабинадан къоян кибики чартлап чыгъып, тили тутулгъан адамча, манга къарап, иги кесек турду. Сора, тил битип:

– Ай, къазакълы болмай, кёчгюнчю болгъанынг на-сыбынг ансы, баш токъмагъынгы тёммегинден юздюрюп эдим! – деди.

Мен да турама, сын таш кибики, машинаны ичинде сюелип, этген терслигиме сокъуранып. Къолумда уа биягъы Абайны китабы. Билеме, энди туюген а этерик туююлдо. Бир кесек эс жыйгъандан сора, орусча да, къазакъча да, ёзбекча да ата-анамы тойдуруп, кюлалгъаныча аяусуз кюлдо:

– Тюш бери, къуруп къалмазлыкъ, колхоз дагъыда табар эди машина, экибизни да ёлтюрюп къоя эдинг да! Къайдан чыкъдың, хайырсыз? Къартла бла къойланы базаргъа сюрюп кетген хапарыгъыз бар эди да? Къайдадыла акъсакъалла уа?

– Билмейме.

– Ол дегенинг? Къалай билмейсе? Малланы уа сатханмысыз?

– Сатхан эдик.

– Къачан?

– Тюенене.

– Бир биригизден не заманда айырылгъан эдигиз?

– Тюенене, кюн ортадан ауа. Мен тюрмеден къачып келеме. Мени комендантны болушлукъчулары тутханда, ала чайханагъа кирип бара эдиле.

– Ыхы. Бу китабынг а неди? Тюрмеде китапламы юлешедиле? – деп кюлдю.

Юйден чыкъгъанлы бери болгъан ишлени, минчакъ санагъанча, тизип айтдым Баймаханнга. Ол а китапда араб алфавитни кёрюп, аман айтханына сокъуранып, Аллаһдан кечгинлик тиледи. Жол азыгъын ашамагъан кёре эдим, агъач буштугъу бла бир шеша айран, бир базар гыржын (лаваш) – тюш азыгъын чыгъарып берди. Кертиси бла, бек ач эдим. Мен ашап бошагъынчы, ауузундан бир жангыз сёз чыгъармады, тынгылап турду. Андан:

– Къачхынчы! – деп, масхара этип, кюлдю. – Къачхынчы дегенни тенг жашларынга эшитдирме ансы, атынга алай атап окъуна къоярла, тейри.

Мени жапсарылгъанымы кёрюп:

– Ярабий, къартла къайда болурла? Ала, эшеклерин къоюп кетмейбиз деп, къыйналмагъай эдиле?

– Аллаһды билген. Ала мени къоюп кетерик туююлдюле.

– Къайтдыкъ артха!

Пахтайлагъа келсек – дуня гузаба.

– «Аманат жаш къарачайлыны тас этгенбиз, энди не айтып барлыкъбыз? Эки уллу киши къойладан жангыз бирин ажашдырмагъанбыз. Адам а къайры кетди? Не болду?» – деп, не аш ашаргъа унамайдыла, не олтуруп тынчаймайдыла, – деп тарыкъдыла Пахтай бла юй бийчеси, бизге жолда тюбеп.

Арбазгъа кирип баргъаныбызда, ата-аналары ахыратдан къобуп келгенча, къууандыла, мени кёргенлеринде къартла.

Олсагъатдан: «Ауулгъа, ауулгъа!» – деп, сермеп, артмакъларын да инбашларына атып: «Эшеклени да энди келген базарчыладан иерсиз», – деп, ашыгъып кетдик барыбыз да, Пахтай да бизни бла, колхоз правленни эл

советни юйюню аллына келип тохтадыкъ. Адам – кёп, хар кимни бирер жарсыуу, машинадан этеклерибизни къагъа, керилип-созулуп тюздюк да, келип, адамлагъа къошулгъаныбызлай, беш жашы урушха кетген таулу къарт къатын – Анага келип, колхозну таматасына тарыгъыу эте. Барыбыз да шум болуп тынгылайбыз.

– Пирсидатиль, аурунг алайым, – деп башлагъан эди Анага сёзюм. – Тёрт жашымы да къазауатха ашыргъан эдим да, ючюсюнден алыкъа хапарыбыз жокъду. Аталары мында ауушханды. Тамата къызым да Энгбек деген элдеди. Баш иеси урушдан къайтмай къалды, беш сабийлиди. Кичи къызым мында колхозда ишлейди. Жангыз къызчыгъы барды. Аны атасын да Кавказда немислиле ёлтюргендиле. Ма муну къаршы къарындашы, – деп мени кёргозтдю, билегиме тийип.

Председатель Майлыкъл, мени къатына чакъырып:

– Кемпирни (ыннаны) айтханы кертимиди? – деп сорду.

– Кеппе-кертиди.

– Анага, не тилегенинги айт, – деди Майлыкъл.

– Аллаһакъына, комендантла жашыма ийселе, сизни да къыйнарыкъ туююл эдик. Не этейик биз жарлыла, биз харипле. Ачдан къыйналабыз. Сауаргъа малыбыз жокъ. Аллаһдан къайтсын къазакълы къоншуларыбызгъа, айран, сют да береди, акъ керекли этмейдиле, сау къаллыкъла. Бир кесек будайчыкъ берсегиз эди, – деп, тарыгъыуун бошады.

Турадыла адамла тынгылап, Майлыкълну жууабын эшитирге ашыгъып.

– Анага харип, мен не этейим. Ма алайда тракторуна от алдыралмай кюрешген Шокътай да, аскерде бир бутун юздюрюп келген Пахтай да, колхозчулагъа жукъу бермей, будайны планын толтуралмай, кече-кюн демей атбелинде айланган Майлыкъл да, барыбыз да – жарлы, – дегенде, барысы да харх этип кюддюле. Сора айтды:

– Анага, тамбла районнга Михайловкагъа барлыкъма да, жашынгы санга келирге эркин этдирirme. Сюйсегиз а, сиз ары барысыз.

Майлыкѳул, олсагѳатдан бухгалтерни чакѳыртып:
– Анагагѳа бир пуд будай жазып бер, – деди.

Ол Майлыкѳул деген, кертиси бла, кѳурау хунери
уллу, жаш-кѳарт демей, ишлеген адамгѳа, кѳчгюнчю-
леге окѳуна тюз кѳзден кѳарагѳан ахшы адам эди.

Ол биз жашагѳан элде Абдыкѳадр молладан бла биз-
ден сора юйюнде Кѳураны болгѳан адам жокѳ эди. Пред-
седатель Майлыкѳул бир-бирде, атын орамда тагѳып,
бизге жашырын келип, Иясын суураны окѳуп кете
эди.

Аллаһны сыйлы келамы – Кѳур’анны 1944 жылны
8 мартында, Малкѳарны саулай тау эллерини башларын
кѳара булутла басхан кюн, малла ѳкюрюп, итле улугѳан
кюн, кѳартла бла сабийле, анала бла башсыз кѳатынла
уруш аулакѳларында аталарын, кѳарындашларын тап-
май таралгѳан кюн, таулу элдеде нарт кѳопхан кюн, анам
сау заманында кѳумачдан тикген сумка бла Аллаһны
сыйлы келамы, Кѳур’ан-Керимни боюнума тагѳып, Кѳа-
закѳстанны Жамбул областыны Свердлов атлы району-
ну Теспе деген элине дери 20 сутка баргѳан эдим. Май-
лыкѳул суююп окѳуучу анамы Кѳур’аны уа 140 жыл
мындан алгѳа Татарстанны Кѳазан шахарында зарфха
урулгѳанды.

Сора Баймахан, жыйылгѳанлагѳа жууугѳуракѳ ке-
лип, мени комендант кѳалай тутханын, кѳазакѳлы та-
матаны хайырындан кѳачып кетгеними, машинаны
аудуругѳа аздан кѳалгѳанын айтып, алайдагѳыланы
дагѳыда бир кере кюлдюрдю.

Кеч бола, адамла юйлерине кете тебирегенлерин-
де, Майлыкѳул, сабыр болугѳуз дегенча, кѳолун кѳ-
тюрюп:

– Комендант-сомендантны билмейме, кѳарачайлыла
да ишлерге-ашаргѳа, жашаргѳа керекдиле. Аланы да
Аллаһ жаратханды. Мен аланы учу-кѳыйыры кѳрюнме-
ген Кѳазакѳстан аулакѳларына ишге жолну ѳнчелеп
иерик туююлме. Барсынла кеслери суюген, кѳолларын-
дан келген ишге, баш кечиндирсинле. Мал кютсюнле,
сабан сюрсюнле, – деп, сен а не айтаса дегенча, эл совет-
ни председателине, Кенжебекке кѳарады. Ол да:

– Кёчгюнчюлени Туюмекент (Буденовка) базарындан тыймазгъа деп комендант бла келишимле этгенбиз, – деп, къууандырды.

Аны бла эки таматаны да ингирик «заседаниялары» бошалды.

1947 жыл Жамбул областда кыш бек суукъ болгъан эди. Колхозда малчыладан къалгъанла ишлеген окъуна этмей эдиле. Бир-бир кюнледе суукълукъ 45–50 градусха жетгенди. Бютюнда Къумда къауданда кечинген къойла, эчкиле, ууакъ аякълы мал кёп кырылгъанды деген хапар жайылды. Жаз башында биягъы манга жол чыкъды. Ким биледи, таянчагъым болмагъаны ючюмю сюре болур эдиле ары-бери. Баймахан, тынгылауукъ Аманкъул, мен, Къумда колхозну сау къалгъан малларыны санларын билип, правленни оноууна кёре, ёлген малланы да санларын тохташдырып, терилерин машинагъа жюклеп келтирирге керек эдик. Кюн жылынып, жер эресе уа, машина бараллыкъ туююл эди. Чархлары къумгъа батылып къаллыкъдыла. Аны себепли женгил кымылдаргъа керек болду. Ашхамда, биринчи къой къошха жетип, анда кече къалдыкъ. Къош а – Кавказда таулу полицайла немислилеге тутдуруп ийген бек айырма билимли жашларыбызны ёлюклерин ёгюз арбагъа жюклеп, Нальчикден Акътопуракъгъа келтиргенде, айтханыбызча, эки аягъын да юшютген Жулабланы Шаманны къошу эди. Жангы юдегили болгъан Шаман юй бийчеси бла бирге колхозну 500-ден артыкъ ана къоюн кюте эдиле. Аны сюрююнде артыкъ кёп мал кырылмагъан эди.

Экинчи кюн юч къой къошха да жетип, эчки сюрюуден къалгъан-къулгъанларын санап, ёлген къойланы терилерин машинагъа жюклеп келебиз.

Къумлада машинабыз батмай, Туюмекент деген элни къаты бла озуп баргъаныбызлай, бир атлы ызыбыздан болду. Жолну болумуна кёре, машина акъырын келеди. Уллу жолгъа чыкългъынчы, биз анга жетдирмей кеталлыкъ туююлбюз. Атлы, атына къамичи жетдире: «Тохтагъыз, тохтагъыз!» – деп кычырады. Ат иерге жарашмай, эки жанына ауа келгенине кёре, эсирген адамгъа ушайды. Машинаны бир сол жанына, бирде онг жанына

ётеди. Аты бир алапат ат, тубюнде тыйдырмайды. Баймахан да пагонлуланы скоймеучю эди. Иги кесек жолну кьоратхынчы, кёрмегенча, эшитмегенча этип барды. Мен а, машинаны кюбюрюнде кьой терилени ичине батылып, бёркюмю кьулакъларын энишге этип, сакъал тубюме кьысып келеме. Жаланда кьой териледен губула кирирле этиме деп кьоркъама. Алай да болмагъан эди. Баям, губула да сууукъдан кьырылгъан болур эдиле. Сора, Баймаханны тёзюмю жетмей, машинаны женгил тохтатып, хыны ауазы бла:

– Жигит, санга не керекди? – деп сорду.

Ол комендатураны ишчиси кьазакълы эди. Тили бюлдюрдю эте:

– Къарашай, къарашай, – дей эди.

Баймахан ариу айтып кюрешеди. Ол а кьулагъына да алмайды. Шофёр мени кабинагъа олтуртханлай, комендант керохуна узалыргъа умут этди. Аманкьул колхозну парторгу уа, не кабинадан башын тышына окъуна кьаратмайды, не сёзге кьошулмайды. Баймахан хар нени ангылагъан, болмагъанча тири адам эди. Комендант экинчи кере керохуна узалгъанында уа, Баймахан аны, тартып, атдан алып, бузлагъан жерге уруп, керохун сыйырды. Манга да мин башына, машинагъа деп башы бла кёргюзтдю. Комендантха атыны жюген билеклигинден тутдуруп, машинасына от алдырып кетди.

Базынуулугъуна бла пагонларында жулдузланы жылтырагъанларына кёре, комендантны кьуллугъу да аман болмаз эди.

Биз ол эсирген НКВД-чыны хатасындан, район арагъа барып, комендатураны табып, керохну жети патрону бла келтирип бергенибизге кьагъыт этдирдик, 30 кьычырым артыкъл айландыкъл. Тарыгъыуну да экибизни атыбыздан жаздыкъл. Манга уа киши эсин бурмады, район ара комендатурада окъуна кимсе деп да сормадыла. Тынгылауукъл Аманкьул а, ма ол тынгылауу бла ач да, сууукъл да болуп, кече ортасы бола, элге жетгинчи олтура эди машинаны кабинасында, кесин ким эсе да бир сунуп.

Сюрдюнде кёчгюнчюлеге властьланы жанындан болушлукъл жокъл эди. Жандауурлукъл, болушлукъл болгъан эсе, энчи, эсли, тюз ниетли кьазакълы, кьыргъызлы

къарындашларыбыздан болгъанды. Кесибиз тирнек этерге кюрешгенбиз, ишлерге, окъургъа къармашханбыз, бир бирибизге сый-намыс бергенбиз. Бир насыбыбыз, тилибизни, динибизни бирлиги, жууукълугъу да бек болушханды. «Ийнек аягъы бузоу ёлтюрмез», – деп, къазагъы, къыргъызы бла жарашып жашагъанбыз. Биз жашагъан элде сау къалгъанлагъа, сабийлеге, къарыу-сузлагъа ёс тапдырыр, кёз-къулакълар болур, жашау ызгъа салыр, таянчакълар болур адам болмагъаны себепли, жаш къауум, суюсек-суюмесек да, ол жерли ёсли адамлагъа тагъыла эдик, Алада уа бар эдиле, жаш къауум аман бетли болмасын, тюз жолгъа тюзелсин деген, тюз ниетли башчыла.

Бир-эки къарындаш болуучу эдиле да, ала да биз саргынган ахшы ниетледен кенг, кимни тарысы кёп болса, аны чёплеучю тауугъу болуп, эки бетлиле айтханнга къарс уруучула. Эр киши, тишируу болсун, хатасыз адамланы НКВД-гъа ётюрюк тил этип, жалгъан шагъатха сюелиучюле. Ала билимлери, адамлыкълары жокъл, эки динден бирин тутмагъан иймансызла, сомахилли буттукъла эдиле. Аланы ол халлерин сезгенден сора, къазакълыла аланы ахырда жукългъа санамагъандыла. Туруучу эдиле, жегилип къысталгъан ёгюзле кибик.

1943–1946 жыллада къарачайлылагъа бла малкъарлылагъа (таулулагъа) сталинчи геноцид сынатхан кёчгюнчюлюк азапны кеси кёзю бла кёрмеген, кеси башындан сынамагъан адамгъа сёз бла айтып ангылатхан къыйынды.

Ачлыкъл, жаланигачлыкъл, зорлукъл, артыкълыкъл, уруу-туююу, ёлюм, ёлтюрюлюу – барысын да сынагъандыла.

Мени нёгерлеримден артха туракъллауума чырмау болгъан'а таулу ауаз, таулу базынуулукъл бла эшитилген, таулу ёхтемлик бла айтылгъан сарын эди. Ол сёлеше тургъан адамны ауазы кёкден келген сунар эдинг. Ол ауаз мени ангымы, ёсими кесине тартып, бир башха дуниягъа алып кетди.

Ауаз'а Отарланы Саидни ауазына ушай эди. Ким билсин, ала жаш заманларында бир бирлерин таныгъан окъуна эте болур эдиле.

Биринчи кере партагъа олтуртхан, биринчи кере элиб танытхан, биринчи кере башымы сылагъан устазым, сюргюнде, узакъ Къазахстанда эсиме тюшдю.

Саид орта бойлу, бетинден нюрю тегюлген, чырайлы, ариу тилли, ариу къылыкълы жаш болуучу эди. Басханчы таулуланы юслеринде ненча иги хал, адет-намыс бар эсе да, ол затла фахмулу поэтни-устазны юсюнде болгъанын керюп, эллилерибиз уллу ыспас эте, махтау салуучулары бюгюн да эсимдеди. Чынтты устазны сёзю да, кёз къарамы да оюмлу, сюйдюмлю эди.

Къарачайлысы-малкъарлысы да, сюргюнде зарауатлыкъ сынай тургъанлагъа уллу Жамбул шахарны ара орамында тохтап, къоркъмай, юркмей, буюкъмай, адамланы ююреклерин жапсара, тирнек этерге, ишлерге, жашау этерге чакъыра эди ол уста селешген адам.

Сталинни, Берияны, Сусловну, Кумеховну эм башхаланы къаргъышлыкъ ишлерин халкъгъа туура этерге базыннган – Къарачайны къадау ташы – Къарачайны халкъ жырчысы, Совет Союзну жазуучуларыны Союзуну члени, «Урунууну Къызыл Байрагъыны» ордени бла саугъаланнган Семенланы жырчы Смайыл болургъа боллугъун, Саидден сора, къарап жазуучу кермеген, алыкъа тертюнчю классны окъуна бошамагъан, Смайыл кеси айтханлай, «суудан къумгъа тюшген чабакъ», сюргюнде айланнган жаш адам къайдан биллик эдим?

Ол кере эдим, таулуланы тегерегине жыйып, хар назму тизгинин, тикгични сыбапхадан чыгъаргъанча, чыгъарып айтып тургъан. Ол Сымайыл болгъанын эки назму тизгинден окъуна билебиз:

*Тюзлюк – тутмакъда, насып – туманда,
Онглу селешмейд, онгсузну жакълап.
Биз – суудан къумгъа тюшген чабакъла,
Солуу жетмейин, жерни тырнакълап.*

*Къатдыр белинги, ой, жарлы миллет,
Этейик къумда жашау кечинмек.
Боюнсагъа жекгенди къадар,
Аны тартмайын жокъду мадар.*

КъЧР-ны халкъ жырчысы Семенланы Смайыл.

Тюзлюкню жакъчысы Семенланы Смайылны жыр-назму хазнасын 50 жылны ичинде тунчукъдуруп, то-нагъанлай, миндеп кюрешгенлени жолларын кесип, къарачай-малкъар тилде китапла этип, зарфха урдуруп, окъуучу къауумгъа жетдирген жазыучулагъа: Къараланы Асиятха, Къагъыйланы Назифагъа, Лайпанланы Билялгъа, Суююнчланы Азаматха эм башхалагъа чексиз махтау!

1948 жыл август айда Жетибайда бишлакъ сыкъгъан заводха къарындашым бла бирге сют элтип бардыкъ. Ызыбызгъа келе, Османкъулгъа тюбеп къалдыкъ. Ол бизни къоймай юйюне элтди да, тюз да ата къарындашыбызча, къонакъ этди, сыйлады. Къазакъ къарындашларыбыз не заманда да туз-гыржыннга бек чомартдыла, кеси кесинги тап жюрют ансы.

Сора ушакъны биягъы школдан башлады.

– Къарындашчыгъым, окъургъа суюмисе?

– Айхайда, суюме, суюмей а!

Устаз, арсарсыз къолуна къаламын алып, дефтерин чыгъарып, кимге эсе да къагъыт жазды. Къарындашым да, ышарып, манга кёз къысды. Сора Османкъул бизге жуугъуракъ олтуруп айтды:

– Ма бу мен берген къагъытны, эки-юч кюнден къалдырмай, Будёновкада интернатны директору Лайпанланы Алийге элтип бер. Къолунгда эл советден ёксюздю деген справканг болсун. Ол бек къолай адамды. Августда болуучу устазланы кенгешлеринде районда тюбеп, Алий Каримовичге сени юсюнгден айтханма, болушрукъду. Мен айтханны этип барып, иги жашча, окъуубилим алыргъа ашыкъ, жаным. Абай айтханны окъугъанса да? Билиминг болса, кишиге жалынчакъ болмазса. Боюн болса, боюнса табылмаймыды? Санга бизни интернатда да табыллыкъ эди жер. Алай Будёновка шахар маталлы элди. (Ёмюрде бу Будённыйден къутулалмай къалдыкъ, – дейме ичимден). Анда оруслула, чеченлиле, ингушлула, къазакълыла жашайдыла. Школлада къарачайлы устазла да бардыла. Кесинг билгенден, Будёновка сизни элден узакъ туююдю. Солуу кюн юйюнге барып окъуна къайтырыкъса.

«Ассаламу гъалейкум, Алий агъа. Ол хапарын айтхан жашны санга иеме. Болушуругъунга ишексизме. Сизге хурмет бла, Жылкъыбаев Османкъул. 1948 ж. Август», – деп жазыла эди ол иги адамны къагъытында.

1948 жылда 25 августда, къолумда ёксюздю деп эл советден алгъан, къазакъча жазылгъан справкамдан сора бир тюрлю бир документим жокъ, Будёновкада интернат-школгъа келдим. Школ аллында менден сора да таулула бар. Алий Каримович аладан бешеуленни: Ахметланы Хусейни, Ахметланы Байдыматны, Сарыланы Османны, Бижиланы Солтанны – школгъа, мени уа интернатха алдырды. Бешибиз да бир классда окъурукъбуз. Ала жууукъ элдеде жашагъанлары себепли, юйлеринден жюрюп окъурукъ эдиле.

Класс журналгъа тукъум атларыбызны кеси къолу бла жазды.

Экинчи кюн Къазакъстанны Жамбул областында Свердлов районуну Будёновка элинде интернатны директору Лайпанланы Абдул-Керимни жашы Алий, справканы да иги тынгылы орусча жарашдыртып, мынга эл советни мухурун салдырып кел деп, эки кюннге юйге жиберди. Интернатда турур ючюн а, ёксюздю деген справка керек эди.

Кавказда, Акътопуракъда жашаучу заманыбызда, барчыгъа-келчиге айланиган, Мырзабек деп, бир дюгерли киши болуучу эди. Хужулукъ фашистле келгенде, акъылдан ажашханла той этгенлеринде, биз, сабийле окъуна, аланы этген ишлерин жаратмай, алайгъа барабыз. Жанатайланы Ахматчыгъ'а барыбыздан да гитче-чик: «Мырзабек, сен а не этесе, харип, сени адамлагъа къошхан совет власть туюлюмдю?» – дейди, иги эшитдирип окъуна. Ол а: «Кет былайдан, къуру, ёсmezлик, эки чабырымы совет блас ючюн тепсей тауусханма да», – деп темирчиледи Ахматчыкъгъа. Уллу, гитче – барыбыз да харх этип кюлдюк.

Къабарты-Малкъар АССР немис-фашист ууучлаучуладан ариуланганда, ёзге тийишли адам табылмай, кючден къол сала билген Мырзабекни эл советге председатель этген эдиле. Кёчгюнчюлюкге дери окъуна адамыча адамларыбыз бири къалмай урушха кетип, элибиз тюп бола тура эди. Бюгюн да турады тюп болуп. Мырзабекни къатыны таулу болгъаны ючюн, 1944 жылда 8 мартда кеси ыразылыгъы бла, юйюрюнден айырылмай, Къазакъстаннга сюрюлген эди. Узун сёзню къысхасы, ол эл советни мухурун, властыны органларына бермей, алып баргъанын адамла биле эдиле. Бизникиле, аны эшитип, справка алып келирге мени атлы этип ийдиле. Тёрт да элни юсю бла – Ынтымакъ, Юштёбе, Къаракъум, Кенгес деген элледен сора, Къумбелге барыргъа керек эди. Сау кюн жолоучу болургъа керекди. Кюн ортада Къумбелге жетдим. Сурай барып, Мырзабекни табып, келген жумушуму айтдым. Хоу бирда, Мырзабек, гяуурдан туугъан: «Совет блас мени Сибирьге мухур берипми иерик эди, жашчыкъ, бош, керексиз кыйналгъанса, харип», – деп, бир жанына бурулуп кетди. Не этерик эдим? Баргъаныма да бек аман сокъурана, атым да, кесим

да арып, ач, суусап да болуп, эринлерим кѳургѳакѳсып, кече кѳарангысы бола, атымы арт айылын да тас этип, аманны кебинден юйге жетдим. Ол да, кимни тарысы кѳп болса, аны тауугѳу болуучуладан эди.

Экинчи кюн эрттенликде, кишиге да сормай, эл советни председатели Кенжебекке барып, ишни болушун ангылатханымда, ауузундан жангыз бир сѳз чыгѳармай, кѳагѳытчысын чакѳырып, бир угѳай, эки справка жаздырып, кѳол салып, мухурун басып берди, сау кѳаллыкѳ. Бири – ѳксюздю деген справка, экинчиси уа – Жамбул областѳны Свердлов атлы районуну Теспе деген элинде жашайды деген справка. Мырзабег а манга кѳа-закѳлы тенгли бир хатер ѳтмегенди. Кавказгѳа кѳайтханда, мухурну тийишли органлагѳа келтирип бергенди. Алай аны ючюн анга киши ыспас ѳтмегенди, ол мухур а кишиге керек болмагѳанды.

Эрттенликде дежурный кѳонгуроу кѳагѳып, классха киргенибизлей, орус тилден окѳутхан корейли кѳыз Наталья Григорьевна дерсни башлагѳанлай, биреу келип, мени тышына чакѳырды да, тамбла комендатурагѳа келirse деп, кѳолума повестка тутдуруп кетди.

Айсулуу бла мен ал партада олтуруучубуз. Жингириги бла тюртюп, ол адам нек келгенин билирге сѳйюп, кѳоймайды. Устаз, эслеп кѳоюп, аны тыйгѳанлыкѳгѳа, дагѳыда кѳзю-кѳашы бла билдиреди. Переменагѳа чыгѳаргѳа кѳонгуроу болуп, окѳуучула бир бирге ал бермей, тышына кѳуюлдула. Айсулуу мени кѳолумдан повестканы сермеп алып:

– Фу, ол жаш мени агѳам майор Бейсовну болуш-лукѳчусуду. Кѳоркѳма! Ол, комендант болгѳанлыкѳгѳа, кѳчгюнчюлеге бек игиди, ийнанмай эсенг, Османлагѳа сор, – деди.

Мен да андан сора артыкѳ бек кѳайгѳы ѳтмедим.

Экинчи кюн завучдан эркинлик алып, Дихандагѳы комендатураны арбазына киргенимде, Мудар алайда сѳелип. Ол манга повестка берип кетген жаш терезеден кѳарапмы кѳрдю, мени ичине чакѳырды. Мударны кѳргеними сѳймедим, саламлашхан да ѳтмей, кѳрмегенча этип, жаш болгѳан отоугѳа кирип кетдим. Повестканы бергенлей, барып таматагѳа билдирди. Ичине кирип са-

дамлашханымлай окъуна, Айсулуу айтханны кёзюм бла кёрдюм. Олтур деп, шинтикни кёргюзтюп, Мударны чакъыртды да:

- Бу жашны таныймыса? – деп сорду.
- Танымай а, таныйма, Азретни.
- Тукъум аты уа неди.
- Жолабов.
- Атасыны аты уа?
- Тапуш.
- Ол а къайдады?
- Тутхандыла.
- Нек тутхандыла?
- Да аны уа мен къайдан билейим. НКВД знайт.

Бейсов, не документинг барды, кёргюзт дегенча, манга къолун узатды. Комсомол билетими бла Кенжебек берген справканы кёргюзтдюм. Мени тукъум атым, Мудар айтханча, Жолабов угъай, Жулабов, атым Азрет угъай. Юзейир, атамы аты, Тапуш угъай, Алий деп жазылып эди.

Комендант, ашыкъмай столну кюбюрчегинден Мударны тарыгъыу къагъытын чыгъарып, кеси да къарап тургъанлай, манга окъутду. Ол Кавказда окъуна ётюрюк айтып, НКВД-гъа тил этип, адамланы тутдуруп, кеси уа жалгъан шагъатха жюрюгенин абаданладан кёп кере эшите тургъаным себепли, аны тарыгъыууна сейир этерча туююл эди.

«Была бий, бай тукъумдан чыкъгъан, совет властны жаулары, кулакла болгъандыла. Бу жаш совет школда окъургъа эркинлиги жокъду. Мында да, кишиден эркинлиги болмай, Жамбул шахаргъа окъуна барып къайтады», – деп жаза эди Мудар. Ол кеси тарыгъыу жазалмазлыгъы селешген сёзюнден окъуна белгили эди. Заявленияны кимге эсе да жаздыргъан эди ансы.

Бейсов Мударгъа:

– Бу сен айтханла, жазгъанларынг керти окъуна болсала да, Сталинни: «Атасыны терслиги ючюн жашын жууапха тартыргъа жарамайды», – дегенин билмеймисе? Ол сен тарыгъып келип, адамланы башларын аурутхан жаш бу туююлдо. Муну андан тукъум аты, кесини аты, атасыны аты да башхады. Бу жаш комсомолду, иги

окъуйду. Къылыгыгы игиди. Муну школдан къыстаргъа кишини эркинлиги жокъду, – деп, менден жашырын школну директору Хасенов берген характеристиканы окъуду. – Сен а, – деди, – абадан адам, уруш къыйынлыгыындан къутулуп, билим алыргъа итинген жаш къауумгъа болушурну орунуна, быллай кирли, жараусуз ишле бла кюрешесе! Бу жолдан сора быллай сылыкъ ниет бла мени аллыма келсенг, эшитмедим деме, ахшы киши. Сиз туугъан жеригизден ма сеничаланы хатасындан къысталгъансыз. Бар жолунга! – деп хыны-бусту этип, кабинетинден къыстады.

– Сен а, – деди, – иги жаш кибик, бу характеристикагда айтылгъаныча, билим алыргъа кюреш. «Окъуу – билим шауданы, билим – ёмюр чырагы». – дегенни унутма, – деп, ариу айтып, ашырды.

Элден чыкыгъан жерде Мудар мени сакълап тура кёре эдим. Мен, тюз аны къатына жетгенлей, терк-терк атлап, озуп кетдим. «Биз жууукълабыз, айтырыгъым барды», – деп кюрешди, тохтамай кетип къалдым.

Къайтып келе, Талас кёпюр къулагъында Османлагъа тюбедим. Айсулуу да ала бла, беш-алты окъуучу. Болгъан ишни айтханымда, барысы да бирча кюлдюле. Интернатха келгенимде, Сапыу, кимден эшитген эсе да, тынгысыз болуп, арбазда сюелип тура эди да, къоймай юлдерине элтип, хар нени да билип, сыйлап ашырды.

Ма алай, тынч, ырахат 8-чи классда окъуй тургъаныбызлай, окъуучулары кийим, аш-суу, отун бла жалчыталмайбыз деген сылтау бла, къыш тюшгенлей, интернатны жабып къойдула. «Жарлыны ашы аллына келсе, буруну къанар» деп болду. Туюмкентни бла Теспени арасы жети къычырымды. Жайгъыда къолтугъума жетген суудан кирип ётерге да болады. Къышхыда уа къара суу бузламайды. Суусуз жер бла барсанг а, он къычырымды. Аны себепли, жюрюп окъургъа онг болмай, орамда къалдым. Окъургъа уа керекди. Бютюнда Мударны тарыгыуундан сора уа: «Эришмеген эр болмаз», – дейдиле.

Солуу кюн юйге бара тургъанымлай, ат бла бир элли тиширыу Гюлбала ызымдан жетди. Ол кюз артында къызчыкъларын орусча да окъутур умут бла Туюмекентде

бир жууукъларыны бош тургъан юйюн учузуракъ сатып алгъан хапары чыкыгъан эди. Атыны башын тартып: «Кел, мин!», – деп, къаты болду. Гитчелигимден окъуна атха минерге бек суйгенлигиме, тиширыу бла атха минип ким кѳргенди. Нек арсар болуп тургъанымы сизди. «Мин дейме да», – деп, бир жууукъ адамымча, хыны этди. Не этерик эдим амалым алай болса, миндим. Алаша семиз эди да, сауурусу уа бир сыйдам, жылы. Жолда бара, интернатны жапханларын юйдегилеге билдирирге келгеними айтдым. Ол эсли тиширыу, не амал да этип, жартылай къоймай, 10-чу классны бошаргъа кереклисин айтды. Элни къыйырына жетгенлей, секирип атдан тюшдюм. Кесибиз жашагъан орамгъа айланнганымлай, Гюлбала да, атдан тюшюп:

– Бу атха мине бар да, иги жаш кибик, баргъанлай, суу ичир, аш сал. Ат иерин а терлегени къуругъунчу алма, онг бар эсе, бир дорба жем да бер, – деп, эр кишича юйретди. – Юйюгюзде абаданладан адам бар эсе, бусагъатчыкъдан келип манга жолукъсунла. Мен сатып алгъан юйде бир гитчерек отоу бош турады. Анда турургъа боллукъса, – деди, атны жюген билекликлерин тутдуруп, – кесинг а эрттенликде эртте былайда бол, дерс башланнгынчы жетерча.

Юйге келип, интернатны жапханларын айтханымда, бек жарсыдыла. Алай, Гюлбаланы хапарын айтханымда уа, Шаман секирип туруп, Гюлбала бла жылына бир къой, эки центнер акъ будай ун, анга кѳре къатыкыгъа жаубишлакъ дегенча башха затла да ийип турургъа жарашып келди. Ол жыллада, бирсилеге кѳре, биз бек иги жашай эдик. Беш жюз къой болгъан сюрюу бизни оноубуздача эди. Сютю, териси, тѳлюсю да биз суйгенча тергеле эди. Акъ будайыбыз асыры кѳпден, гюйреге къуя эдик. Жаланда тирменнге элтгенде къуюучу эдик машоклагъа. Аллаһны ахшылыгындан, алты адамгъа ишчи кюн жазылгъаны бла къазакълы къарындашларыбыз бла шуѳхлукъда жашагъаныбызны, кесибибизни ариу, тап жюрютгенибизни, ислам динни жорукъларына кѳре жашагъаныбызны хайырындан, хар не да элпек эди юйюбюзде.

Баш кюн эрттенликде айтхан жерибизде тюбешип, Тюймекентге къайтдыкъ. Тюшден сора жатхан жерими, китапларымы келтирип, ол кюн окъуна отоуда тохтадым. Юйдегиле манга кёп «жюк» жюклеп ийдиле: адепни, адетни унутмай, кесинги тап жюрют, намыс эр кишиге, тиширыугъа да бирча керекди. Иги окъу, къарачайлыла бла байламлыкъ жюрютгенлей, барып-келип тур, къайда да тютюн деген затха жанлама. Къайсы бирин санагъын, кёп затны аманат этип ийген эдиле.

Колхозну жаз жайлыгъы Талас черекни бери жанында болуучу эди. Май айдан башлап октябрь айны аягъына дери къарындашым Азрет колхозну тууар фермасында битеу сауулгъан сютню энди Тюймекентни сют заводуна ташып турду. Ол Гюлбалагъа хар кюн сайын бир челек сют, бир-бирде сют баш да келтиреди. Гюлбала 2-3 кюнден бир кере жау чайкъай эди. Шахар маталлы орус элде жашагъан адамгъа уа ол бек уллу болушлукъ эди.

Бир ыйыкъдан интернатны окъуучуларын эл школгъа кёчюрдюле. Окъуп башладыкъ. Орус тилден бла орус литературадан – Лайпанланы Алий, физикадан – Кипкеланы Къарачыкъ, математикадан Тотуркъулланы Магомед окъутадыла. Окъуучула да къатыш, кёбюсю къазакълыла, оруслула эдиле.

Элде аладан сора да правлен тийресинде жерчиликде, малчылыкъда урунган, иш кёллю, оноугъа къошулгъан къарачайлы жашла кёп эдиле. Биз жанындан а жаланда бир басханчы юйюр бар эди. Чеченлиле хазна ишлемегендиле колхозда окъуна. Сатыу-алыу бла кюрешгендиле.

Къарачайлы къарындашларыбызны араларында (Мени аккамы анасы да къарачайлы тиширыу болгъанды, Дудаладан) мен бек ёхтемленип тургъанма, жангызлыкъ сынамай. Уллусу-гитчеси да эркелетип тургъандыла. Туз-гыржынларын, ариу сёзлерин къызгъанмагъандыла. Эгечлерибиз Тотуркъулланы Апалачха, Кипкеланы Сапуугъа (Чыпчыкъланы къызлары) эм башхалагъа жаннетли болугъуз дегенлей турама.

Бир Аллаһ, бир Аллаһдан сора ол къарачайлы къарындашларыбызны къанат тюплеринде сау-эсен бешибиз

да бирсилеча эркинлигибиз бла 10 классны бошاپ, аттестатла алдыкъ.

Къазакъ халкъда быллай нарт сёз барды:

*Игиге этген игилик,
Ёмюрде эсден кетмейди.
Аманнга этген игилик
Бир кюннге да жетмейди.*

Айтханыбызча, 10 классны бошاپ, окъуубузну андан ары жалгъашдырыр умут бла ара шахар Алма-Атагъа тебирегенибизде, комендатураланы эшиклеринде къара киритле къалауур болуп, 1955 жылда кёчгюнчю халкълагъа «тейри эшиги» ачыла башлагъанды. Сюргюнде болгъанла, Республиканы ичинде адамла къайры барабыз деселе да, эркинлик берилген эди.

КПСС-ни XX съездинде Н. С. Хрущев ачыкъ этген Сталин адамлагъа азап чекдирирге, къыйнау амалланы хайырланьргъа эркин этген телеграммада былай айтыла эди:

«ЦК ВПК(б) поясняет, что применение методов физического воздействия в практике НКВД, начиная с 1938 года, было разрешено ЦК ВКП(б)»...

Ата журт уруш бла тенг, кёчгюнчюлюк азабын тартхан къарачай-малкъар миллет, керти окъуна, Семенланы Сымайыл айтханлай, беллерин къатдырып, къум тюзледе тири, иш кёллю болуп, кечинмеклик этген угъай эсенг, жашларыбыз, къызларыбыз Социалист Урунууну Жигитлери деген атлагъа тийишли болгъан эдиле. Къазакъстан, Къыргъызстан, Ёзбекистан республикаларыны башчыларындан махтау, аперимлик алгъандыла. Къазакъстанны ол заманда ара шахары Алма-Ата да бийик билим берген институтланы барысында да, университетде да окъугъандыла таулула. Аланы араларындан алимле, жазыучула, журналистле, юристле, инженерле, врачла, агрономла, тюрлю-тюрлю усталыкълагъа юйреннген жашларыбыз, къызларыбыз, къыралларына, халкъларына кертичи адамла болуп чыкыгъандыла. Таулула, сюргюн къыйынлыгъына хорлатмай, заман толкъунларында бирсиледен тири окъуна жюзгендиле.

Не для печати

266

Приложение В I к протоколу Заседания
комиссии Совета Министров КАССР и
Бюро обкома КПСС.

от 18 декабря 1956 г.

П Е Р Е Ч Е Н Ь

населенных пунктов в Кабардинской АССР где
намечается разместить балкарские население
в 1957-58 г.г.

Наименование населенного пункта	База для трудо- устройства населения.	Численность переселяемых балкарцев.
Верхняя, средняя и нижняя Балкария....	I совхоз I колхоз	3200 человек
Верхняя сел. Демтала.....	I колхоз	300 человек
сел. Бабуген.....	На базе лесо- мехпункта	300 человек
сел. Карасу	I колхоз	2000 человек
быв. селение Бизингий и нов. пос. Советский	I колхоз	1000 человек
сел. Кашкатау	I колхоз	1500 человек
сел. Герпигеж.....	I колхоз	300 человек
сел. Ласанья.....	Фрутоводной совхоз	1000 человек
сел. Белая речка....	I колхоз	1300 человек
гор. Нальчик.....	-	600 человек
сел. Янукой-Каменка	I плодоовощно-молоч- ный совхоз	1100 человек
сел. Нижний Чегем	I колхоз	2600 человек
сел. Хуштасрт	I колхоз	1500 человек
сел. Верхний-Чегем	I колхоз	1000 человек
Налбужский сельсовет	I колхоз	2000 человек
сел. Былым.....	I колхоз	1000 человек
сел. Джикуты.....	I совхоз	1000 человек

Решение Совмина КАССР от 18. XII. 1956 г.
и Решение Бюро обк. КПСС.

2.

ИТОГО:

31800 человек

1943 жылда ноябрьни ахырында КПСС-ни Ставрополь крайкомуну биринчи секретары Михаил Суслов кѳуу-анчлы халда былай дегенди: «Биз кѳарачайлыланы тау ауузладан кѳыстадыкѳ. Энди андан аланы духларын да кѳурутургѳа керекди...»

1956 жыл февраль айда КПСС-ни XX съезди болгѳанды. Кѳюз артында кѳарачай халкѳны келечилери, КПСС-ни президиумуну члени Сусловха тѳубер умут этип, Москвагѳа баргѳандыла. Ол а, алагѳа тѳуберге унамай, телефон бла: «Бош айланмагѳыз. Закон кеси кесин терслерик тѳуйюлдо. Кѳарачайлыла Кавказгѳа бир заманда да кѳайтарыллыкѳ тѳуйюлдоле, – деп, дагѳыда былай кѳошханды: – Тохтатыгѳыз, ахыры, кѳоюгѳуз бу бийик инстанциялагѳа тарыкѳгѳаныгѳызны!..»

1956 жылдан башлап, динибизни, тилибизни, адет-тѳрелерибизни тас этмей, сау кѳалгѳанларыбыз 13 жылдан сора Кавказгѳа кѳайта башлагѳан эдик. Не медет, «Насыпсызны оноун кѳыйынлы этер», – деп, 1956 жылда 18 декабрьде КѳАССР-ни Министрлерини Совети бла КПСС-ни Кѳабарты обкому биригип, халкѳгѳа туура этилмеген бюросуну оноуна кѳре, таулуланы кѳойланы юлешгенча юлешип, сормай-ормай, кеслерине тап болурча, 200 адамдан 2000 адамгѳа дери эл-элlege юлеширге деп тохташдырылгѳанды.

Алай бла, Кѳабарты АССР-ни КПСС-ини обкомуну биринчи секретары Тимбора Мальбахов бизни жерсиз, юйсюз кѳойду. «С. Буденный» атлы колхозну бирикдирген элле: Акѳтопуракѳ, Жѳууунгу, Тызгы, Жора, Гюдюргю, Кѳкташ, Бопу, Огѳары Акѳтопуракѳ, Кѳала, Бетдургѳу – барысы да бош тура эдиле. Бююнлюкде да бошдула.

Акѳтопуракѳчылагѳа обкомну бюросуну «кѳаргѳышы» жетип, башха ауузлагѳа, кѳабарты элlege чачылдыла. Жаланда Хушто-Сыртда, ол тыгѳырыкѳда, 1500 адам чакѳлы бирге жангы эл кѳурадыла. Амалсыздан кѳкташчыла, анда юйле ишлеп, жашаргѳа таукел болдула. Бир кѳауум жылладан а Хушто-Сыртны Чегем тарында эм узакѳ элде – Булунгуда, «Кѳалабекланы С.» атлы колхоз бла бирикдирдиле. Бу оноу колхозну председатели Акѳкѳызланы Шарапайны тилегине, Уллубаш-

ланы Исмайылны Мальбахов бла келишимлерине кёре этилгенди. Дагъыда бир эки-юч жылдан а, биягъы Хушто-Сыртны Булунгудан башха этип, элге башчыла айырдыла. Аны бла иш къайры тюзелирик эди. Чаты башы, Къая артын Яникойгъа, Жууунгуну, Тызгыны, жараулу жерлени булунгучула сыйырдыла.

Кёкташха барып жашаргъа жаланда Гочаланы Бораны жашы Паша базынган эди да, аны да КПСС-ни Чегем райкомуну биринчи секретары, Социалист Урунууну жигити Мусарби Ахметов, кеси энчи барып, Пашаны ууакъ сабийлери бла жюз жылдан артыкъ болгъан анасын Кёкташдан Басхан ауузуна, Быллымгъа кыстагъан эди.

Мальбахов айтхан болса, жангыз бир таулу эл болургъа керек туюл эди. Ол таулуланы черкес элlege юлешип, малкъар деген атны ахырда унутдурургъа кюрешгенди. 1942 жылда тамата жашын немис-фашист ууучлаучула илишаннга салып ёлтюрген жюзжыллыкъ Сослуйгъа, сюргюнде 13 жыл туруп, ата-бабаларыны жерлерине сау-эсен къайтхан анагъа, туудукълары бла алайда жашаргъа эркин этмеген эдиле Къабарты АССР-ни обкомуну КПСС-ини жууаплы кюллукъчулары.

Гочаланы Бораны жашы Пашаны анасы Сослуй Хушто-Сыртда ауушханды. Жашы бла кеси уа Быллымда ёлгендиле. Паша да, терслиги болмай, тюр болуп кетген таулу кишилени къауумуна кюшулгъанды.

НКВД-ны аскери тау эллени тюр этгенли, 67 жыл бола турады, къарачыгъыз, бюгюн ала не халдедиле:

*Оюлгъан юйле, тоналгъан тау элле,
Къаран кгалып сабанла, тарай желле,
Къара кийген кгалала, сын ташла,
Таш тынгылау – жиялумкъла иелле.*

*Жокълаусуз кгалгъан къабырла,
Къуругъан, сууугъан тыпырла.
Ёчюлгенд барысы, кёмюлгенд от,
Бир кзымылдагъан тири жан жокъ.*

*Жашау сүйгөн жигер халктым,
Игилени санында келгенд атынг.
Бетингде жокъду къара табынг,
Ёгеле уа билмейдиле аны хактын.*

*Жеринги жан-жанындан миндейдиле,
Тюзлюкге бугзоу салып, иймейдиле,
Туугъан жерде ырбыннга тыйгъандыла,
Къынкъ дегенни арбазында бууадыла.*

ЭКИ КЕМЕНИ КЪУЙРУГЪУНДАН ТУТХАН СУУГЪА КЕТЕР

Къаргъышлыкъ уруш. Сюргюн. Школгъа да кезиу-юнде баралмагъан эдик. Аны себепли тогъузунчу-онунчу класслагъа жүрюгенле онбеш-оналты, онжетижылыкъла болуучу эдиле. Окъуу жыл башланырдан алгъаракъ Къаракъалпакъстандан жангыз кызы, къатыны, Алтынбек деген бир киши кёчюп келип, мен тургъан юйню бахчасыны аякъ жанында юйню сатып алады. Алтынбек бу жерли адамды. Ала къол кирлери болгъан адамла болгъанлары себепли, 1930 жыллада бир жанына туруп, мюлклерин сыйыртмай, къуугъун-сюргюнден къутулуп, туугъан жерлерине энди жангыдан къайтыша, тап, къаршы жууукъларына энди жуууша башлагъанларын кёпле билгенликге, аланы юслеринден кёп хапар айтмаучудула. Ала жамауатха бек терк кёошулгъан эдиле. Алтынбек Уллу Ата журт урушха къатышханды. Ол затха байрам кюнледе майдалларын тагъып чыкыгъаны шагъатды. Къалай да болсун, талай жыл кенгде туруп, тукъумуну ичине сау-эсен тийишгенине Алтынбек кеси да асыры къууаннгандан, къуру да ышаргъанлай туруучу эди.

Азиятлылада жүрюген адетге кёре, жууукълары тегерегине басынып, къолундан келген къой, келмеген къозу къурманлыкъ этип, ариу кёрюрден къалмадыла. Алтынбекни къоншулары да, жылы ушхууурларын кыызгъанмай, къонакъ эте эдиле.

Алтынбек алгъан юй, башы къамиш бла жабылгъан-лыкъгъа, къабыргъалары саман бла къаланган, төрт отоулу, иги тынгылы юй эди. Тёгереги-башы иги жарашдырылгъан тап журт. Жер юйю, мал оруну, терек бахчасыны төгереги бегитилип.

Ол Къаракъалпакъстанда, Къара тауну этегинде суюгени тенгли бир мал тутуп, эркин жашап тургъанлыкъгъа, бу орус, къазакъ къатыш элде мал бла артыкъ бек кюреширге сую болмаз эди, баям. Малларын сата кетип, жаланда бир айырысырт тую бла жангыз байталдан сора къоймады. Жангыз тую, узакъ кетмей, ёзенде эринип атлай, тую къарынланы (ханс) отлай айланыр эди.

Къазакълы къарындашларыбызда тую бек сыйлы, багъалы малгъа саналады. Тую боталагъандан сора (ботасын тапхандан сора), саууп, тую сютден шубат этедиле. Шубат бек аламат, татыулу, багъалы суусунду. Къымыздан эсе игиди. Байталны уа кюн иссиде юй жанында уллу тал терек-ни туюбуне салкъында тагъып, кюнню кюн узуну аны хар эки-юч сагъатдан саугъанлай турадыла. Жашил кырдыкдан – клеверден ашайлгъаны мардады. Андан сора, ингирлик салкъында юй арты сызгъада тайын да къошуп, кече ортасына дери, адам тынчайгъынчы, отлама къоядыла да, кече эки тенг болгъандан сора, биягъы жерине келтирип, тайын да кесин да тагъадыла. Алайда чибин да азды.

Андан сора, юй аллында юйню алгъыннгы иесинден къалгъан къолан ит. Бир арт аягъы жерге тиймейди. Сынып къайнагъан эсе да, анасындан алаймы туугъанды, чабарындан а къалмайды. Огъурсуздан а, Аллаһ сакъласын! Юч аягъын да жерге къаты тиреп, артха ыхтырыла билмейди. Ол тийреге аягъынг басып онг жокъду. Чабып келип къабаргъа артыкъ бек базынмаса да, кёкде учуп баргъан къаргъалагъа окъуна къозуйду хужулукъ. Бир жолда сыныкъ шеша бла уруп, бир аман сынсытханма да, андан бери уа бютюнда мени кёрюп болмайды.

Алтынбек субай санлы, ашыкъмай, айтыр затын ойлап сёлешген, акъ шинли келбетли киши, бир алтмышха жууукълашхан сабыр адам. Къатыны уа узун бойлу, бир къыркъ жылмы бола болур эди. Тишлери чиммакъ

акъ, минчакълача тизилип, къара къашлы, токъ тиши-
рыу, чач эшмелери белинден оза. Эки бет туппушунда аз
эсленген сепкилчиклери, Алмагюлню ариулугъуна
чырай къоша, къууат бере эдиле.

Мария уа, Мария?! Ол ариу жан эди, керти окъуна.
Чыгъыш жомакълада айтылыучу хур къыз! Ол къап-
къара кёзлерин билир-билмез азчыкъ сюзюлте, кюлюм-
сюрей, тобукъларындан озгъан къара эшмелерин бир
аллына ата, бир артына ата, жаратхан анга къызгъанмай
берген субай санларын а Самарканд жибегинден тигил-
ген жыйрыгъыны ичинде жашырыргъа кюрешгенликге,
юйюнден сууурулуп чыкъса, ким сукъланырыкъ болмаз
эди мёлекге?! Сол уууртчугъунда жаланда кюлгенде
чыгъыучу чунгурчугъу жүрегинги таралтыр эди.
Къыйылгъан къара къашлары, дум къара кёзлери, кенг
мангылайы, ол къара шинли къазакълы ариуну бетин-
ден къызыл ингилик бла бирге тёгюлген нюр къалай
къаматмаз эди кёзюнгю? Къызыл жибек къатападан
этилген женгсиз габарасы иничке белинден озуп, жан
суюклерине асыры тап жарашхандан, анасындан туугъан
угъай, кёкден салынып тюшген мёлекге ушай эди.

Мариягъа бетден-бетге тюбеп къалсанг а, бар эди аны
къоюнунда эки алма, бек бийик терекде, кёзкёрмезде
угъай, къолжетмезде.

Бизни ангылаубузгъа кёре, ата-анасыны къанат
тюбюнде ачлыкъ-жалангачлыкъ, не башха къыйын-
лыкъ сынамай, жау ичинде бюйрек кибик ёсген жангыз
къыз не ариу, не субай, не тахлыкъ да нек болмасын де-
ригибиз келеди. Алай аллай къызла кёбюсюнде эсирик,
эмилик болуп, кеслерине тенг тапмай, юсюнг-башынг
окъуна бираз хузум кёрюнсе, сёлеширге окъуна кюсе-
меучюдюле.

Бирлери уа, кенг дуниягъа сыйынмай, байлыкъны
ууундан эсирип, эригип, адет-къылыкъны, адамлыкъны
унутуп, бетлерин боягъандан бла кийим тикген ательеге
жюрюгенден сора иш этмеген, тюнене бири бла, бююн
бири бла таныша, къайсына тохташырын да билмей,
кюнлерин ётдюрюп, къурлай къалгъанла да боладыла.
Марияны юсюнде ол затла эсленмей эдиле. Баям анга,
алай болмаз ючюн, миллет төреле болуша болур эдиле.

Не десенг да, уяда кѣргени учханда да кѣалмайды. «Ауруу кетер, адет кѣалыр», — деучюдюле кѣазакѣлыла.

Жашы-кѣызы намыслы, насыплы болурун, алчы, ариу халли болурун кѣайсы ата-ана суймейди? Бары да суюдиле, ол тилекни Аллаһдан барысы бир кибик тилейдиле. Не медет, ол тилекге барысы да бирча жеталмайдыла. Бизни заманыбызда сабийин жашауну жорукѣларына тийишли, тюзлюк жанлы болгѣанлай турурча, кертичиликге, ѳмюрюнде тюз жолгѣа тюзетирге хар инсанны кѣолундан келмейди, хунери жетмейди. Бир кѣауум ата-ана, заманында эс этип, ариу бла, акѣыл бла, не тюрлю амал бла да адамлыкѣ кепде, адамлыкѣ даражада кѣошадыла жамауатха туугѣан-туудукѣларын.

Жалгѣан сѣзню сени жауунг айтсын, асыл ата-ананы кѣолунда ѳсген, тюз акѣыллы Мария ол затладан кери эди. Жазмыш жардан атарын бла кѣалырын ким билсин. Кѣадар кѣар да, кѣан да кѣргюзтюр, кѣара да жагѣар. Ачы да, татлы да татдырыр. Бирде жиятса, бирде жырлатыр. Кѣпле жаш адамны, жангы жетип келген инсанны «илишаннга» алгѣандан сора кѣабадыла эринлерин.

Жаратхан Аллаһ Марияны аллай насыпсызлыкѣдан сакѣласын! Аны терилир, терилтир да заманыды.

Алайды да, ананы бла баланы жууукѣлугѣун ангылагѣан кѣыйын туююдю. Ана! Жиялатып айтса да, жюрегинде дерт кѣоймаз. Кюлдюрюп айтса да, махтау излемез. Ачыуунга ачыр, жарсыуунга жарсыр, кѣууанчынга кѣууаныр. Ачыуланыр, кюлюр, кюлюр, ачыуланыр.

Сабийни халин, кѣылыгѣын он тамырын тартдыргѣан анача ким билир? Аныча, кѣанат тюбюне ким кѣысар? Школ узакѣда болмагѣанлыкѣгѣа, Алмагюл кѣызын хар эрттен сайын жарты жолгѣа дери ашырып, кюн сайын аллына барычу эди. Юйде окѣуна болсун, тынчлыкѣ жокѣду. «Мария, Мария, кѣайдаса? Кел юйге, сууукѣ боласа!» — дегенлей турур. Жай кезиуде уа: «Кел бери, кюн ѳтер!» — дегенлей, гурт тауукѣ кибик, кѣызын кѣанат тюбюне жыяргѣа кюрешгенлей турур эди.

Тийреде кѣатынла, Алмагюл аладан чырайлы болгѣаны ючюнмю, огѣесе уруш зардабы адамланы кѣллерин,

жашауларын такъыр этгенде, ол керегин бирсиледен иги тапханына зарланыпмы, неда эрлери урушдан къайтмай, башсыз къалгъанларына кюйюпмю бола эди ол зарлыкъ? Неда болсун: «Къорагъын сен узункай, жугъурбет! Бир-силе уа къызларын сени шештекбаш къызынга алышыргъа деп турадыла. Эшикге чыгъаргъа, адамлагъа кюшулургъа кюймай, бу муну кёзю къыйып эрге да берлик болмаз. Берген окъуна этсе да, экинчи кюн окъуна киеуюн юйюне жыяр», – деп, Марияны насыбын да ёнчелеп, сёлеширге кюреше эдиле тиширыула. Бютюнда мени кюнакъбайым Гюлбала.

Марияны жылы, ёсюмю да келе тебирегенде, адамладан да иймене, анасыны ол къылыгъына ишармиш этип, жукъ айтмай, къабакъ эшикден кирип кетер эди.

Буйрукъ кюн жетмей, сёлешир амал болмай, жашланы сарыулары къайнай, кюнле оза барадыла. Ол жаны бла къарагъанда, кертиси бла, «чариште» мени атым озду.

Къарындашым, ашыкъма! Хапар алыкъа къызмагъанды. Санга саулукъ, манга эсенлик болсун да, Алтынбек тынчайыргъа бек суйген адамды. Экинчиден а, аны ууакъ жумушларына эр киши кюлу керекди. Бир-бирде, окъ жарасы ашланып, бек къыйналады. Аны да ангыларгъа керекди. Айтдым да, байталны аллында ашы кюрумазгъа керекди. Аны себепли бир-бирде арба бла чий кырдык жюклеп келтиирге керекди. Алай болмаса уа, бахчасындан клевер чалып салабыз. Алтынбек жууукъларына кюнакъгъа зат кетсе уа, бир-эки кюнден алгъа къайтмайды. Аллай кезиуледе Мария бла сёлеширге онг болады. Жаланда чий билдирмезге керекди...

Бир эрттенликде Алтынбек бла мен, саскы чыкъгъынчы, илипин боюнларындан кырдык чалып келирге тебирей тургъаныбызлай, бир сейирлик тор атха да минип, бир мазаллы къаракъалпакълы киши келип къалды. Ол кюн кырдыкга бармадыкъ. Юй тюбюнде тюркмен кюйюз жим-жим жылтырайды. Кюлдан согъулгъан кюйюз. Ала олтуруп, къымыз да иче, кёп ушакъ этдиле. Кесим кюбуп кетерге да уялып, бар деп ала да айтмай,

турдум. Хапарларына кёре, бир бирни эрттеден таныйдыла. Сөлеше келгенде, кёнакъ:

– Иги этгенсе тукъумунгу ичине келгенинги, игиди ата-бабаларынгы топурагъына къайтханынг, халкъынгы тапханынг. Халкъынг кийген – кийиминг, ёлсенг – ысхатынг, кебининг, миннген атынг. Халкъынгы тили – анангы тили, анга хыянат этген а анасына хыянат этген кибики. Ёмкюрюнг узакъ болсун, энди ёлгюнчю ана тилинде сөлешириксе, – деди.

– Тюзсе, тюзге тюз дерге керекди. Халкъны тарихи да ана тилден, туугъан жерден башланады, – деп, аны сёзюне ыразылыгъын билдирди Алтынбек.

Алтынбек, институт тауусмагъанлыкъгъа, кёпню кёрген, кёп билген, Ата журт урушну хорламыны байрамына 1945 жылда Берлинде тюбеген, къыралына, ёз миллетине да кертичи, хар неге тюз кёзден къарагъан, акъыллы, сабыр, лакъырдыны суйген, къара киши эди.

Нек эсе да, ала экиси да манга бирча къарадыла. Алтынбек:

– Иги жашды, айтырын-къалырын билген, – деп, манга къысха характеристика берип, мен кёншу юйде туруп, школгъа жүрюгеними ангылатып, айтхандан сора, къоркъма дегенча, ышармыш этди.

Мен а, бир жашырын сёзлери бар эсе уа, быланы ушакъларына нек тынгылап турама деген акъылда, кетерге тебирегенимде, кёлюне бир зат келирми деди, Алтынбек кёйюмады, ол адамны хапарын эшитирими суйдю.

Киши бир аууукъгъа жерге къарап турду. Сора, неден эсе да элгеннгенча, башын кётюрюп:

– Бизни халкъыбызны – къаракъалпакълыланы къара кюнлери кёп болгъанды. Къайгъыдан, палахдан къутулалмай, кёп заманланы ашыргъанбыз. Аны себепли, къара кийгенибиз ючюн, атагъандыла бизге къаракъалпакълыла (карабуки) деп да айтхандыла эрттегили таурухлада. Ата-бабаларыбыз Жайхун⁸ дарияны жагъаларында жашагъандыла. Айтыуларына кёре, биреуле айт-

⁸ Ж а й х у н – Сыр-Дарья черек.

ханча, къарангы халкъ да болмагъанбыз. Эскендир Зулкъарнайын⁹, бирсиленича, бизни да ат туягъы бла теплеп, халкъыбызны жылы жеринден, жылы уясындан сюрюп чыгъарып, чач-тюк этгенин айтадыла. Къылычындан къан тамгъан Зулкъарнайын Жайхун дария боюнуна чабыуул этгенинде, аны бир аскер башчысы: «Халкъгъа бой салдыргъанны кѣргюзтюрге сѳе эсенг, къызларына сѳоннет этдирсинле», – дегенди. Бу беишлик ишни эшитгенлеринде, алайсыз да къанлары къартыкъларына сыйынмай тургъан халкъ саулай кѣтюрюлюп къалады. Ёзенгиге аягъы жетерик сабийлеге дери атха кѳонуп, уллу кѳозгъалыу болады. Кѳозгъалыуну башчысы башына кѳара кѳалпакъ кийип чыгъады. Бойсунмагъанны кюч бла бойсундуругъа юйреннген Зулкъарнайынны сансыз-санаусуз аскерини ат аякъ тауушлары дунияны титиретгенлени кѳаракѳалпакълыла кѳайры хорларыкъ эдиле. Халкъны кюрешге, азатлыкъгъа чакъыргъан башчыланы асмакъгъа асадыла. Андан сора бютюнда бек чамланады халкъ. Алай Эскендир халкъны кѳанын сууча бардырады. Кѳалгъанлары, зорлукъгъа тѳезалмай, юркген жылкъыча, туугъан жерни кѳоюп, кѣтюрюлюп, кѣчюп кетедиле. Ала, ол юркгенлери бла барып, Къырымда тохтайдыла. Орус князлары бла байламлыкъда, Къырым ханлары бла келишип, бир кѳауум заманны ырахат турадыла. Ол тынчлыкъ да узакъгъа бармайды. Дунияны бир кѳыйырында Чынгызхан деген тажал туууп, заман биягъы бузулады. Ата-бабаларыбыз биягъы Тюркстаннга кѣчюп келедиле. Анда да тапмагъанды халкъыбыз тынчлыкъ. Бек ахыргъы талауну уа жонгарлыла бардыргъандыла. Узун сѳзню кѳысхасы, орус халкъына таяннгынчы, бизни халкъыбыз кѣрген кѳыйынлыкъны айтып бошаргъа кѳайда...Шукур Аллахъа, Керманны башын эзип, мамыр жашауну башлагъаныбызгъа бир кѳауум жыл болады, – деп, кѳонакъ киши хапарын бошагъан эди.

Ол ауур хапарын, мени кѣчгюнчюледен болгъанымы билип, манга эс тапдырыр ючюн айтхан болур эди деп

⁹ Эскендир Зулкъарнайын – Александр Македонский.

келеди кёлюме. Ол затха аны манга тюзюнлей айтхан сёзлери шагъат сунама.

– Жигит, окъугъанынгы, билим алгъанынгы иги этесе. Билиминг болса, халкъынга жарарса. Билимлиге къайда да барды бир жер, бир орун, – деди.

Аны не адам, ким болгъанын Алтынбекге соралмагъан эдим. Алай аны атдан тюшгенинден, олтургъаньтур-гъанындан, тизгинин жыйгъанындан, унамасанг, атлагъанындан окъуна белгили эди бош адам болмагъаны. Азиятлылада аллай тюз ниетли, кёоллары, сёзлери да чомарт, ышанырча адамланы кёп кёргенбиз.

Экинчи кюн Алтынбек акъсакъл мени эртте келип уятды. Солуу кюн солургъа кёймагъанына артыкъ ыразы туюкул эдим. Таматагъа угъай деялмай, кийинип, тебиредим. Кюн къыздыргъынчы, тор байталны арбагъа жегип, кырдык жюклеп келдик. Кертисин айтама, аллай кюнлени мен бек ашыгъып сакълай эдим. Аллай кюнледе Мария бла аууздан-ауузгъа сёлеширге онг бола эди. Ол'а къайры баргъан ишди – эки жанына да бирча на-сып!

Жаннет ахлусу болсун Алтынбек! Кертиси бла окъуна, атыча, кеси да алтын адам эди, мархум¹⁰. Ётюрюк, кезбау, хыянат деген затланы билмеген, кеси къыйыны бла гыржын ашагъан, ийманлы, тюз адам.

– Эй, сохта улан, теркирек атла, мин арбагъа, къымыз ичерик эсенг! – деп, шуёх халда лакъырда этер эди.

ЖОЛ АЙЫРЫЛГЪАНДА

Бир тюз жол барды, узакъ болгъанлыкъгъа, бара билсенг, терк жетерча. Экинчи жол барды, жууукъ болгъанлыкъгъа, жеталмай, жарты жолда къалырча. Мен эки жол айырылгъаннга жете турама. Къайсы жолгъа тюзелликме, аны Аллаh билсин...

Энди, жанымы къыйыры, Мария алай тура турсун, Жибек атлы къызгъа не амал? Жюреклегте терен сингн-гип, кёз жиялумукъча таза суюмекликке шубхалакъ

¹⁰ Мархум – ёлген эр киши, ол дуниядагъы адам.

болургъа керек туююлду. Жибек бла арабызда айтыл-лыкъ айтылып, бир бирни ангылап, иш бишип боша-гъанды. Ишни башы – школну бошагъынчы, ауузгъа тюшмезге керекди. Школгъа башха-башха барабыз, баш-хала бла бирге къайтабыз. Ким биледи, къоншу къатын-ла ишекли бола эселе да, обурла. «Асыры жингил терк онгар, асыры суйген терк къояр», – деп болмагъы эдик ансы. Гюняхы керек туююлду, Жибекни анасы Гюлба-ла да жукъ сезмегенча кёрюнеди. Жибек айтханыга кёре, анасы манга бек жарыкъ болгъанлыкъгъа, башхадан хапары жокъду. Жибек ётюрюк айтыргъа амалы жокъ-ду. «Сёз аягъы бла жюрюйдю», – деп бошму айтадыла. Кюнлени биринде эки жол айырылгъаннга келип тирел-дик. «Эл ауузу – элек, анга ийнанган – халек», – деп, эл ауузуна тюше башладыкъ.

Бир жол Гюлбала бла Алмагюл Андрейни юйюнде сют тартхан машинаны кезиуюнде бош затдан сёз болуп къаладыла. Алайда Гюлбала Алмагюлге:

– Сиз, байлыгъыгъызгъа базынып, тегерегигиздеги-лени сан этмегенликге, бизни да Аллах жаратханды. Кимни – аллы, кимни – арты... – деп, къакъты-сокъту этеди. Дагъыда: – Адамланы танг атхынчы къоймайсыз жерлеринде, – деп къошады.

Гюлбала, мен Алтынбекге болушханым ючюмю, огъесе мен Мариягъа терилип кетерме депми келди кё-люне, тёбенги къоркъууун жел этер дегенлей, арагъа сууукъ сёз атып, Алтынбеклары бла арабыз бузулурун излегени ачыкъ болду. Ала, эки къаууму да, бир ту-къумдандыла. Алтынбек бла Алмагюл манга не аз да тюрленмедиле.

Бир эрттенликде Алтынбек бичен къаларгъа болуш деп келди. Гюлбала, терезеден къарап, кишини эслеген-ликге: «Кел, жууукъ бол!» – деп да айтмады. Жибегъа бар деп, белги берди. Бардым. Къурутулгъан клевер гы-стыланы мен таулула черен этгенча къаладым. Тамата анга бек ыразы болду, къымыз ичдик. Ол кюн терк окъу-на туруп, саламлашып кетдим. Мария, мени къабакъ эшикге дери ашырып, тели сабийча, тилини къыйырын кёргюзтюр, артха суху бурулду.

Эсиме кёп зат келеди. Мария, бетден-бетге ачыкъ айтмагъанлыкъгъа, бир зат сеземи болур эди? Аны да, кеси кёрюп, не билип угъай, адамладан эшитип. Сагъышлыма. Хайранма.

Къула тюзде ажашып, бири дуния жаннетге, бири дуния жаханымге баргъан эки жол айырылгъанны бирине атла! Терк сайла, харип, экиси бла бирча бараллыкъ туюлсе. Къайтарып айтама энтта да: сайла! Сайлама-санг, сокъуранырса артда, – дейме кесим кесиме. Керти окъуна, жаш болсам да, къартларыбыз айтычу: «Дуния жаннети – ахшы тиширыу», – деген сёз туюдью эсиме. «Къартны бурунун сюрт да, оноугъа тут», – дегендиле таулула.

Гитчелигинден къара иште чыныгып ёсген Жибекни, жетген къызча, къолундан келмеген зат кёрмезсе. Ким биледи, жокъну керек тапдырып дегенлей, ол затлагъа аны урушну кезиуюнде жетишимсизлик окъуна юйретген болур. Аны юсюне, школда алчыды, «беш» деген багъадан сора салмайдыла устазла. Аз сёлешгенликге, тынгылауукъ туюлджю. Хар айтырын ёнчелеп, ойлап, сабыр сёлешеди. Аш-суу этгени, юй жыйгъаны да бирси ишлерине кёредиле. Тенглерине болушургъа бек сюеди. Уялчакълыгы анга, бир тап кийим кийгенча, алай жарашыучу эди.

Ол Аллаһ жаратхан эки жанны тенг тохташдырып, башдан-аякъ къарайма. Ариу да, субай да санларын угъай эсенг, кирпичлерин, къашларын, чачларын-башларын окъуна тенглешдирирге кюрешеме. Жюрюгенлерин, аякъ алыуларын, атлагъанларын кёз аллыма келтиреме. Мария къара шинлирекди. Жибекни акъ бетинде уа адамны мукъуладисча кесине тартхан бир уллу чырай барды. Хау, алайды. Анга ишек жокъду. Къарагъан кёзге Марияны «базар» бети Жибекни эслилиги бла сюйдюмлюгюне жетмегени баямды.

Гюлбала бла Алмагюл эки кёгюрчюн бир уяда бала ёсдюралмазлыкъларын, неда эки харбыз бир ууучха сыйырмазлыгъын билмеген тиширыула туюл эдиле.

Мен ол эки от жагъада да туз гыржын ашагъанма. Биринде кёп, биринде аз. Гюлбалагъа мен бек уллу намыс береме, къызыны бла мени ортабызда келишимни

дунияны мюлкю ючюн да, дунияны ариулары ючюн да бузаллыкъ туюлме. Ол Аллахъ туурады. Алтынбекни юйюрюню юсюнден айтсагъ'а, ол да кеси кибик бирни тапмазча къыз туюлду. Кертисин айтыргъа сёз бергенме да! «Мария! Мария! Санга алыкъа бизни жүрекде жер жокъду. Сен пудраланы да хайырланган ариуса. «Ариуну ичи – аруу», – деп да сёз барды. Сени ариулугъунг бла, омакъ кийинген айбатлыгъынг окъургъа да заран боладыла. Билмегенлигинге, устазла багъа салып къоядыла. Эрге чыгъып, жамауатха къошулуп жашасанг, ариулукъ хар ненге да жарап турлукъ болурму? Ол мен таныгъан, миллети ючюн жанын къурман этерге хазыр атанг Алтынбек сени башха миллетни адамына кёзю кыйып берирми? Сен иги оюм эт», – дер ючюн, Мария бла сёлеширге керек эди.

Аланы акъылларын билмей, ат башындан соруула берип, гюняхларын алыргъа, Алтынбекча кишини эниш этип, туюндюрюп сёлеширге жарарыкъ туюл эди. «Тиширыулукъ, зарлыкъ этип, эсирик къыз, эрикгенинги кетерирге дей эсенг'а, аны иши башхады. Аны амалларын башха жерде изле», – дерге хазыр болдум.

Жибекни гитче эгешчиги бла анасындан сора киши-си жокъ эди. Бола тургъан халны ойлау элегинден ётдюрюп, базманнга салыргъа кюрешдим. Атасы урушдан къайтмагъанды. Ол жаны бла тергеу этсек, экибиз да тенгбиз, аталарыбызны танымайбыз. Эр – эр жолунда къалады. Ана не заманда да от жагъада къалады, от жагъаны иесиди. Андан айта болурла халкъда: «Атадан ёксюз – бир ёксюз, анадан ёксюз – эки ёксюз», – деп. Ана къучагъы, ана жылыуу, ана баууру, ана сютю. Ана къучагъында эди Жибек къыз – шемшер къашыкъ!

Къазакъ жерини къышы – къаты, жайы – къызыу, бир-бир аймакълары ¹¹ жауунсузуракъ боладыла. Тюзледе жайда да, къышда да, танг атханлай, къызарып, кюн чыгъар, дуниягъа нюрюн тегер. Кюн батханлайына, терк окъуна къарангылыкъ басар. Анданмы болур кечеле узун, кюнле къысха кёрюнгенлери? Къазакълыла къышны суугъуна, жайны иссигигине да ушамайдыла.

¹¹ Аймакъ – край.

Сууукъсурасанг, ышыкъ табарла, иссиден кыйналсанг, эм салкыын жер – төрлерине олтуртурла, суусап аякъ, кызыл чай хар заманда чомарт узатылыр. Аллай кенг аулакълада апорт алмаладан толу терек бахчалары, къарап кыйырлары кёрюнмеген мол, берекетли будай, арпа, зынтхы, тары сабанлары чайкъалгъанлары бла бирча, къамишли тенгизле, кёлле, ышкырналы ктырлары, шинжили чунгурлары да аз туююдюле. Анда да, хар кыйдача, эслеп бармасанг, аллынга къарап атламасанг, абыныр, сюрюнюр жерле да кёпдюле. Аллаһ алай жаратханды жерлени, адамланы да, къарындашым.

Къазакълылада быллай бир нарт сёз барды: «Заманынг тюлкю болса, ит болуп къуу», – деп. Таулула уа: «Сен заманнга ушамасанг, заман санга ушамаз», – деучю эдиле.

Акъылым экиге бёлюнюп, ангкы-тенгки бола тургунчу, жаз башы да жетип къалды.

СУУГЪА КЕТГЕН СЮЙМЕКЛИК

1954 жыл. Хычауман айны ахыр кюнлери. Ариу аязгъан ариу кюн. Асхут кезиу. Тут терекни тубюнде, кийиз юсюнде сыртымдан тюшюп, «Минг бла бир кече» китабыны биринчи китабын окъуй эдим. Кюн ортадан сора, терек салкыынында жукълап къалып, неден эсе да элгенип уяндым. Тереклени ауаналары узун болуп, ингир жууукълашханды. Бир ауукъдан а, кёк къаралып, къарылгъачла алашаны учуп, гузаба болдула. Ол а жауун жауарны белгисиди. Мен да алай сахиник болуп тургъанымлай, кьолумдагъы китапха бир къаты конфет келип тийди. Эрлай секирип туруп, тегерегиме къарадым, алай киши кёрюнмейди. Адам аякъ тауушла къайсы жанына кетгенлерин эслеялмадым. Энди бауур тёбен тюшюп, биягъы китапха жан атдым. Бир къауум замандан тегерек кьолан конфет таркъ деп башыма тийди. Башыма кимни «окълары» келип тийгенлерине энди ишексизме. Мариядан сора алай ойнаргъа ол тийреде киши жокъду. Мен тургъан юнню бла кьоншу юнню бахчасыны чегин къамишден этилген буруу айырады. Бурууну тыш жа-

нында кенг орамгъа чыкъгъан жаяу жол барды. Алайны озуп бара, баям, Мария мени «илишаннга» алгъанды.

Мен алай иги къууум эте тургъунчу, кёк кюкюреп, уллу-уллу жауун тамычыла тамып, кийиз хурттакны да аркъама къаплап, фатаргъа къачып, суху кесим тургъан отоучукъгъа кирдим. Орамда илипинлени жагъаларында битген бийик акътерекле, букъу къатыш ургъан желге бла жаууннга чыдааялмай, башларын бир бирге ийилтедиле. Жел шошайгъандан сора уа, «Абезеххе» баргъан субай къызла кирик къаймише, биягъы жерлеринде ёхтем сюеледиле. Чапыракълары кюмюш бет алып, жаууннга къууанганча, чабакъ габулача жылтырай, ариу къалтырайдыла. Къыз ол кезиуде юйюне къутулгъан болур эди баям.

Жамбул областьны (алгъыннгы Аулие Атаны) тау этеклеринде жауун аз жаугъанлыкъгъа, жауса, адамыча жаууучу эди. Бютюнда хычауман айны аягъында, сабанланы сугъарып башлагъынчы жаугъан жауун Аллаһны тирликlege жан аурутханлыгъы ючюндю деп, къууанычудула адамла.

Ол кече мен жашауумда биринчи кере жукъусу аязгъанны сынагъан эдим. Бек алгъа бастырыкъланган этдим. Аны къалай болгъанын адамладан эшитгеним болгъанды. Жукълап тургъанча болама да, бир уллу тюе, боюн жюню да бир узун къап-къара, аякъ жанымдан башлап, малтап тебирейди, тюз да кёкюрегиме жетгенлей, ауурлугъун салып, ал аягъы бла басып тохтады. Къыстаргъа кюрешеме. Алай онгуму алгъанды, болалмайма. Тюе Алтынбекни тюесине ушай эди. Тобукъланып, юсюме жатса, тунчукъдуруп къоярыкъды. Тюе, ачыуланып, тюбюне басса, андан киши саулай къутулалмайды. Кюреше кетип, аманны кебинден, зор бла тюеден ычхындым. Уяннганымда, битеу санларым сылыт болуп, салта бла тюйгенча болуп. Тёшек жабыуум суппасуу. Иги кесекден, эс жыйып, бет-къол жуууп, анам айтыучу акъыл сёзлени эсима тюшюрюрге кюрешеме. «Жукъу дегенинг душманды, санларынгы талдырыр, жолдан, ишден къалдырыр». «Жанынг сау болса, жарлыма деме». Мен диннге, исламгъа сабийликден окъуна ийнаныпма. Анам харип, жаннетли болсун, кеси юйрет-

ген Алхамны, бла Къулһууну окъуп, ийман шаһадат келтирип, жериме жатдым.

Кече арысына дери кёзюме жукъу кирмей, тангнга термиле кетип, амалсыздан бир жанымдан бир жаныма суху бурулуп, ахырында къуш жастыкъны къучакълап тохтадым. Тюз да кёзюм къалкъыугъа баргъанлай, биреу тюртгенча болуп, биягъы элгенип уяндым. Кёлюм бираз сагъышха кетип, туюе малтагъаны да тюнкюмде болмагъанына къууанып, арбазгъа шыбыртсыз чыкъдым.

Жауун, аллынча, суху жаумайды, бираз селейип, ууакъ себелейди. Акътерекле да – чекчи къалауурла: «Этчи не этерик эсенг да!» – дегенча, желни, жауунну да сан этмей, ёхтем сюеледиле. Кечени не кезиую болгъаны белгисизди. Не болса да, ачыла, жабыла тургъан булутланы арасындан мырытланы иги да ёрге келгенлерин эследим. Баям кече ортасыды. Иги да сууукъсурап, жукълар умут бла, эшикни шош ачып, отоуугъа келип, жууургъан тюбюне кирдим. Танг аласында кёрген тюшюнг керти болады дейдиле муслийманла. Тынгылачы!

Къыйыры, чеги кёрюнмеген кенг аулакъ. Чыгъышдан саргъалып, танг атып келеди. Къанатла битип, чексиз къыйыр аулакъланы, тюзлени кёрюрюм келип, кёкде учуп барама. Аллымда, анда бек узакъда, кёк бла жер бирге къошулгъан жерде, жылкы, кёп жылкы. Жылкыдан иги да айырылып, арлакъда ажир юлюш. Ажир юлюшге къошулмай тургъан акъсыл, белауаз байтал. Эрлай жерге тюшюп, байтал таба тебирейме, бир сейирлик женгил атлап барама кесим а. Къолумда кюмюш кереклери бла жангы жүген. Байтал, боюнун созуп, мени таба келеди. Байталгъа жүген сала тебирегенимде, къолумдагъы, жүген угъай, нохта болду. Байталгъа нохта салып, къолъа азым бла сауурусунун сыларгъа тебирегенимлей, байтал юркюп, нохта билеклик, ол сагъатда жау сюртюлгенча, сыппа-сыйдам болуп, къолумдан ычхынып, төрткюллеп баргъан байталны башында кетди. Байтал кёкге чыкыгъанында, аны акъ туманла жапдыла да, аланы араларындан эки кийик кёгюрчюн учуп чыкдыла. Ала, уча келип, ол биз тургъан юйню аллында бек бийик акътерекге къондула. Алагъа къууанып, къолларымы узатханлай, кёгюрчюнле энди эки

угъай, бири къалды. Ол да, менден элгенип, къайры эсе да, къанатларын арыгъанча къагъа, жокъ болду.

Биягъы элгенип уяндым. Орамгъа чыкыгъанымда, ёзенледе болуучусуча, сериуюн аяз бетинги сылай, санларынга женгиллик береди. Солуу кюндю. Арбаз сайын адамланы сюрюуге мал къыстагъан ауазлары эшитиледи. Бу арбазда аллай ауара жокъ эди. Нек десенг, Гюлбала бу юйге, бу элге сабийлерин окъутур ючюн келгенди. Фатар халде турабыз. Бир эллилебиз. Бир бирни 1944 жылдан бери таныйбыз. Эт, ун, жау-бишлакъ, аны киби керекли затланы манга юйден келтиредиле. Узакъ туюлюдю. Ашыбыз-сууубуз бирди.

Эрттенликде, тангны буруну бла бек эртте турмасанг, бютюнда жайгъыда, бетинги-къолунгу жуууп, ауузланып чыкыгъынчы, къызгъан багъыр киби, кюн терк окъуна кётюрюлюп, анда-мында сенгирчкеле чырылдай башларла.

Биягъы тут терекни тюбюне барып, гитче шинтикчикге чёкдюм да, конфетлени ким атханын билирге суюуп, кече кёрген тюшлерими юсюнден сагъыш этерге кюрешдим. Иги ойлап къарасам, къолумдан сындырылып, ычхынып кетген нохта билеклик акъ булутланы араларына сингип кетип, андан эки кёгюрчюн учуп чыгып, кеслерине уя, къонар жер тапмагъанлары мени къууандырмай эди. Ол тюшде мамыр жашаууму тюрлениригими огъесе насыпсызлыкъны белгисими болур? Не уа алыкъа бир акъылгъа келмеген, алыкъа жүген, кишен салынмагъан жашлыкъны, алгъа талпынып, къанат къакыгъан чексиз умутланы чырмауну илишанларымы кёрюндюле? Жарсыр, айтыр адам жокъ. Билеме Жибекге уа бу затла бек ауур тиериклерин. Жигит таулу: «Тюш дегенинг жукъуланы богъуду, анга ийнанган адамланы жогъуду», – деп да айтханды.

Отоуума кирип олтургъаным, мен танымагъан бир жашчыкъ, чабып келип, къолума бир къагъыт журунну тутдуруп, келгенича, суху чыкъды. Чыгып, ызындан къарасам, чикя-чикя эте, сабийлени ызларындан кетип барады. «Мен жарым сагъатдан Таласдан суу алыргъа барама, ызымдан женгил жет», – деп жазгъанды Мария къагъытда. Адам жангылыргъа башласа, кёп керек тую-

юлдю. Кийинип бардым. Орамны биз жашагъан жери эниш сюренди. Арлакъда уа тууар ферма. Ферманы ары жанында Къалмакъ¹² дуппур. Алайны дуппурун, ёзенин да асыры жантакъ¹³ басхандан, атлап къарыу жокъду. Жантакъланы аралары бла Таласха, суу жагъагъа тигелеген жаяу жол барды. Жол Талас черекни кечиуюне барып тиреледи.

Жай чилледе Таласны суу таркъайып, кечиуде суу тобукъдан озмай къалгъан кезиу окъуна болуучуду. Алай жаз башында, неда таулада уллу киршиден сора уа, элхууур келгенча, ол шош келиучю суу алай къутурур, суу жагъаланы алай толтурур, бу жерледе ёмюрге жукъ ёсмегенча, юзmez, талыштак басып къалыр. Аллай кезиуде юзmez чёкген, жипи жерге кирсенг, эшигинг къуруду. Юзmezни тюбю желим топуракъ худурду. Адамны кесине тартхан этеди. Ары кирсенг, жанынг саулай кетдинг жер тюбюне. Киши излеп да табаллыкъ туююлдю. Къымылдамасанг – насыбынг, турурса болушлукъ жетгинчи. Чыгъар умут бла къымылдай башласанг а, мылы юзmezни тюбюнде желим батхакъ сени желмауузча жутар. Аны себепли, амалсыз болсанг, къамишли жерни басаргъа керекди. Дунияда къамишни тамырларыча чырмашып ёсген ёсюмлюк табаргъа къыйынды. Кеслери да къалай гиртчидиле, малтап тургъанлыкъгъа, эзилмейдиле, тюрленмейдиле. Аланы ашап ким кёргенди, тростникча, татлыдыла дейдиле. Баям андан болур къан эмиучю къуртла (пиявкала) къамиш тамырланы ичлеринде тургъанлары.

АХЫРАТ АЗАБЫН ДУНИЯДА ТАРТХАНДА

Багъалы окъуучум! Гыржынны кёп чайнасанг, чий кёрюнюр дейдиле. Эрикген окъуна болурса. Хапар эригиюлю болса, жүрекде кетmez жараны, жашау ачылыкъланы бир-эки сёз бла айтып ангылатхан къыйынды. Сёз бузулса – сезим бузулады, сезим бузулса уа – анг бузулады. Ойлау тюз болмаса – тил бузулады. Аны себепли

¹² Къалмакъ – къалмукъ.

¹³ Жантакъ – шинжили ханс, тобукъдан озмайды.

таулула: «Сюйдюрген да – тил, кюйдюрген да – тил», – дегендиле. «Жипни – узуну, сёзю – къысхасы».

Къалмакъ дуппурну башында, гебен башына къонган жубуранчы къуш кибик, сюелеме. Эсимде бир терс акъыл жокъду. Аяулу кийимлерими къаплап чыкъгъанма.

Къарасам, кечеги уллу жауундан сора, алыкъа иги кепчимеген жалу жол бла, шинжисиз жерин сайлап атлай, инбашында суу къылычы, эки къанжал челекни да тагъып, Мария суу боюнуна тигелеп кетди. Сёзсюз, ол суу боюнунда манга тюбер умут бла барады. Арсарлыгъымы сезгенча, онг къолун челекни киришинден бош этип, ызымдан кел деген белги берди. Ашыкъмай, жан-жаныма къарай, тигелеп тебиредим къызны ызындан. «Хазыр ашха – хазыр къарын», – дегенлей, къыз чакъыра эсе, бармай къалай болсун... «Сокъур сюйген – кёз жарыкъ». Къанжал челеклени киришлери суу къылычны къыйырында темир илинмеклеге ышылып, гъыз-гъыз этгенлерича, къыз жүрегими ууучуна къысып, жүрек къулакъларымы баш бармагъы бла басханча болуп, къаным бирде башыма уруп, бирде уа тохтаргъа жетип, санларым суууй башлагъанча болады.

Мария, элни туурасындан энишге къутулгъанлай, бир да таукел, биягъы кел мени ызымдан деп, къолун булгъады. Къарайма, тегерекде адам кёрюнмейди. Кюн бек аман къаты къыздырады кюн ортада. Ол кезиуде анда адамла хазна эшикге чыкъмаучудула. Терезелерин этип, солургъа кюрешедиле. Эл таба энтта да бир кёз жетдирип, энишге, кечиу таба тигеледим.

Суу, былайда къыланч айланып, батыу жерледе эки-ючметрлик бармакъ базыкълыгъы къамишлени баш къусхан жерлерине дери басып: «Адамла, мында сизге этер зат жокъду!» – дегенча, ашыкъмай барады. Черек асыры юзмез къатыш келгенден, ичерге угъай да, быстыр жууаргъа окъуна боллукъ туююлдо. Бу биринчи кере туююл эди. Бу тийреде жашагъанла аны биледиле.

Суугъа келгенни сылтауу башхады. Тегерегин суу къуршалагъан жарты айырыкамдан чыгъаргъа бирден сора жол жокъду. Сууну къоюн айланган жерине чабып барып, бир бийигирек жерде мёрежия хансланы арасы-

на бугъуп, къыз таба къарадым. Мария, челеклерин суудан толтуруп, жол жанына салып, мени таба къарады. Къыз жеринден тепгинчи, башындан бир атлы къарады. Мария арсарсыз челеклерин, суу кылычын сермеп алып, субай бели къаймише, ызына кетди. Мени жеримден теберге амалым жокъду. Атлы, атына къамичини жетдирип, тюзюнлей кечию таба тартды. Бир ауукъдан, атындан туюшуп, башындан тартып озду. Къарасам, ол'а Марияны атасы Алтынбек. Ичими бютюнда къоркъуу алмаймыды! Бир игиси, ханс асыры къалындан, къатыма келгинчи, кёрлюк туююлдо. Къоркъгъаным, биринчиден – айып, экинчиден а – ышаныусузлукъ. Азият адамына чийинги билдирсенг, этегин кесди да кетди. Атыны ауузлугъун алып, суу ичирди да, мени таба тебиди. Мен, секирип туруп, эл таба къачаргъа да бир болдум, алай мени кёрюрге боллукъ эди. Ол мени кёрюп ишми келе болур? Мени кёрюп, ызымдан болгъан эсе, «Аман кёйчу кёй да берир, къамичи да кётюрюр», – деп болмай, къалын къамишге кирип, не болсам да анда болурма деп, таукел болуп, суу басхан къамишге кыутулдум. Жибек бла Мария да намыслары бла жашасынла!

Мен алай сандыракъ эте тургъунчу, Алтынбек алайгъа келип тохтады. Ол мени кёрмейди. Аркъасы манга айланыпды. Не да болсун, сууну чайпалтмазгъа керекди. Алайдан ары кирирге жарарыкъ туююлдо. Суу теренден терен боллукъду. Мени тутуп тургъан къамиш тамырладыла ансы, алайдан ары атласам а, суу айланмагъа кетерикме. Сора чабакълагъа бла суу жилинлагъа аш боллукъма. Шум болуп, къамишле арасындан уку кирик къарайма. Мен дуния жаханымде азап чеге тургъанлыкъгъа, Алтынбек, ашыкъмай, атына кишен салды да, чепкенин арлакъда кёюп, олтуруп, иги тынгылы абидез алды.

Сууну сууукълугъуна адам тёзюп болмазчады. Жиликлериме ётеди. Кюн а тёппемден кыыздырады. Суу жилинла да ёрге-энишге жюзедиле. Аланы къапмазлыкъларын билеме да, сан этмейме.

Къарт ахырында, теке сакъалын бир сылап, намазлыкъ орунуна юйде согъулгъан ала чепкенин жайды да,

намазын башлады. Ниет этип, къыбылагъа айланып: «Аллаһу Акбар!» – деди да, сажде этген жерге къарап, онг къолуну бармакълары бла киндикден энишгерек сол къолун бууунуна дери жапды. Къолла байландыла. Андан сора, «Субханаканы» окъуду. Киям (ёре) туруп, «Фатһаны», андан сора «Къыра-ат» суураны окъуду. Андан сора рукугъа ийилип, юч кере «Субхана Раббий аль-гъазим», – деп окъуду, саждеде баш урду. «Субхана Раббий-аль агъла», – деди. Сора, олтуруп, «Ат таһхиятуну», «Аллаһумма саллийни», «Рабананы» окъуду. Андан ары: «Ассаламу гъалейкум уа рахматуллаһи», – деп эки кере салам берип, ёрге туруп, биягъы: «Аллаһу Акбар!» – бла тюш намазны тамам этди. Энди кетеди деп умутлума. Суудан чыкъмай амал жокъду. Мен этген умут болмай, Алтынбек, жаппа-жангыдан чепкенине чёгюп, кёюнундан хамайылын чыгъарып, окъуй башлады. Бу кезиуде зауаллы къартларыбыз Кавказда жырлаучу «Бийнёгер» тюшдю эсеме.

Амалсызма! Не амал этерге билмейме. Ол ийман ие-си кишини не аз да терслиги жокъду. Аны себепли, аман айтып, кёлюнгю окъуна чёкдюраллыкъ туююлсе. Къартларыбыз: «Суугъа кёп къарасанг, къан кёрюнюр», – деучю эдиле. Санларым мурса кюйдюргенча жызылдап, не затла эселе да терими тешген этгенча кёрюнеди. Къа-мишлени къымылдатмай, сууну да чайпалтмазгъа кю-решип, бир аягъымы кётюрюп къараргъа таукел болдум. Аягъымы суудан чыгъаргъанымда, сени жауунг аллайгъа къарасын, къара кёксюл къуртла (къан эмиучю пиявка-ла), тобукъларымдан башлап, бармакъларыма дери ба-сынып, къанымы эме эдиле.

Ахырат азабын дуняда тарта, къаамиш бадырланы юсюнде, Сыйрат кёпюрюню юсюнде сюелгенча сюелеме. Не болса да, кёл этип, бир аягъымы суудан чыгъарып, къуртланы ариулай башладым. Къуртла къан тамырла-рыма асыры къадалгъандан, къол бармакъларыма или-нирге кюрешип, кетерге унасала уа! Бек уллу сакълыкъ бла, амалсыз болуп, бир бутуму балтырындан, бир аягъымдан арытып, суугъа-суугъа атдым. Аланы сы-лыкълыкълары, шытылыкълары къабындан чыкыгъан метекелеге ушай эдиле. Терими тешип, башларын губу-лача бегитип, иги тартмасанг, этингден айырылмайды-

да сылыкъла. Бир бугумда къуртланы ариулап, экинчи аягъымы суудан чыгъарып, ариулап бошагъынчы, би-ягъы къуртла дагъыда басынадыла. Кёз кыйырымы къартха жетдирдим. Ол ашыкъмайды. Китабын окъуй турады. Мени кёрюп, ёхчегеми эте болур эди. Анга да ишекли болама.

Энди хуржунумдан къол жаулугъуму чыгъарып, алай ариуларгъа тюзелдим. Къол бармакъларыма или-налмайдыла. Аллынча, шыты болмай, терк-терк жул-къама, бютюнда бут чабакъларым бла аякъларымы къан-галарына бек басынадыла, къан тамырлагъа. Энди мен аланы, алгъынча суугъа атмай, кёкюрегимде тагъылып тургъан ботинкаларымы ичине атып тебиредим. Къурт-ла, анда да тохтамай, жыйырыла-жыйырыла, жайылып тебиредиле. Къандан кёбюп, уллу болгъанлары суугъа да тюше эдиле. Алай андан не келсин! Ала, кёпден-кёп бола баргъан болмаса, азаймайдыла. Саулай къанымы ичедиле.

Ол кезиуде, тор байталны сауулур заманы жетип, желиними къызгъан болур эди, огъесе саскыла къадалып, онгсузму этген болур эдиле, тайынмы изледи – халал хайыуан бир ачы кишнеди, боюнун эл таба созуп.

Ёмюрню бла ёлюмню ортасындама. Артымда – тен-гизча, баргъаны хазна билинмеген уллу черек. Бир жа-нымда – къамишле жашырып тургъан терен къулде, ол да суудан толуп. Тилсиз жау. Кёплени жутхан мурдар суугъа къарагъанымда, кёзлерим къарангы этдиле. Хау! От бла суу тилсиз жауладыла.

Алтынбек акъсакъл, байталны тынгысызлыгъын кёрюп, терк окъуна чепкенин кийип, атны кишенин ал-ды да, сыртына къонуп, къыяма айлана тургъан суу боюнундан ёзеннге ёрлеп кетди. Мен да, ажал тырна-гъындан къутулгъайыма Аллаһха шукур эте, кёлден чыгъып, жерге олтурдум да, этимден къуртланы ариу-ладым. Къарыусузма. Тобукъдан энишгем, сууукъ суу-да къуртла эме, башымдан кюн къыздырып тургъанды. Хужулукъ къуртланы ариулагъандан сора, бутларым, кюннге жылыннгандан сора, бютюнда бек къанап баш-ладыла. Болмазын кёргенимде, кёлегими жыртып, бинт-ле этип, эки бутуму да ала бла байлап, майкам бла фа-таргъа аманны кебинден жетип, ундуругъума аудум.

КЕСИ ЖЫГЪЫЛГЪАН ЖАШ ЖИЛЯМАЗ

Мария бла байламлы болгъан тапсыз ишлени ахыры аууздан чыгъарыргъа жарарыкъ туюл эди. Сёзюнг ауузунгдан чыкъгъынчы, анга кесинг иесе, ауузунгдан чыкъгъандан сора, бирсиле иедиле.

Экинчи кюн эрттенликде, ауузланып бошагъанлай, Гюлбаланы бир къаршы жууугъу ауушхан хапар келип, аналары, къызлары ары кетдиле. Аланы кетгенлерин хайырланып, аптекадан жассы байлаула алып келип, эки бутуму да тобукъдан энишгелерин ашыкъмай, тап, ит тил чапыракъла салып, байладым. Ахыргъы экзамен-лени берир заман бола турады. Сора солургъа ундурукъ-да таяннганымлай, тыш эшик къагъылды. Замансыз заманда ким болур бу деп, эшик таба атлагъанымлай, терезе бютюнда бек къагъылды. Ары бурулуп къарасам, Мария терезе аллында сюелип. «Бу энтта да башымы бир палахха къалдырыр», – деп, ачмадым.

Ол мени кёрмейди, мен а аны кёреме. Дагъыда, да-гъыда игирек окъуна къагъады. Къыстап иер умут бла барып, эшикни ачханымлай, жилян кибики, къолтукъ тубюм бла сыпдырылып, мен жатхан отоугъа къутулду. «Телиге жол бош, айраннга суу кьош». Бу не эте айлана болур деп, сейирге къалып, аллына баргъанымлай, къучакълар умут бла юсюме ауа тебирегенинлей, тюртюп ийгенимлей, къаллайла эсе да аякълары чырмашып, сол жанындан полгъа тийди. Оуий-шауий этип, къобал-май:

– Ой билегим! Оу билегим! – деп, бети агъарып, ёрге турду.

Эсим кетип, къызны къучагъыма къысып, шинтик-ге олтуртуп, экибиз да бираз эс жыйгъандан сора, тийип кёрсем, керти окъуна сол къолуну къарысында бир сюе-ги сынып. Эшик жабылды. Энди уа не этейим? Къалгъан бинтледен бирин алып, къалын байлап, жаулукъчугъу бла боюнуна такъдым. Адам келип къалып, не атасы-анасы кёредиле деп, къоркъама. «Суугъа кетген таш къармар» деп, анга мен жалынырча болдум. Айхай, жү-рекде суймеклик болмаса, ариу сёз да чыкъмайды аууз-дан. «Ариулукъ – кёзденди, бек суймеклик – сёзден-

ди», – деп бошму айтадыла? Къыз бир кесек кесине келгенден сора:

– Ауузунгдан жангыз бир сёз чыгъарсанг, муну киши билсе, эшитмегенме деме! Билдирсенг, кесинге айып боллукъду, – деп, ариулукъ бла ангылатыргъа кюрешдим.

– Жыгъылгъан этгенме дерикме, – деп, Аллаһ бла, атасы-анасы бла ант этип, къаргъанды.

Мен, Марияны къучагъыма къысып, къалай уппа этгеними кесим да билмей къалдым. Чабакъ тута билмеген сууну бокълайды.

Бир ыйыкъдан экзаменле бошаллыкъдыла. Аллаһны ахшылыгъындан, аланы да жетишимли берип, аттестатла алдыкъ. Къарачайлы къарындашларыбыз – устазларыбыз: Лайпанланы Алий, Кипкеланы Къарачыкъ, Тотуркъулланы Магомет бла адетдеча саламлашып, къарачайлы эгечлерим Тотурукъланы Апалачны, Чыпчыкъланы Сапууну ыразылыкъларын алып, биз жашагъан къазакъ элде юйюбюзге кетерге хазырланама.

Базаргъа келгенледен келсинле деп айтдыргъан эдим да, экинчи кюн окъуна къарындашымдан туугъан жаш Адыхам, адежге тартып, манга минерге колхозну жылкысындан бек жюйрюк, бек сайлама ажирни алып жетди. Элден, юйдегиледен хапар соргъаныбызда, айтхан жангылыгъы Гюлбаланы артыкъ бек къууандырмады. Адыхам:

– Алма-Атадан анабызны тамата эгечинден туугъан къызла келип, ары кёчюгюз деп къысхандыла, кёчерге таукел болуп, хазырлана турабыз. Бир июнь айланы аягъында кетерге умут этедиле, – дегенинде, Гюлбаланы бети тюрленди.

Кишини эсинде болмай тургъанлай, Адыхам айтхан хапар кёпден бери – беш жылны ичинде къаты бегитилип, киритли кюбюрдеча тургъан кёп затны ахчычы болду. Биринчиден, Жибек ол жыл жаланда сегизинчи классны бошагъан эди. Орта школну бошагъанлай, Алма-Ата шахарда ЖЕНПИ-ге (тиширыула окъугъан педагогикалыкъ институт) окъургъа барлыкъ эди. Анда бизни бу

төгөрекден къарагъан жуткёзлеча, киши сёзюбюзню этерик туююлду. Ахшы умутла толлукъдула.

Жибек хапаргъа, ахшыгъа-аманнга да къошулмады. Этиучюсоча, кишиге эслетмей ышарып, ыразылыгъын билдирип къойду. Ол бизни юй жашауубуз мындан арысында бирге боллугъуна ышаныу кюч ала баргъанына къууана эди. Къыйыр бухчакъдан, эл жерден келип, билим ала тургъан къазакълы къыз алгъа къарай эди. Экинчиден а, бу хапар Гюлбаланы бир жанындан жарсытхан да, къууандыргъан да этди. Жарсыгъаны – бизни узакъ Алма-Атагъа кёчеригибиз. Къыз энтта школда эки жыл окъургъа керекди. Ары дери не болады, не къалады? Мен къызгъа берген антима кертичи боллукъмамы, къаллыкъмамы? Ма ол болур эди аны тынгысыз этген. Мен алай ангыладым. Хар нени да сезип, мараучу кийик жугъутурну илишаннга тутханча тутуп, Жибек бла мен жашлыкъ этип, адамлыкъ нормадан чыкъмагъаныбызны, намысны чегинден чыкъмагъаныбызны ёз кёзю бла кёрюп тургъаны ачыкъ болду. Алай бийик окъуу юйге окъургъа экибиз да бирге барсакъ сую эди. Андан ары ким неге тюбеп, къайда туз гыржын ашарыгъын, заман жели къайры элтиригин бир Аллахдан сора киши билмейди.

Гюлбала акъылсыз тишируу туююл эди. Уруш кыйынлыгъы, баш иесиз сабий ёсдюрген бир къауумланы тели этип, бирсилеге эс окъуна жыйдыргъанды. Кичи кызына бла Адыхамгъа:

– Эшикге чыгъа турчугъуз, – деп, Жибекни къатына олтуруп. – Сен эки жыл къолумдан туз гыржын татдынг. Анангы сютюнден халал болсун ашагъанынг. Халынгы, кыйылыгъынгы да билеме. Везде: «Бир кюн жолдаш болсанг, къыркъ кюн салам бер», – деп сёз барды. Жараусуз, тапсыз ишинги да кёрмегенме. Не жашыруу, жууукъларымдан, къайынларымдан тырман да эшитгенме. Хар неге да тёзгенме. Сен мени кеси адамымча болгъанса. Муну уа, – деди, кызына къарап, – бирси аналача, эркинлигине къойгъан угъай, тыш адамы босагъасындан атлатмагъанма. Аны кесинг кёрюп тургъанса. Аллахны буйругъу бла, жазуугъуз бирге эсе, аны киши да тыялмаз, бузалмаз. Не затыма да эринмей болушханса, намыс

да этгенсе. Жууукъларынг аш-суу этерге нени да тапдырып тургъандыла. Сени бла бирге бизни да керекли этмегендиле. Сау болсунла, мен ыразы кибики, Аллаһ да ыразы болсун алагъа. Кичи къарындашынг тышында сакълап турады, ашыгъа болур. Мен, анача, санга да, таматача, айтырыгъым – жаратмай эсенг, къызын жангылтма, айналайын¹⁴. Тиширыуну алдагъан къыйын туююлдо. Алданса уа – мияла табакъ сынса, жалгъанмагъанчады. Аллаһ сакъласын, ол зат болуп, эки миллетден жууукъгъа байлашынырыкъланы жерге къаратмазсыз деп ышанама. Эки жылны ичинде сен къонакъ, биз къонакъбай болуп жашадыкъ. «Къонакъны алтындан эсе, ыразылыгъын ал», – дейдиле. Ыразымы-са бизге?

– Аллаһ шагъатды, ыразыма, – дедим. Асыры ачыкъ сёлеширге бетим жетмеди.

– Сен эр кишисе. Сени сайлауунг уллуду. Ол эркинликни сенден киши сыйыраллыкъ туююлдо. Муну уа аллай эркинлиги жокъну орунундады. Алай бола тургъанлай да, санга айтырыгъым, бу затны эсингде тут:

*Иги болса алгъанынг,
Юйюнгден адам кетмейди.
Аман болса алгъанынг,
Шуёхунг окъуна келмейди.*

Къызым санга айтама, келиним сен эшит:

*Тиширыу жерден чыкъмагъанды,
Ол да эр кишиден туугъанды.
Эр киши да кёкден тюшмегенди,
Тиширыуду аны да анасы.*

Гюлбала къабына тургъан отну гур деп жандырды. Нек эсе да Жибекни да къолу бла ишара этип тышына чыгъарды. Эки-юч атлам этип, сабырлыкъ бла келип, мени къучагъына къысып, бетиме бетин тийирди. Бу болум – ананы амалсызлыгъындан эди.

¹⁴ Айналайын – аuruуунгу алайым.

Аны кѣууанчын бла жарсыуун, чегип кѣрсенг, базман болуп тартсанг окѣуна, бир Аллахдан сора ким билллик эди?

Арбаздан чыгып, кѣзакѣлылача, алайда сермеп хар ким кесини атына кѣонмай, ѣзден адетдеча, атланы башларындан тартып, тиширыула да бизни ашыра, Кѣалмакѣ дуппургѣа дери келдик. Адыхам, атыны башындан Жибекге тутдуруп, сол кѣолу бла ажирни жюген билекликлеринден кѣысха тутуп, онг кѣолу бла мени кѣолтугѣума жабышып, атха миндирди. Алай ѣтедиле ѣзден адетде кичиле. Кеси да атына кѣонуп, сол жанына ѣтдю. Ёсирик атла, миннгенден сора, тюбюбюзде тыйдырмай, тепсеген ѣте эдиле.

— Сау кѣал, Жибек кѣыз! Сау кѣалыгѣыз Туюмекент жамауаты! — деп, Таласны кечиюу таба кетдик.

Ол кезиуде Талас да таркѣайып, аллай атла ѣтерге хазна кѣоркѣуулу туюул эди. Сууну ары жанында сыртха чыгып, артха бурулуп кѣарагѣаныбызда, Кѣалмакѣ дуппурну башында тиширыула, кими акѣ жаулугѣун, кими кѣызыл жаулугѣун булгѣай эдиле. (Кѣызла барысы да кѣызыл жаулукѣ кѣысадыла.) Уллу жолгѣа жетгенлей, атларыбызны андан бек терлетмей, кеслерин тыялмай, чабаргѣа алланып тургѣан жазыкѣланы жюгенлерин бошлап, баргѣанлары тенгли барма кѣойдукѣ. Атла алай тѣртгюллеп бара эдиле, тѣрт аякѣларындан кѣопхан зылдыла бла топуракѣ тугулла кѣкден жаугѣан сунар эдинг. Уллу илипинни кечиюуне жетип, атланы тыйдыкѣ.

Адыхам, жаш болса да:

— Сен'а ат чапдырыргѣа керти окѣуна тансыкѣ болуп тура кѣре эдим! — деп, кюдю.

Жарым сагѣатдан, атларыбызны жоргѣа жорюшлерин бузмай, юйге жетдик. Арбазда эки ючаякѣны юсюнде эки кѣазанда эки кѣзакѣ кѣойну ѣти бише, эки уллу кѣой кѣуйрукѣ, кѣрюгюз бу берекетни дегенча, агѣара эдиле. Огѣурлу, мамырлы кѣзакѣлыла, аякѣ юслерине болуп, сабийле, кѣарт кѣатынла, кѣарт кишиле, сора кѣубулма кѣызла битеу кѣоншула бла бирге, ал бермей, келип, саламлаша эдиле. Тѣрде Абдыкѣадыр молла бла Ногѣай акѣсакѣал олтура эдиле. Мен, бек алгѣа алагѣа

барып, салам бердим. Анга къарты, жашы да бек ыразы болдула.

Къоншуларыбыз ашха-суугъа да бюсюреп, кече орта-сына дери лахор этип, ойнап-кюлюп, ыспас, лакъырда эте, юйлерине жайылдыла. Бютюнда абаданладан кёп алгъыш эшитдик. Жашауумда бек къууанчлы кюнюм ол кюн болгъанды.

Аллаһ кёргенден, мен Алма-Атагъа кёчерге ыразы туююл эдим. Ата жууукъларыбыз болса, бир иш... Ана жууукъларыбызны, анамы эгечин, аны туугъанларын Кавказда бир сынагъанбыз. Энди не болса да болур. Аллаһ буюргъанны кёрюрбюз. Бизде тамата айтханнга угъай деген төре жокъ эди. Бармакъла бирикмеселе, ийне къумачха илинмейди деп, кеси кесиме кёл этдирип, ишни ахырын кёрюрге таукеллендим.

Алай'а не жерде да, къайда да болсун, бир къауум жылны бир жерде аякъ уруп, от тиргизип, этген ырыс-хынгы, малынгы, мюлкюнгю, мирзеуюнгю сатып, бохчагъа сыйындырып, хуржунунга уруп, таныгъанларын-гы, тенглеринги да къоюп, бир областьдан бирси область-ха поезд бла он сагъат барыргъа керекди. Къазакъстан аулакъларында ол узакъ жерди, элден-элге, Жуууннгу-дан Акътопуракъгъа кёчгенча туююлдо. Бурунгулула: «Жарлыма дей эсенг, кёчюп кёр», – дегендиле.

Биз, сабий садлада угъай, къартланы къанат тюпле-ринде, не айтаса да, не этеме деп, аланы ауузларына къа-рап, къаныбызгъа-жаныбызгъа адетле бла төреле, бешик жырла, ийнарла, жомакъла, таулу элберле, нарт сёзле аналарыбызны акъ сютю бла бирге сингнген төлюден эдик.

ЖАЗЫУ ЖАРДАН АТАР

Жетдик атына алма къошулуп айтылгъан, дуниягъа белгили болгъан ара сахаргъа. Белгили болмай а, ол заманда окъуна Къазакъстанны ара сахары – Алма-Атада 18 бийик окъуу юй бар эди. Шахардан 18 къычы-рым узакълыкъда, Каскелен райондан узакъ болмай, Ворошиловка деген элде тохтадыкъ. Бир алаамат жер,

дуния жаннети кибик, тау этегинде, арасы бла таудан, Ючкѡнгурдан чыран суу келеди. Элде кѡзыл апорт алмала битген терек бахчала. Бир жанында Алма-Атадан Фрунзеге (бусагѡатда Кишпек дейдиле) баргѡан асфальт жолну юсюнде Чемолган, Кѡзакѡстанны президенти Нурсултан Абиш улу Назарбаевни туугѡан эли. Узакѡ болмай район ара Кѡаскелен, тарихде белгили, кѡзакѡ-лыла 300 жыл бурун – кѡалмукѡлуланы ууатхан жер. Бирси жанында «Энгбекши» деген колхоз. Бу элдеде таулула бек тынч, бек ырахат жашай эдиле. Битеу Ворошиловкада жашагѡанланы ючден экиси таулула. Чегемлиле бла малкѡарлыла бир беш-алты юй, кѡалгѡанлары уа басханчыла бла холамлыла. Бир аламаты, бу эллени барысында да керти таулу кѡартла кѡп эдиле. (Аллаһ бизге буюрмагѡан таулу кѡзыла да). Кѡбюсю дин ахлулары: Курданланы Хажидауут, Созайланы Чомай, Ёзденланы Исхакѡ, Ёлмезланы Мукай, Мелияланы Илияс. Аладан сора да намыс берип, баш иер, сый-хурметге тийишли кишиле: Ёзденланы Муса, Курданланы Иса, Гызыланы Хабийбуллах, Кѡонакѡланы Кѡонакѡ, Гайыланы Хадау, Кучмезланы Апой.

Элни эл этип тургѡан таулула эдиле. Быллайлагѡа сый бермезге да, ала айтханны этмезге, эшитмезге да онг жокѡ эди. Ала чынтты кишиле эдиле. Бизге иги юлгю кѡргюзтгендиле. Не тюрюлю иште да тири кѡармашхандыла.

Малчыла, мал фермаланы таматалары – таулула. Сюрдю жерлени бригадирлери – таулула. Колхозну председателини орунбасары – Гайыланы Жамал. Не айтаса, агѡач устала, трактористле – таулула. Жашау этерге онг бар, сен – таулу, мен – кѡзакѡлы деген бузукѡ ниет жокѡ. Ишле, аша башынгы кечиндир. Дуния – мамыр.

Колхозну председатели Бекболатов Ёсербай бизге, сайлагѡан жерибизде жарым гектар жер бѡлюп, юй ишлерге эркинлик берди. Элни баш жанында, жангы орамны бирси жанында, былай бир тирмен айландырыр тенгли бир сууну жагѡасында, алапат тюз жер табылды. Аны киши да ёнчелеп кюрешмей, салыгѡыз былайда юй дедиле. Алайда анабызны эгечинден туугѡан Расул, андан сора да кѡоншуда басханчыла Тилладан, атабыздан

къаршы жууукъларыбыз, алты жетген жаш табылдыла. Сау къаллыкъла, кеслери башчы болуп, изеу жыйдыла да, дуния бла бир саман этип, ол заманга кёре төрт отууду жарагъан юй ишлеп, терезеле ишлерге колхозну башчысы Ёсербай болушду.

Келир жазда окъургъа барыргъа хазырлана, школда пионер вожатый болуп, ишге тохтадым. Сизге саулукъ, бизге эсенлик, экзаменле берир заман да жетди. Алма-Атада, Жамбулда болгъан жангылыкъланы бир бирге билдирип тургъанбыз. Бу жол а мен КазГУ-ну (Къазакъ-станны Къырал Университети) филология факультетине къагъытларымы бергеними, экзаменлени жетишимли бошаргъа умут этгеними билдирип къагъыт да, телеграмма да ийгенимде: «Мени къагъытларым КАЗПИ – дедиле. Сенден хапар болгъанлай, Жамбул станциясында угъай, Чуу станциясында сени сакъларыкъма», – деп, телеграмма ийди. Экзаменле башланыргъа 15 кюн къалып эди. Арсарсыз, кишиге да билдирмей, школну директорундан тилеп, Чемолган станцияда Москва – Алма-Ата поездха минип, Чуу станциягъа (бешсагъатлыкъ жол) жетдим. Къыз жокъ. Жокъду Жибек (тюз аты Къызжибек). Поезддан Жамбул шахаргъа жетмей, Чууда тюшюп, жюк ташыгъан машина бла Тюймекентге келдим. Ярабий, къайсына къонакъ болайым деп келе тургъанымлай, кесибизни Сапуну къызы Кипкеланы Кларагъа тюбеп къалдым. Ол, асыры тансыкълагъандан, жилягъан окъуна этген эди. Экинчи кюн кертиси бла кёчгенде колхоз бла толугъа эсеп-хыйсап эталмай кетгенибизни сылтау этип, Теспеге жаяу уруп кетдим. Жибеклары уа, къыз школну бошагъанлай, туугъан эллерине кёчгенлерин билеме. Жолда адам, бир жан кёрюнмейди. Къууанчлы да, къайгъылы да жашлыкъ, жаланкёлек, жаланаякъ, жаланбаш жылланы тансыкълай, ашыкъмай, ингир ала Теспеге жетдим. Арсарсыз Разия (апай – не атасыны, не анасыны эгечи) – апайлагъа: «Ассаламу гъалейкум!» – деп, арсарсыз кирип бардым. Разия апайны кишиси – киши бла къазанланмаучу, кёп сёлешмеучу, ютюк, баштёбен Ыбрай да манга бек жарыкъ болуп, къучакълагъан окъуна этди. Барысы да бек жарыкъдыла, къоншула да келгендиле. Ушхууур ашап бошагъан-

дан сора, орамгъа чыкъдыкъ. Манга айталмай тургъан зат, бир тапсыз иш болгъанын сеземе. Ол зат ишексиз Къызжибек бла байламлыды...

Биз жашагъан орамны баш жанында шахардан кѣчюп келген, орус маталлы, орус къылыкълы Токътубай деп бир киши болуучу эди. Ол бир ящик аракъыгъа ёчешип, бир къойну этин кеси ашап тауусханды деучю эдиле. Аны уа кесине ушагъан Жолтан деген ичгичи жашын кѣргенлей, барысы да юйлерине ташайдыла. Кими ийнек, кими къой, кими эчки саууп, мал жыйгъан кезиучюк. Мен а къачмадым, жеримден тепмедим. Жолтан, тюзюнлей манга тирелип, къаугъа этди:

– Сен... – деп башлады.

Адамла арбазларындан бугъуп-бугъуп къарагъанларын эслейме. Ол а аланы кѣрмейди. Эсирип да тюйюлдю. Алай, мени кѣргенлей бир къарын ауруу тийгенди къарынына.

– Сен, – деди къайтарып, – Жибекни къалай скойсенг, алай айландырып, Алма-Атагъа къачып кетген эдинг да. Энди не айланаса мында? Айландырырма мен сени мында! – деп, жагъама илинирге умут этгенинлей, аш орунуна азыракъ жетдиргенимлей, алгъа-артха тентирей барып, жерге тийди да, аягъы юсюне болду. – Жекпе-жек, – деди. (Адам кѣрмеген жерде тюйюшейик дегенлиги эди).

Бара-барып, саулай элге, колхоз сабанлагъа суу барыучу уллу арыкъны (тогъанны) къатында тохтадыкъ. Жолтанны эллилери къарап тургъанлай тюерге уялгъан этеме. Ызыма кѣз жетдиргенимде (ашхам бола), киши кѣрюнмеди. Ким болгъанымы, къайдан келгеними, нек келгеними, Аллаһны бирлигин да унутмай, Жибекден къурлай къалгъанымы ангылап, аны намысын сындырмагъаныма ёхтемленип, Жолтаннга боксер усталыгъымы «хайырын» кѣргюзтдюм. Жолтан да алай бош, ауа-сауа айланганладан тюйюл эди. Иги саубитген, кесине базынган, къарыуу да болгъан жаш болуучу эди. Эки ургъанлай, эсин аудуруп, жагъасыны желке жанындан тутуп, скойреп барып, къургъакъсып тургъан арыкъда (илипинде) «тынчайма» къойдум.

Эсин жыйса, юйюне барыр деп, сансыз этип. Мен ол ишни этмезге да боллукъ эдим. Алай, ачыу алгъа урса,

акъыл артха кетеди. Келгенимде, бизни Шаман бла жандан-жаннга болуучу Ыбрайны жашы Керимкъул да анда. Хар зат да ачыкъ болду.

Айтдыла: «Почтада ишлеген бир аман тиширыу халкъгъа аман хапар жайып тургъанды. Жибекни атасыны къарындашыны уа Гюлбала бла аралары аманнга кетип, бир бирге сёлешмейдиле. Сизни ахыргъы телеграммаларыгъызыны, къагъытларыгъызыны окъуп, кеслерини къара ишлерин алай бардыргъандыла», – деп, ол терсни-тюзю айыра билиучю къазакълы къарындашларыбыз, эгечлерибиз манга таукел этдирирге кю-реше, кече ортасына дери олтурдукъ. Керимкъул кече бла колхозну председателине тюбеп, жол ахча да мажарып келди. Кертиси бла уа, мен кетерге керек эдим. Не эте айланнганымы юйде билмей эдиле.

Хар халкъда да боладыла аманла. Алай ала, бирси халкъладача болмай, къазакълылада аздыла. Аны биз кёргенбиз, кёре да турабыз.

Танг белги бере, Керимкъул кесини атына да, кёншуларыны атына да жер салып, жолгъа чыкъдыкъ. Ол мени ашыра барады. Къоркъуп, къачып бармайма, Жибек да, мен да бирча абындыкъ. Тюзлюгом табылмагъанына! Элден чыгып, Тюймекент таба бурулгъаныбызлай, Керимкъул манга жангы билдириу этди:

– Тиширыула, сени жарсытмаз ючюн, айтмагъандыла ансы, иш ма былайды: Къызжибек Чуу станциягъа жете баргъанлай, ызындан болуп, атасыны къарындашы Жалакъ, Жибек баргъан машинаны тыйып, ол уллу тюзде хыны-бусту этип, башхагъа берир умут бла, кызыны кесини юйюне келтиргенди. Алай кыыз, кесин тарт-соз этдирмей, анамы келтиригиз деп тохтагъанында, анасын келтиртгендиле. Анасы айтханды: «Бирда болмай эсе да, тизгинин жыйсын, сиз ёсдюргегенсиз муну. Мен ёсдюрген юйден чыкъма кёюгъуз», – деп, Гюлбала кызын юйюне элтгенди да, ол кече окъуна Жибек башха жашха эрге кетгенди. Мен санга кертисин айтдым. Ант эт дей эсенг, Аллаһ туурады, ант этейим, – деди.

– Керимкъул агъа, ийнанама, ийнанама, ийнанама сизге! Насып къушу кёолумдан учду!

– Къарындашчыгъым, насып деген – ол кёкде учуп айланнган къанатлыча бир затды. Анга тузакъмы сала-

са, кѡапаханбламы тутаса, ол эр кишини ишиди. Ол кѡушну уа тута билирге керекди.

Керимкѡул агѡа, хыны-бусту да этмей, манга бу затны ангылатхан эди:

*Кѡоркѡакѡѡѡа дуния тарды,
Кѡоркѡсанѡ, бютюн бек тюерле.
Кѡачсанѡ, ызынгдан сюрюрле,
Батып кетер кѡайѡѡынѡ,
Батдырмаз амал изле.*

Машинала кѡп жүрюген уллу жолѡа жетип, атладан тюшюп, кѡучакѡлашып, саламлашып айырылышдыкѡ. Сизден жашырып зат жокѡду. Аллахха хар зат да туурады. Насып кѡушу кѡолумдан ычхынды.

Ингир ала Москва – Алма-Ата поезд бла келип, станцияѡа тюшдюм. Ючюнчю кирпич заводда жууукѡларыбызѡа барып, экзаменле башланнгынчы, алада турдум. Базарѡа келгенлеге тюбеп, жарсымасынла деп айтдырдым. Юйге барып, мудахлыѡѡымы кѡргюзтюрге суймей эдим. Аны бла Кѡызжибек бла байламлыкѡ юзюлдю. «Ма дегенде алмасанѡ, бер дегенде тапмазса».

Аллахны ахшылыѡѡындан, экзаменлени (эмтиханланы) жетишимли бошап, Кѡазакѡстан Кѡырал университетни студенти болдум.

Семен улу Сымайыл кѡчгюнчюлюкте таулу халкѡына:

*Тюзлюк – тутмакѡда, насып – туманда,
Онглу сѡлешмейд, онгсузну жакѡлап.
Биз – суудан кѡумѡа тюшген чабакѡла,
Солуу жетмейин, жерни тырнакѡлап.*

*Кѡатдыр кесинги, ой, жарлы миллет!
Этейик кѡумда жашау кечинмек,
Боюнсасына женнгенди кѡадар,
Аны тартмайын жокѡ бизге мадар,*

– деп кѡарачай-малкѡар, таулу халкѡына алай бош чакѡырыу этмеген кѡре эдим.

Бу жол болгъан иш а Сталинни, Берияны, Кумеховну ишлеринден да ауур тийген эди манга.

Сабийлигимден терсликни, зорлукъну сынап, кёрюп бишген адам белими къатдырыргъа керек эдим. Алай тоталитар жорукъну заманында кёчгюнчюле, бютюнда къарачай-малкъар таулула, билим алыргъа не бек итинселе да, НКВД-ны агентлери бийик окъуу юйледе окъургъа онг бермегендиле. Жаланда Сталин ёлгенден сора, 1953 жылда окъургъа эркинлик болгъандан сора, Алма-Атада таулуладан, чеченлиледен, ингушлуладан, немислиледен 92 адам окъургъа киргендиле. Таулу жашла, ариу къылыкълы болуп, кеслерин тап жюрюте билип, билим алыргъа итинмекликлери бла хар билим берген институтда алчыланы санында болгъандыла. Университетде Жаппулары Мухтар – экономикалыкъ факультетде, Хажиланы Исмайыл – юристле хазырлагъан факультетде, мен – филология факультетде окъуй эдик. Тышындан (заочно) окъугъанла да бар эдиле. Будаиланы Ахмат математика факультетде окъугъанды. Энейланы Ахмат журналистика факультетде.

Ахмат бек фахмулу журналист болгъанын кёре, биле тургъанлай, анга төрт кере экзамен бердиргендиле. Ахмат, не кюрешген эсе да, айтханыбызча, кёчгюнчюле НКВД-ны оноуундан эркин этилгинчи, суюген усталыгъы – журналистикадан бийик билим алыр ючюн, Университетге окъургъа киралмагъан эди. Кеси уа Алма-Ата шахарда окъуна жашай эди.

Эркин болгъандан сора уа, орусу, къазагъы да, билим алыуда не жанындан да бизге болушхан болмаса, чырмаулукъ этген адам эшитмегенме, кёрмегенме.

Сау болсунла къаны бир, дини бир, тили бир, тини бир къазакълы къарындашларыбыз. Алагъа кёп ыспас, кёп махтау!

**УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА СССР
О ВОССТАНОВЛЕНИИ ПРАВ ВСЕХ ЖЕРТВ
ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ
20—50-х ГОДОВ**

13 августа 1990 г.

Тяжелым наследием прошлого явились массовые репрессии, произвол и беззаконие, которые совершались сталинским руководством от имени революции, партии, народа. Начатое с середины 20-х годов надругательство над честью и самой жизнью соотечественников продолжалось с жесточайшей последовательностью несколько десятилетий. Тысячи людей были подвергнуты моральным и физическим истязаниям, многие из них истреблены. Жизнь их семей и близких была превращена в беспросветную полосу унижений и страданий.

Сталин и его окружение присвоили практически неограниченную власть, лишив советский народ свобод, которые в демократическом обществе считаются естественными и неотъемлемыми.

Массовые репрессии осуществлялись большей частью путем внесудебных расправ через так называемые «особые совещания», коллегии, «тройки» и «двойки». Однако и в судах попирались элементарные нормы судопроизводства.

Восстановление справедливости, начатое XX съездом КПСС, велось непоследовательно и, по существу, прекратилось во второй половине 60-х годов.

Специальной комиссией по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, реабилитированы тысячи безвинно осужденных; отменены незаконные акты против народов, подвергшихся переселению из родных мест; признаны незаконными решения внесудебных органов ОГПУ — НКВД — МГБ в 30—50-е годы по политическим делам; приняты и другие акты по восстановлению в правах жертв произвола.

Но и сегодня еще не подняты тысячи судебных дел. Пятно несправедливости до сих пор не снято с советских людей, невинно пострадавших во время насильственной коллективизации, подвергнутых заключению, выселенных с семьями в отдаленные районы без средств

*Указ Президента СССР о восстановлении прав всех жертв
политических репрессий 20-50 годов от 18. 08. 1990 г.*

к существованию, без права голоса, даже без объявления срока лишения свободы. Должны быть реабилитированы представители духовенства и граждане, преследовавшиеся по религиозным мотивам.

Скорейшее преодоление последствий беззаконий, политических преступлений на почве злоупотреблений властью необходимо всем нам, всему обществу, вставшему на путь морального возрождения, демократии и законности.

Выражая принципиальное осуждение массовых репрессий, считая их несовместимыми с нормами цивилизации и на основании ст. 127 и 114 Конституции СССР, постановляю:

1. Признать незаконными, противоречащими основным гражданским и социально-экономическим правам человека репрессии, проводившиеся в отношении крестьян в период коллективизации, а также в отношении всех других граждан по политическим, социальным, национальным, религиозным и иным мотивам в 20—50-х годах, и полностью восстановить права этих граждан.

Совету Министров СССР, правительствам союзных республик в соответствии с данным Указом внести в законодательные органы до 1 октября 1990 года предложения о порядке восстановления прав граждан, пострадавших от репрессий.

2. Настоящий Указ не распространяется на лиц, обоснованно осужденных за совершение преступлений против Родины и советских людей во время Великой Отечественной войны, в предвоенные и послевоенные годы.

Совету Министров СССР внести в Верховный Совет СССР проект законодательного акта, определяющего перечень этих преступлений и порядок признания по суду лиц, осужденных за их совершение, не подлежащими реабилитации по основаниям, предусмотренным настоящим Указом.

3. Учитывая политическое и социальное значение полного решения всех вопросов, связанных с восстановлением прав граждан, необоснованно репрессированных в 20—50-е годы, возложить наблюдение за этим процессом на Президентский совет СССР.

*Ведомости Верховного Совета СССР
1990. № 34.*

БИЗ БЫЛАЙ НЕК БОЛДУКЪ?

Сёзлюбюзню – Миннги тауну эки жанында ёмюрледен бери жерсинип, Къарачай, Малкъар деп, эки тюрлю ат аталып жашагъан бу бир миллетни, Миннги тауну эки айырысыча бийик эки да закийибизни назму тизгинлери бла башлайбыз:

*Кёп жыялла ахчаланы,
Толтуралла бохчаланы,
Къуруталла бахчаланы,
Тергечигиз ахшы аланы.*

Мёчюланы Кязим

*Бурун былай халкъ билимге жан ата эди,
Бюгюн а халкъ жан атады базаргъа.
Ахча келе, жүрекклени токъ этгенликге,
Тин байлыгъ'а жетип турад азаргъа.*

Семенланы Сымайыл

Кязимни бла Сымайылны поэзияда ниет байлыкълары угъай, саулай дуниягъа, миллетлерини жашаууна, жамауат-саясат ишлеге кёз къарамлары да бирча болгъанлары бу назму тизгинледе окъуна кёрюнюп турады. Ала кеслери тиргизген поэзияны жарыгъы халкъыбызны жолун ёмюрлеге дери жарытханлай турлугъу хакъды. Инша-Аллаһ Совет хукметни озуп кетген тарихине, кёп замандан, кёп жылладан бери бардыргъан саясатына бюгюннюгю кёзден къарасакъ, адамны эси, акъылы жетмезча, бир тюрлю бир оюм ызгъа келишмеген талай затны эслерге боллукъду. Аладан бири бизни республиканы аты бла байламлыды.

Кертиси бла, энчи документлеге, тюрлю-тюрлю законлагъа, энциклопедия сёзлюкlege иги эс этип къарасакъ, бизни республиканы аты Къабарты-Малкъар Автоном Совет Социалист Республика болгъанды. Былайда Къабарты, Малкъар деген сёзле жерлени, сууланы, адамла жацагъан эллени не да Кировча, Ждановча, Кали-

Сюелгенле КъИА-сыны Байтурсынов атлы Тил билими институтну аспиранты Жулабланы Юзейир, экиге айланган къарындашы Жансюйланы Адилгерий Ньюжюрню жашы. Олтургъанла: Жансюйланы Жюзюмхан (Газаланы Нухну кызы) Адилгерийни юй бийчеси, Жулабланы Хусейин Тапушну жашы – Къаз.КъУ-ни студенти. Алматы ш. 1969 ж.

нинча, партияны уллу къуллукъчуларыны атлары угъай, миллетлени атлары болгъаны дуниягъа белгилиди. Республикагъа ат эки халкъны аты бла аталгъан эсе, аны къырал тилде иш къагъытлары, илмуну, билимни, культураны айныулары ол тилледе теппе-тенг бардырылыргъа тийишлиди.

Алай, бизни республика малкъар халкъны аты бла да айтылгъанлыкъгъа, ана тилибиз къанат керип, кесини айныу жолун табалмагъанды.

Къабарты-Малкъар Республика дегеннге керти окъуна ийнаныры келип, анга кёре малкъар миллетни миллетлигин, миллет төрелерин жокълагъан адам чыкъса, анга «миллетчи» деп, желкесине жетдирип, эсин аздырып, унамасанг, ёрге къопмазлыкъ этип, дуниядан думп этиу адет болгъан эди бир кезиуде.

Байтурсынов атлы Тил билими институтну илму кѣуллукѣчулары бла аспирантла. Алматы ш. 1967 ж.

Халкъны эки тенгден бири ана тиллеринде эркин сѣлешалмайды. Алай бла, аллайланы башларына миллет, этнос халда жоюлуп кетер кибик кѣайгъы тюшюп турады.

Кертисин-ѣтюрюгюн ким билсин, арт кезиуде аллай халкъланы жазаргѣа «Къызыл Китап» боллукѣду дейдиле. Бу зат керти эсе, ол китапха алгъыннгы Совет Союзну бир кѣауум халкълары бла бирге кѣарачай-малкѣар халкъ да жазыллыкѣ болур эди. Анга бир юлгю келтирейим.

Шахарда таулуланы тюрлю-тюрлю кѣууанчларына, жыйылыуларына, бушууларына да бара турургѣа тюшеди. Ма ол кѣууанчлада, тойлада жаш кѣауум саулай орусча, тамата кѣауум а тауча сѣлешедиле. Киши да, ѣлмей, темир береги боллукѣ туююдю. Бир кѣауум жылдан ол кѣарачай-малкѣарча сѣлешгенле бу дуниядан кетерле, аланы орунларына орусча сѣлешген жаш кѣауум келир. Бу затланы ойлагъанда, келир заманда, эм тамата кѣартладан башлап, битеу орусча сѣлешип, орусча кѣаууанч этип, орусча «горько» деп кѣычыргъан, аты таулу окъуна болса да, бир башха тюрлю халкъ кѣрюне-

ди кёзюнге. Бу зат жаланда Нальчикде угъай, андан сора да кёп жерледе бола тургъан затды. Миллетни жоюлуу андан башланмаймыды?!

Республиканы миллет тиллерини даражасын кётюрген закон къабыл этилингенде, энди барыбыз да ана тилибизде селешейик деп, жагъасын жыртдыргъанла кёрюнмейдиле. Кертиди, юйде газетлени окъуп, телевизоргъа къарасанг, хар не да алапат игиди. Орамгъа чыкъсанг а, тюкенлени атлары бла багъаладан сора бир зат да тюрленмегенди, аллынча жериндеди. Элден келгенле тауча, шахарда жашагъанла орусча сёлешип, жашауларын бардыргъанлай турадыла.

Таулу эллени бир-экисинде, ючюсюнде сабий сад бар эсе да, анда окъуна сабийлени орус тилге, орус къылыкъгъа юйретедиле. Ол затланы кёзюм кёре тургъанлай, малкъар тил айнып ёсер дегенлеге чырт да ийнанмайма! Бютюнда быллай китапла чыкъгъан къадарда – З. Б. Черкесова, Р. М. Ульбашева. Изучаем балкарский язык. Для учащихся, не владеющих балкарским языком. 1 класс. В двух частях. Нальчик. «Эльбрус», 2010.

Бизни халкъыбыз, ата-бабасыны жеринде жашап тургъанынлай, быллай халгъа не себепден жетгенди?

Хар бир миллетни да тарихинде бир ауур жюк тюшген къайгъылы кезиу бола келгенди. Ма биз жашап тургъан жыйырманчы ёмюр, бизге къара кюн келтирген ёмюрдю. Былайда биягъы Семенланы Сымайылны назму тизгинлери эсимае тюшедиле:

*Жыйырманчы ёмюр,
Этме бизни кёмюр,
Уруш отдан сакъла,
Жашагъанны жакъла.*

Халкъыбызны арт элли-алтмыш жылда сынагъан къыйынлыгъын ангылар ючюн, кёп зат керек туююдю. Болсада аны айтып бир кёрейик. Биз бусагъатда жыйырмажыйырма экинчи жыллада этилген терс оноула бла зорлукъланы терк-терк сагъынабыз. Ол терс оноуланы азабын бек алгъа малкъарлыла бла къарачайлыла сынап тебиреген эдиле.

Бу кыйынлыкъланы келликлерин эрттерек окъуна сезип, Кязим:

*Халкъ насыбы кыйдагъысын билсем эд,
Бутларымы мен ат этип жетерем,
Арбазымда кзан ырхыла барса да,
Жюрегими кыйыкъ этип ётерем.*

– деген эсе, Къарачайны къадау ташы – жырчы Сымайыл а:

*Кзанатлыча, кёксюл кёкде учалсам,
Жарлы халкъгъа тюзлюк излей кетерем,
Эй, халкъ чекген кыйынлыкъны айталсам,
Бу дунияда муратыма жетерем,*

– деп, бу экиге бёлюнюп, бирча жунчуу сынагъан къарачай-малкъар миллетни жарсыууна бирча жарсыгъандыла, бирча кыйгъыргъандыла. Тюзлюкню юсюнден да аланы фалсафалары бирди, бир оюмда болгъандыла.

Кязим:

*Балишибик излеген – тенглик,
Халкъгъа берирбиз деп – кенглик,
Адамда кыймазгъа – кемлик, –
Ол да туюл кюлдан келлик, – десе,*

Сымайыл:

*Жашауну чекдик, жашауну сюздюк,
Ленин келгинчи жокъ эди тюзлюк.
Ленин кетгенде да кёрдюк эм сездик:
Биз умут этгенча болмады тюзлюк.*

– деп жарсыйды, заманны терс саркъыууна кыйюп, бишип.

Айтайыкъ, бизде социализм кыйурайбыз деген сылтау бла этилген артыкълыкъланы бек уллусу, энчи мюлкленни жоюп, саппа-саулай коллективлендириу эди. Аны

хатасындан мюлк кѣурауда халкѣлагѣа уллу заран тюшген эди. Тюшген хатаны санын санап болмазчады. Мюлке тозурагѣан бла кѣалмай, мюлк жюрютген эсли кѣауумла илишаннга салыннгандыла. Кѣалгѣанлары НКВД-ны тюрмелеринде чиридиле. Сибирѣни лагерьлеринде кѣырылдыла. Алгѣадан окѣуна халкѣыбызны адам саныны азлыгѣын эсге алсакѣ, бу азапны да кѣоншу республикала бла кѣоншу миллетледен эсе малкѣарлыла бла кѣарачайлыла бек сынагѣандыла дерге боллукѣбуз.

Адам улуну жашауунда бек аяусуз, бек кюйсюз репрессияладан бири жыйырманчы ѳмюрде бизни кѣыралда болду. Ол, бир кере угѣай, бир ненча кере кѣайтды. Бу кѣыйынлыкѣланы кезиуунде да малкѣарлыла бла кѣарачайлыла ал тизгинде боладыла. Байланы, кулаклары конфискациялап, чач-тук эте туруп да, межгитлени буза туруп да, хажилени, моллаланы кѣурута туруп да, битеу халкѣны ызындан тизерик, окѣуулу, билимли адамлары кѣурута туруп да, бизни республика – Кѣабарты-Малкѣар бек уллу «жетишимле» этгенди.

СССР-ни Баш прокурору Р. Руденко, СССР-ни МВД-сыны ич ишлерини министри С. Круглов, СССР-ни юстиция министри К. Грешенин Н.С. Хрущевха билдиргенлерине кѣре, 1921 жылдан 1954 жылгѣа дери, революциягѣа кѣажаусуз деп, 3 777 380 адамгѣа аскер трибунал сюд этгенди. Аладан 78698 адам илишаннга салыннганды. Сюдсюз, соруусуз-оруусуз 2 мл. 800 адам сюргюннге сюрюлгенди ¹⁵.

Ол затланы да бу эки закий адам кѣре билип, ойлап, ой бла кѣыл элекден ѳтдюрюп айтханларына бу тизгинле шагѣатдыла:

Кязим:

*Не ачы заман келди бизге,
Дау айтылып кертибизге,
Терс тебинип кѣзюбюзге,
Жетдими ач кезиу бизге?*

¹ Расправа. Прокурорские судьбы. М., «Юридическая литература», 1990. С. 316, 317.

*Къайры кетди Эней улу?
Къайры думпса, Гему улу?
Эй, не болдунг, Носту улу?
Къайры ийдиле, Алий улу?
Сен Назир, къайда жоюлдунг?
Сен, Келлет, къайда союлдунг?
Иги адам къалмай, не этейим?
Бир тынчлыкъ болмай, не этейим?*

— десе, Сымайыл а:

*Эки жашы бар эди Таубийни —
Эфенди бла коммунист.
Эй, бир бирине этди аланы
Сталин деген Ибилис.*

*Сёзю сыйдамды, оноуу терсди.
Иши уа халкъгъа ташады.
Эй, бизге этерин этгенди энди —
Онглу — онглубуздан бошады.*

*Бал таракъланы балларын эмип,
Балауузларын тутдурду.
Эй, Алий улу Умарны жойду,
Сейитни жерге жутдурду,*

— дегенди.

Хайыуанлыкъ ишле биздеча жан ауруусуз бир жерде да болмагъандыла. Бу жаннган отну ичинден къачып чыгъалгъанла, къоншу республикалада кеслерине къысылыр ышыкъ табып, баш кечиндирирге кюрешгендиле. Алай аланы ызларындан тюшюп, Ташкентге сюрюп, агъач кесерге жаханим Сибирьге ийгендиле.

Миллет саясат тюз бардырылмагъаны себепли, къыралыбызда кёп тюрлю миллетле азап чекдиле, культура жаны бла ёсмей, артда къалдыла. Туугъан журтларындан юркюп, къачып, миллетликлерин тас этерге аздан къалдыла. Бу къыйынлыкъ да биягъы къарачайлыланы бла малкъарлыланы башларындан басды. Ма аны ючюндю, бизни бир къауумубуз ана тилинде эркин сёлешалма-

гъаны, ана тилде чыгъарылгъан китапланы, журналланы окъулмагъанлары, сатылмагъанлары, алынмагъанлары!

Арт кезиуде экологияны бузулуундан болгъан къоркъуулукъ битеу дунияны башында жашагъанланы тынчлыкъсыз этип турады. Бу жаны бла да таулула жашагъан жер къоркъунчлуду.

Аны кибик биз, экология жаны бла къоркъунчлукъдан сора да, мораль, рух жаны бла къоркъунчлу затладан да къуру туюлбюз. Совет Союзда коммунистлени къарулу партиялары тыялмагъан жукъгъан аурууланы бири ичгичиликди. Бу жаны бла да биз кишиге оздурмайбыз. Талай ёмюрледен бери ичгиге берилмеген миллетибизни адамлары, тишиси, кишиси да ичерге юйреннгендиле. Алай халкъыбызны бу азаплыкъдан (трагедиядан) сакъларгъа керекди.

Октябрь ынкъылапха дери эр бла тышырыу айырылыуну билмеген, аман иш бла урлауну, адам ёлтюрюуну, биреуню мюлкюне сугъанакълыкъ этиуню билмеген таулула энди ол осал ишлеге къатышадыла. Ол алай некди? Бизни иги адетлерибиз бла ахшы төрелерибиз унутула турадыла. Сёз ючюн, эртте заманда атлы адам, жаяуну ызындан жетсе, атдан тюшюп, саламлашып, жаяу баргъан тамата эсе, аны атына миндирип, кеси жаяу барыучу эди. Сабий болса уа, жолда къоюп кетмей, атына миндирип кете эди. Алай болмаса, уа, атына минип, жолуна кетер эди. Энди уа машина бла кетип баргъанлай, тохтамай озуп кетедиле. Къоншу халкъла адетлерин, төрелерин бизден эсе иги тутханларын барыбыз да кёребиз. Бир бирлерине ала бизден эсе игидиле, сакъдыла. Биригип, бир жумдурукъ болуп ишлейдиле. Аны барыбыз да билебиз. Аны себепли, аланы жашау къолайлары да бизден эсе онглуду.

ХАЛКЪНЫ НЕ ТЕРСЛИГИ БАРДЫ?

Бирси миллетле туй киби юйюреп, биз санагъан палахлагъа тюбемей, мамыр жашау эте тургъанда, бизни таулула бир кере угъай, эки кере угъай, айланып-айланып чылмыкъгъа тюбеп нек тура болурла? Биз аны тергеп-тинтип, ачыкъ айтып башласакъ, ол – узун тарихди. Болсада, даулашсыз бир керти зат барды: бу палахланы хазна къалмай кёбюсю, биле тургъанлай, малкъар халкъны белгили оноу бла, буйрукъла-бегимле бла жоюп жиберир мурат да этилгенлигиндеди.

Бу иште бютюнда Сталинни «къыйыны» уллуду!

Былайда кесим алыкъа ангыламагъан бир затны айтыргъа сюеме! Ол бизни миллетни Сталиннге ниети.

Сталинни атын айтсанг, бир къауумла, ашай тургъан ашларын къоюп, секирип ёрге турадыла. Ахырда анга кир къондурмаз ючюн, кеслерин отха, суугъа атаргъа хазырдыла. Аллайлагъа мен кёп кере тюбейме.

Кесини жууукъларын-тенглерин, къарындашларын-эгечлерин, аталарын-аналарын, гюнахсыз, мёлек киби сабийлерине дери, сюрюуге чапхан бёрю киби, миллионла бла къырып, къалгъанларын жан-жанына тентиретип ийген патчахын халкъ къалай сюерге боллукъду? Аны бачамагъа ким санарыкъды?!

Эй, Эрисейге тёре болалмад

Сталин деген урия.

Шыкъыртсыз атлай, тауушсуз сарнай,

Къарангы болду дуня.

Семенланы Сымайыл

Къарачай-Малкъар миллетге аны этген ахшылыгъы ма алайды. Алай, бу затланы кёрюп, билип тургъанлай, Сталин сау болуп келсе, жашауубуз жангыдан жангырып, зауукълукъ кёрюр эдик дегенле окъуна бардыла.

Башыбызгъа таякъ бир кере угъай, жюз кере тийип, ангкы-тенгки этгенликге да, тарихден дерс алып халибиз кёрюнмейди.

Былайда 30-чу жылладан башлап, репрессияланы, ачлыкъны-жалангачлыкъны Сталин билмегенди, республиканы башчылары этгенди дегенле жангылгъан этедиле. Сталин кесини кыралыны бир кыйырында не бола тургъанын кыалай биллик туююл эди?! Телефон, телеграф бусагъатдан эсе иги ишлей эдиле ол заманда. Аны кый, биреу уллуракъ эшитдирип чюкюрсе окъуна, аны НКВД бек терк окъуна эшите болгъанды. Аны бла бирге, кеп жылланы хар не да жаланда ара сахар Москваны оноуу бла болгъаны белгилиди. Бютюнда Сталинни заманында, адамланы тюремелеге жыйып, илшанга салгъан угъай эсенг, тауукъ бала кыораса окъуна, ол чотда эди. Ол билмей, бир жукъ болса, Сталин кимни болса да думп этерик эди. Республиканы башчылары аллай жууаплылыкъны алыргъа базаиналыкъ туююл эдиле. Этилген иш, бюгюн болмаса да, тамбла ачылырыкъ эди. Аны сылтауу белгили эди, бир эди: ол затла барысы да Сталинни энчи кыргюзтуюуу бла этилингендиле. Аны себепли, кыарачай-малкыар миллет бир адамы кыалмай тюп болуп кетгенликке, ол бир затха да жууап берлик туююл эди. Башха бир иш болса уа, Сталин кыорууларыкъды! Кертиси бла, хар болунган иш алай тамамланып тургъанды. Республиканы башчылары аланы буйрукъларын кыалай толтургъанларын халкыны ахырына таяндыргъанда эслеген эдиле.

Сталинни кыарачай-малкыар халкына тутхан кирниети 30-чу жылладан башланады. Аны сау миллетлеге терс кызден кыарагъан аурууу артда кеп миллетлеге жетгенди. Аланы туугъан жерлеринден сюрюп чыгъарды. Алай болмагъанланы уа, кыолларында ырысхыларын сыйырып, ачдан кыырды. Алай этмесе, аланы кычюрюп, сыйындырып жер жокъ эди. Сёз ючюн, кыазакъ халкыгъа биз айтханча ачлыкъ кийирди да, 3.000.000 адамны ачдан кыырды. Аладан 1,5 миллиону сабийле эдиле. Ол кыанлы оноуну тамамлагъандан сора, Кыазакъстанны ол кезиудеги башчысы Голошюкинни Москвада ишге алышындырып, тынч жашар кибик, алаамат кыуллукъгъа салды.

Хау, миллетни аллай зорлукъ бла бир тобукъландырсанг, санын азайтсанг, сезимин ёчюлтсенг, жерин сый-

ырсанг, анга жангыдан эс жыйып, тирилип, бирси миллетлеге тенг болгъан алай тынч болмайды.

Сталинни бу умуту да толусунлай толтурулгъан эди. Андан бери 70–80 жыл тенгли заман озгъанлыкъгъа, ол бизге этилген артыкълыкъладан къутулуп, алыкъа иги эс жыялмагъанбыз.

Анга бир юлгю, арт 25–30 жылны ичинде рух жанындан тозурап баргъаныбызны къой, кёчгюнчюлюкню ачы азабын сынагъан халкъланы ичинде малкъарлыладан сора ата-бабаларыны жерине ие болмагъан халкъ жокъду.

Ана тилин билмеген адамгъа: «Не миллетденди?» – дерге боллукъду.

Адамларынгы экиден бирлери ана тилин билмей эсе, ала мындан арысында кеслерини миллет энчиликлерин, төрелерин, адетлерин сакъларла деп ышаныргъа къыйынды. Жарсыугъа, биз, кертиси бла, керекли, крти затны билип да, кёрюп да тургъаныбызлай – айтмайбыз. Ким да болсун, адамны миллети не тилде селешгени бла угъай, паспортунда кёргюзтюлгенине кёре тохташдырылгъан сунганбыз. Анга жууап:

АЧЫКЪ СЁЗ

*Тюп болгъанды туугъан элим,
Эл болурму манга башханы эли?
Насыплы этерми киши жери?
Диним-тиним сыйырылгъан эди,
Ол да толусунлай къайтмады.
Миллетим сыйырылгъанды –
Паспортумда жазылмайды.
Гражданлыкъды къалгъаны манга.
Тозурагъаны уа ана тилни
Барындан да ауур тиеди жүрекге.*

Ана тилинде бир айтым къурап селешалмагъан малкъарлы, кесини миллет культурасын, адет-къылыгъын, адебин-тёресин ахыр да билмеген, кийген кийиминден, ашагъан ашындан башлап, битеу жашауу, психология-

сы, ангылауу-оюму, дунияны таныуу орусча болуп кетген адам мен малкъарлыма-къарачайлыма дегеннге мени ийнанырым келмейди. Бу зат бла байламлы, миллет деген сёзню магъанасын толуга ангылатып, бир миллетни келечисине саналыр ючюн, не затла, къаллай энчи белгиле болургъа кереклисин бирге тизип, жамауатха ангылатыр заман а болгъанды. Жарсыугъа, бу зат эсгерилмей турады. Бизни къарачай-малкъар халкъны миллет проблемасыны бек къыйын халда болгъан бир себеби – мааны ючюндю. Эсе да, халкъ миллет деген сёзню магъанасын эндиге дери ангыламагъанды. Аны себебли таулуланы бир къаууму: «Сабийлерибиз, ана тиллерин билмегенликге, орусча окъуп, орусча юйретилгенликге, таулулай къаллыкъдыла, алапат жашарыкъдыла», – деген терс ангыламны сайлагъандыла. Тюзюн айтсагъ’а, бу адам улуну ёсюу-айныу законуна келишмеген бир затды. Хар бир инсан, бек алгъа къайсы миллетни тилинде сёлешсе, къайсы миллетни культурасын, адетин-тёресин, адебин-къылыгъын жюрютсе, тутса, ол миллетни ёкюлюне тергелирге керекди. Сёз ючюн, орус халкъда ата-бабалары немисли, шведли, французлуладан, украйынлыладан, татарлыладан эм да башха миллетледен къалгъан белгили адамла бардыла. Алай, ала орус тилде сёлешгенлери себебли, орус халкъны руху бла, культурасы бла, адет-тёселери бла юйретилгенлери себебли, орус халкъны ёкюллерине саналадыла. Орус халкъны тарихинде кеслерини жерлерин тапхандыла. Бу зат – киши даулашалмазча керти затды. Жарсыугъа, бу затланы айтмай, бир жанына бурулуп кетебиз. Таулулукъдан къаран къалып, битеу жашау ызы, тиричилиги, психологиясы орусча болуп къалгъан таулулагъа оруслау-таулу да дерге ауузунг, кёлюнг бармайды. Бу затла тюз жолгъа салынмай, бизни миллет төрелерибиз бир заманда тюзеленирик тюйюлдюле. Бир къауумланы кеси миллетлерине терс кёзден къараулары да къаллыкъды, тюрленирик тюйюлдю. Аны хатасындан, бара-баргъан заманда орусча сёлешген бир оруслау тукъумгъа ушаш, бир жангы халкъ чыгъаргъа, жаратылыргъа болукъду.

*Хар адамны тюзлюгю терк билинир,
Эки къаты юлюш болуп келинир,
Анга кёре сайлау, къуллукъ берилир, —
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа.*

Кязим

ХАР НЕ ДА БАШЧЫДАНДЫ

Не заманлада да халкъны жашау къолайы, къадары, ёсюую бла ёлюую патчахына, кесини оноу этген башчысына кёре бола келгенди.

Халкъ, миллет даражасын тас этип, тозурай-чачыла башласа, халкъны бир бёлеги ана тилинден безсе, мораль, рух жаны бла акъсаса, жери, табийгъаты бузулса, халкъ биргелей къыйынлыкъгъа тюбесе, ол заманда аллай халкъны башчысын махтау, бачамача кёрюу ишден туююлду.

Бу жанындан алып къарагъанда, озгъан жюзжылыкъда тарихибизге кёз жетдирсек, къарачай-малкъар халкъны насыбы ючюн кюрешген, кертиси бла жанын къурман этерик башчыла аз чыкъгъандыла, чыкъгъанларыны уа жашаулары къысха болуп къалгъанды.

Сёз ючюн, Сталин ёлгенден сора, тюрлю-тюрлю къыйынлыкъланы сынагъан бир къауум халкъ тюзлюкден юлюш алдыла. Болсада, тил жаны бла алып къарагъанда уа, ана тилни айныууна эс бургъан угъай, сабийлени мектепледе орус тилде окъутургъа, терс оноу этип, башда айтылгъан жарсыуланы болдурургъа башчылыкъ этдиле. Халкъны умуту, тилеги олду деп, терс, оюмсуз билдирилени берип жашадыла.

Бу затла энди къайтарылмазгъа керекдиле. Тилни юсюнден закон жарашдырылды, энди хар зат да жерине, кесини орунуна тюшерикди деп да алданыргъа керек болмаз.

Болсада бу зат жеринден бир тепмейми турлукъду? Мал ёлсе, тирлик жыйылмаса, урлукъ чыкъмаса, завод, фабрик тохтаса, башчы жууапха тартылыучу эди. Алай,

халкъ саппа-саулай миллетлигин жоюп тебиресе, анга киши жууап бермейди. Муну къалай ангыларгъа бол-лукъду?!

*Жигит улан жолну ызлар,
Тутхан ишин къаты тутар,
Халкъы ючюн къая бузар,
Къыйын кюн ол таугъа ушар!*

Кязим

АЛГЪА АТЛАМАГЪАН ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ

Не миллет да болсун, аны ёсюп-айныуунда, тюз жолгъа тюзелип, миллет болуууна, окъуулу-билимли къау-умну, эсе да керти интеллигенцияны ёкюллери кёшумчулугъу бек уллуду. Интеллигенцияны келечилери не заманда да халкъгъа жууукълашып келген къыйын-лыкъны алгъа кёрюп, эслегендиле. Ол къыйынлыкъдан чыгъар жолну, амалны кёргюзтюп, туугъан жерине, миллетине тенгсизлик, хорлукъ-зорлукъ этилсе, бек алгъа, бек биринчи болуп сюелген да ол бола келгенди. Ол жаны бла бизге алыкъа Кязимге бла жырчы Сымай-ылгъа жетерге къайда?!

Жарсыугъа, бизни къыралыбызда башчылыкъ буйрукъ халда этилип тургъанда, интеллигенцияны намысы бек тюшгенди. Кесини ниетин ачыкъ айтыргъа эркин-лиги болмагъанды. Алай болгъанлыкъгъа бир къауум миллетлени, бютюнда оруслуланы, эбизелени, украйын-лыланы д. а. к. башха миллетлени ангылагъан адамла-рыны араларында жамауат ишге башчылыкъ этгенде болгъан терсликlege, оздурулуп этилген оноулагъа ыра-зы болмай, тюзлюкню жолун излеген, ачыкъ айтып, халкъына ёкюллюк этген инсанла да табылгъан эдиле. Тюзлюк излегенлери ючюн, ала сибир-сюргюн да кёр-гендиле, амахтыда да турдула, жерлеринден кёчюрюлюп, шашхынла юйлерине тюшюп, инсанлыкъ эркинликле-ринден айырылып, тыш къыралгъа окъуна кыystала эдиле.

Бирси миллетлени араларында энчи азап чекген бизни къарачай-малкъар миллетде да аллайла болгъандыла.

Бу затланы айта туруп, 20-чы жылладан сора репрессияны къурманы болгъан таулу интеллигенцияны алылары эсге тюшеди. Арт кезиуде мындан 70–80 жыл алгъа халкъны къадарыны юсюнден, келлик жашаууну юсюнден ала жазып кетген ишле туура болуп, басмалана башлагъандыла. Ма ол ишлени окъуй туруп, ол жарыкъландырыучула бир кезиуде халкъны бусагъатдагъы жарсыуларын билип, гузаба этгенлерин ангыларгъа боллукъду. Ма аланы ол заманда жазгъанлары бла биз кесибизни бу темагъа кёп жылланы нчинде тохтаусуз айтып, халкъны къулагъына сингдирип келген затларыбызны тенглешидрип кёрсек, арасы жер бла кёк кибикди. Былайда таулу интеллигенцияны, бютюнда аны чыгъармачылыкъ жаны бла ёкюллерини кюн сайын айтылгъан саясатны салкъынына къысылгъанларын, бир-бирде уа культурасы айныгъан къыралланы жангыз биринде болмаучу зат – баш къуллукъчулагъа салауат салып, аланы махтап, одала жазгъанларын айтыргъа тюшеди. Былайда интеллигенцияны халкъны сейирлерин къоруулаудан айыргъан бир-эки зат – бийик даража бла къуллукъ алыу. Бу ауруу адамланы къанларына аллай бир сингнген эди, бусагъатда да ол зат не аз да тюрленмегенди. Сёз ючюн, тюрлю-тюрлю атланы, жулдузланы, «сыйлы» къуллукъчуланы кёргюзтюу жаны бла СССР дунияны башында битеу къыралланы ичинде биринчи эди. Энтта да ол жол бла барабыз. Аладан халкъгъа не аз да бир хайыр болгъан болса эди, культурабыз, жашау къолайыбыз, экономикабыз айнып, бирси къыралланы, бирси миллетленн эртте окъуна озуп кетер эдик, Хрущев айтханлай. Айхай да, былайда биз сыйлы атны бла къуллукъну юсюнден энчи чертмейбиз. Иш ала бизни ойлауубуз бла оюмламауубузгъа, айырыу ангыламыбызгъа, кёз къарамыбызгъа тийдирген заран бла бирча, экономикабыз бла культурабызны ёсююне тийдирген хатаны бла халкъгъа жетген къыйынлыкъны кезиуюнде ачыкъларгъа онг болмагъанындады.

Хау, ётген ишге ёкюнюп не тапхын! «Молжал ишге къар жауар» дегенча ол да бир чырмаулу иш эди. Палах бары да аладанды деп тирелирге керек туююлдо, Алай, бизни жарсытхан зат – миллет интеллигенция алгъынныгы арсарлыгъындан бюгюн да къутулалмагъанлыгъыды. Ашауу-жашауу миллетини ёсюую бла бек байламлы болгъан миллет театрны ишчилери да ана тилге юлюш къошаргъа иги итинмейдиле. Бизни суратчыларыбыз бла композиторларыбыз къарачай-малкъар миллетде миллет проблема бармыды, аны келир заманда, келир жашауу-бузда айныууна чырмау болгъан зат бармыды, жокъмуду дегенни эсгермегенча, кёрмегенча, билмегенчадыла. Аладан эсе бизни алимлирибиз алгъа атларгъа кюрешедиле.

АЛАЙ ЭСЕ, НЕ ЭТЕРГЕ КЕРЕКДИ?

Мынга жууапны, ары-бери тарт-соз этмей, акъылы басымлы, билимли интеллигенцияны кесинден излеген игиди. Жалгъан интеллигенциядан угъай, кертти интеллигенциядан. Алай былайда бир затны айта кетейик – мындан, шахардан, ара шахардан башлап, бек узакъ элдегилеге дери биригип, бир бирге билек болуп кымылдаргъа керекдиле эм халкъгъа халал, халкъына кертиси бла къуллукъ этер ниетлери, оюмлары, сыйсыфатлары бла, билимлери бла угъай, адамлыкъ жаны бла бек бийикде болургъа керекдиле. Битеу миллетге юлгю болургъа борчлудула. «Кеси – ёлежакъ, кимге не бережакъ?!» деген нарт сёзню эсде тургъаны игиди...

Малкъар халкъ миллет къадарында къуруп кетерге боллукъду десенг, бир къауумланы ийнанырлары келмейди. Бир-бирле ол сёзню лакъырдагъа буруп къоядыла. Алай адам улуну тарихинде таулуладан сора да гунч болуп кетген миллетле аз болмагъандыла. Аланы кёбюсю бирси миллетле бла къатыш болуп, аланы араларына сингигип кетгендиле. Ана тилинде сёлеширге ыйлыкъгъанланы кёргенде, аллай миллетле эсинге тюшедиле. Бу тарихде 50–60 жылланы ичинде болунган иш кирпигинги къакъгъанча бек терк болуп къалгъан затды.

Жюз жылдан сора уа къалай болургъа боллукъду. Заман дегенинг, океанны толкъунуча, къайсы жаны аудурлугъу, саясат къалай тюрленириги – ол бизге белгисизди. Аны себепли, къарачай-малкъар халкъ миллет къадаарында жоюлуп кетерге боллукъду деген къоркъуу барды! Бу затны кесин таулугъа санагъан, санларында таулу къаны жюрюген, миллетим деген адам бир заманда унутургъа керек туююлдо. Ма ол заманда сакъларгъа болурбуз миллетлигибизни...

«Мюйюзлю къой мюйюзскюз къойну тюртген да кечилмейди», – деп сёз барды.

Сурау саладыла къанатлынга да, кийигинге да, тил тас болса, сыйынг, миллетинг тас болса, жууап берир бир адам боллукъ болмазмы?

Талай жылны, бютюнда иш аллына бармагъан кезиуде (застой), малкъар миллет рух жанындан тозурап, ана тилинден, адетлеринден-тёрелеринден, миллет белгилеринден айырылыргъа аздан къалып, къуруп баргъанын кёре тургъанлай, айтып айталмазча сейирлик жетишимле этгенбиз, этерикбиз деп, ётюрюк шагъатлыкъ этип турмадыкъмы? Ол затла миллетибизни неге жетдиргенлери уа барыбызгъа да баямды.

Арт кезиуде малкъар тилге къыраллыкъ дебер берилди, насыбыбыз тутду, уллубуз, гитчебиз да, къуллукъчубуз, ишчибиз да бир бирге ана тилибизде сёлешип, тилибизге кюн тууду дегенлигибизге, алай болмады. Унамасанг, окъуу китапла да аз, журнал, газет саны да таркъая... Бу да – бизни миллет даражабызны айныууну юсюнден биягъы жалгъан билдириу болады.

Кертиси уа, бизни халкъыбызны жашау къолайы бусагъатда бек кыйынды, мындан да кыйын болургъа боллукъду.

Халкъны къадаарыны юсюнден айтхан заманда, бек аздан жарты жюз жыл тенгли бир алгъа къараргъа керекди. Бу зат бизни бирибизни да къайгъы этдирмейди. Болуру болуп бошагъандан сора, тюзетирге кюрешибиз.

Сёз ючюн, бусагъатда кертиси бла окъуна демократия болса, битеу адамла насыплы болуп, ырахатлыкъ келир эди деген умут барды. Мени ол затха ийнанырыгъым,

ышанырыгъым да келмейди. Кюнлени биринде демократия деп айланнганыбыз башыбызгъа таякъ болуп тиймеге эди деп къоркъама. Ышанмагъанымы себеби да – республикада таулуланы санлары окъуна алыкъа тюз тохташдырылмагъаны. Ол бир. Экинчиден а – миллетни, къауум-къауум болуп, бир бирни эшитирге суймегениди. Бир кезиуде эллени, орамланы атларын, алгъыннгы эски атларын, халкъ атагъан атларын къайтарыргъа деген оюмгъа келишдиле да, бир къауумла, аланы женгил окъуна къолгъа алып, тамам этдиле, бир-силе уа жукълап къалдыла. «Къызбурун» деген ат тюрлендирилип, «Нижний Чегем», «Верхний Чегем», «Каменка» дегенчала къалып къалдыла. Алай бла, бу ишде окъуна биз таргъа тыйылдыкъ. «Кичибалыкъны» «Кичмалка» болуп тургъаны ол затха шагъатды. Хасанья деп, бек уллу малкъар элибизни атын, Хасания дерча, тюз окъуна жазалмай турабыз. Келимсекле Гирхожаннга Куркужин дейдиле. Бу затланы оноун эллени администрациялары этерге керек эдиле. Ол тюздю. Керти демократия Арисейни Тверь, Нижний Новгород, Самара дегенча аллай шахарларыны атларын къайтарды. Бизге жетгенде уа, ол зат унутулуп, тунчугъуп къалады. Ол алай некди?

Туугъанында атасы-анасы Мухаммат атагъанда, Магометге кѣчюп, андан чыгъаргъа унамайды. Малкъарлы сабийлени малкъар адетде, малкъар тилде юйретген сабий садла, школла жокъдула. Бек уллу эллерибизден бири – Хасанияда окъуна сабийле юйлеринде орус тилде сѣлеширге хазырланып келедиле. Тауча сѣлеширик эселе да, окъуу-методика литература жокъду дерге боллукъду. Аны къайгъысын этериклени кѣзлери таулу сабийлени кѣрмейдиле, устазланы, юйретиучюлени сѣзлерин эшитмейдиле. Бу жарсыуларыбызгъа жууукъ заманны ичинде эс бурулмаса, биреуню жарсыуун биреу тунчукъдуруп турса, бир тюрлю бир онг болмай, жар къыйырына тирелирге боллукъду. Жаланда аслам миллетни сейирлерин къоруулагъан демократиягъа – демократия деп баш уругъа боллукъмуду? Бир къауум а: «Да биз азбыз сора уа», – деп, тюнгюлюп тохтагъандыла. Да къалай кѣп боллукъса, миллетинги экиден бири

Ата журт урушда, сюргюнде кырылса, ырысхы кылайынг болмаса, жаш тёлү, ишсиз болуп, юдегилийюрлю болургъа оноу болмаса? Немисли ууучлаучула да кыыргъан эдиле бир кыауумун. Кёчгюнчюлюкню азабын кесигиз билесиз, барыбыз да сынагъанбыз. Бек уллу жарсыу а – элибиз тюр болгъанды. Кыабырлада 44-чю жылгъа дери ёлгенлени сын ташларындан сора жукъ сюелмейди.

Концлагерьде кырылгъанланы кыой, Уллу Ата журт урушда жоулгъанланы окыуна киши эсине келтирмейди бюгюнда. «Тура эдим жата, кыайдан чыккыды хата?» – дегенлей, бу жангыдан жашауну бузаргъа кюрешгенле кыайдан чыккыдыла эсе да!

Бу затланы айта келгенде, дагыда бир магъаналы соруу чыгъады. Келир заманда бу жарсыуланы юсюне да рынок темир кыысхач бла боюнундан буууп тургъан миллетни саны женгил ёсюп, халккыбызны саны кёбейirmi? Шахарлада бла шахар тегерегинде жашагъан юйорледе 1-ден, 2-ден сора сабий туумайды. Ол ауруу энди таулу элlege «жуккыгъанды». «Отуз жылдан сора сабий табыуну кыоюгъуз» деген аман насихат жерин тапханды. «Дунияда сабий кёбейип тебиресе, уллу заран боллуккыду, ишсизлик кёп боллуккыду», – деп, осал «насихат» айтхан дохтурла кюсегенлерин тапхандыла. Ол бизни миллетге бек уллу таяккы болуп тийгенди.

Орта Азия бла Кызаккыстанда кыалгъан таулуланы Ата журтларына кыайтарыуну кыайгкысын киши кёрмейди. Бу уа башда айтылгъан жарсыуланы бир бутаккыды, бир айырысыды. Аны юсюнден бир аккыылгъа келип, оноу этерге уа заман болгъан эди.

Алып айтханда, малккыар халккыны миллет сейирин кыоруулар кирик, аны миллетлиги, миллет эркинлиги кыуруп, жоулуп кетмезча, тилин, динин саккыларча закон кыабыл этилинирге керекди. Сёз ючюн, КыМР-ни парламентинде депутатланы саны бек аздан 3-ден бири таулула болурча, эки тилге да статус берилирге деген тилеклени кёп айтадыла.

Ма быллай, аяккы тирер законла чыгъарылып, жашауда бардырылмасала, бизни айтханларыбыз, тилегибиз босагъадан атламазы баямды.

*Къыйын кюн айтама сизге:
Жунчумагъыз керексизге –
Тёре болур терсге, тюзге.*

*Жашаудан умут юзмейик,
Зулму кишеннге тюшмейик,
Тюзлюкге жолну ишлейик,
Адамча жашай билейик,*

– деп, Кязим миллетин сакълыкъгъа, жигерликге чакъыргъан эсе, Сымайыл а 1944 жыл, 62 жылдан сора, къарачай-малкъар миллет туугъан топурагъындан зорлукъ бла кёчюрюлгенде, кесини таукеллик сёзюн, халкъына айланып, былай айтхан эди:

*Тюзлюк – тутмакъда, насып – туманда,
Онглу сёлешмейди, онгсузну жакълап.
Биз – суудан къумгъа тюшген чабакъла,
Солуу жетмейин, жерни тырнакълап.*

*Къатдыр кесинги, ой, жарлы миллет!
Этейик къумда жашау кечинмек.
Боюнсасына жекгенди къадар,
Аны тартмайын жокъду бир мадар.*

Хар бир миллет миллетлигин сакълап, миллет энчиликлерин, ариу төрелерин сакълап, хар не да айныу жолуна, айныу чекге жетген кезиуде, унамасанг, кёчюп айланнган чыганлыла окъуна ана тиллеринде сёлешгенде, таулула бу жарсыулагъа, бу чырмаулагъа тюбегенлей турадыла. Бу затлагъа кесибииз да терсбиз. Кёп затла бизни уллу кёллюлюгюбюзден, бирлигибиз болмай, бирибиз айтханны экинчибиз эшитмегенибиз себепли, бир бирибизни сан этмегенибизни хатасындан, не этилмегенибизни жартылай къалып, «Молжадыгъюсюнден халкъыбызлей болуп тура», Кязимден бла Сымайылдан башлап, ны айылы, эсли адамларыбыз кёп кере жарсыгъандыла. Жарсыугъа, андан бери жюз жыл ётсе да, биягъы гылыу – биягъынлай, тюрленмей, черек суула алгъыннгы

ызлары бла барадыла, кюн да, чыгъыучу жеринден чыгъып, батыучу жерине батады, ай да алай, таула-ташла да жерлеринде, иги жанынна тюлениу'а аз.

Биз аллай бир жылны ичинде бир кесек окъуна алгъа талпынсакъ, иги къууум этсек, озуп кетген тарихибизде жарсыула азыракъ болур эдиле. Халкъыбыз ненча кыйынлыкъ сынагъанды? Ненча адамыбыз тутмакъ-сибир сынагъанды? Уллу Ата журт къазауатдан ненча адам къайтмай къалгъанды? Жютю балта бла агъачха кирип, жараулусун кесип, къынгырын-бокъурун къойгъанча, ууакъ сабийле бла къартладан сора киши къалмагъан эди. Бир бирни сатыу а ол заманда да баргъанды. 1941 жыл Кязим:

*Айтама, кзулакъ салыгъыз,
Хатадан кери къалыгъыз,
Сёзюмю эсге алыгъыз,—
Адамды бизни атыбыз!*

*Алгъа барайыкъ, сурап ыз,
Кёп къыйналса да жаныбыз,
Толур этген муратыбыз,—
Адамды бизни атыбыз!*

— деген эди.

Сёз ючюн, тау ауузлагъа, тау элlege барсанг, эллени, орамланы тизгинсизликлерине адам жарсырчады. Бир къауум элдеде эски юйле окъуна жангыртылмагъандыла. Аллын болуучу электростанцияла угъай эсенг, мирзеу тартыргъа тирменлери окъуна жокъду. Аллах сакъласын, тамбла бир жерде жол оюлса, бир-эки кюн шахардан ётмек элтилмей къалса, биягъы таулула чалпыгъырыкъдыла бек алгъа. Бусагъатда республикарынок халлялик берилди, келишимлеге къол салынды, жалнаны сюйгенингча берилди, мюклени айнытыргъа, быз. Алай, бир къауум къол кири болгъа деп, къарс урачилик бла кюрешгенликге, таулу халкъ ырысхы этиу жаны бла аякъ юсюне болалмагъанды. Приватизация, къырал бегимле деп, аланы тежеп тургъанлыкъгъа, ке-

зиуюнде элlege барыргъа улоу окъуна табылмагъан кезиу болгъанды.

Саулай алып айтханда, аллын халкъыбызны жашауунда эсленнген чырмауларыны себеби – биз капитализм деген не болгъанын сынамагъанбыз, феодализмден социализмге атлап кетгенибиз кюнчю деп, аллай сылтауларыны табыучу эдик. Энди ол «кемчиликлерибизни» оруну топпа-толу боллукъ эсе, капитализм боракъ къанат битдирлик эсе.

*Татлы дуня! Сейир дуня! Ачы дуня!
Жаратаса. Ёсдюресе, жашнатаса...
Бергенииги кёбсюнесе, сыйыраса,
Аздыраса, тоздураса, къаушатаса!*

– деп, Сымайыл айтханлай, биз, капитализм кеси туююл эсе да, анга ушагъан бир жашаугъа жууукълашып келебиз. Алай социализм да артыкъ бек жарытмагъан таулула бу жангыдан келе тургъан жашауну да аллына чапханча кёрюнмейдиле.

Алай эсе, муну сылтауу неди?!. Мёхеллигибизденми?..
«Къалгъан ишге къар жауар» дегенлей, арсарлыкъ, алгъа итиннгенни этегинден артха тартычулукъ бизни къаныбызда барды. Совет власть киргенли бу осал адет халкъыбызны юсюнден кетер деп тургъаныбызлай, бютюнда бек тамырланып къалды. Аллын Алладан тилеучю эсе, артда уа башчы органладагъы адамлагъа терилип, алагъа тилекчи болуп тургъанларыбызны, къуллукъчу болур эсе деп, алай окъутургъа кюрешип турдукъ. «Ой бизни элге бир алапат директир келгенди!» – деп, районубузгъа бир иги секретарь (къагъытчы) келсе эди, жашауубуз, небиз да тюрленип, кесибиз умут этгенча болур эди деген ышаныулукъ – аны белгисиди. Бу зат – дунияны башында бир къыралда да болмагъанды. Битеу къыраллада жамауат президентге да, корольгъа да, губернаторгъа да угъай, бек алгъа кеси-кесине ышанады. Кесини хунерине, кючюне-къарыууна, тирчилигине багъанлы. Иш этип, бир затха къаст этип тебиреселе, эринетала билмейдиле.

ЖЫЙЫРМА БИРИНЧИ ЁМЮРДЕ ЖУКЪГЪАН АУРУУ

Къарачай-малкъар халкъ мораль жаны бла айтханда, сыйрат кёпюрню юсюнде тургъан кибикди. Адамлыкъны, сууапны-гюнахны упутуп, жазыкъсыныуну тас этерге къоркъууду. Бу хал – аллын заманда тюрмеси болмагъан халкъны арасында тюрлю-тюрлю аман ишле: ата-анасына къарамай, къоюп кетиу, некахсыз сабий табыу, адам ёлтюрюу, юй тонау, мал урлау, машина урлау дегенча, миллетибизни, халкъыбызны намысын, даражасын тюшюрген затла ичгини «хайырындан» болгъаны барыбызгъа да баямды. Аллын ичги не болгъанындан да хапары болмагъан, саппа-саулай салауат салып жашагъан миллетге бу саусузлукъ октябрь ынкъылап бла бирге келгенди. Бютюнда коллективизация, индустриализация деген затла чыгъа баргъанда, аракъы кесине жер таба башлайды. Аны жайыучу «идеологла» уа – таулу интеллигенцияны ёкюллери, эл къуллукъчула, НКВД-ны ишчилери эдиле. Къууанчлада, тойлада халкъ арасында биринчи кере аракъыны жайгъанла да ала эдиле. Ичги ичиу – культураны, окъуулу адамны белгисиди деген насихатны этген да ала болгъандыла. Кеслерин бачамала сунуп, бу «жангылыкъны» жамауат да бир алапат зат сунуп...

Бу затны юсюнде бизни халкъыбыз да аллыннгы Совет Союзну халкъларындан артха къалмайды. Былайда «Совет Союзну» халкълары дегенни сенсация деген халда айтмайбыз, кертиси да алайды. Ийнанмай эсегиз, тыш къыраллада жашагъан таулула бла ушакъ этип кёрюгюз. Культуралары бийик ёсген къыраллада окъуна аракъыны биздеча ичген бир миллет табарыкъ туюлсе. Юйюбюзге къонакъ келсе, анга ариу айтып болмаса, зор этип даулашып, ата-анасы бла, ёлгени-сауу бла къаргъандырып, кыйырындан кеф этип ашырыу бизге тёре болуп къалгъанды. Бу телиликди. Культурасы бийик къыраллада, миллетледе ол затны билмейдиле. Ма ол къарачай-малкъар миллетни жашауунда уллу тирликти дияды. Бу затха бек кёп юлгю келтирирге боллукъду.

Шахарлада ичги жүрюген жерледе кѳуру да миллет адамланы келечилерин, жаш кѳауумланы кѳресе. Эсирип, аууп тургѳанланы кѳбюсю ала боладыла. Түкенледе сыйынмай тургѳанлай, базарда ичгилени тюрлю-тюрлюлерин тыш кѳыралладан окѳуна ѳтдюрүп сатхан-ла кимледиле?! Тышырыула. Кѳоншуларыбыз. Юйюнде да, орамда да – ичги, ичги... Башчы органланы таматалары бла Кѳабарты-Малкѳар республиканы Ич ишлерини министерствосуну бегимлери бла оноулары ичги сатычулагѳа жугѳутурну кѳулагѳына жел кѳакѳгѳанча окѳуна кѳрюнмейдиле.

Районлада да бу хал алапат түйүлдү. Экеулен бирге түбөсө, ичгиден сора хапар жоктү. Эсинде-оюнда – аракѳы. Кѳууанч ѳтсө да – аракѳы! Ёле туруп да – аракѳы. Ол угѳай ѳсенг, менме деген ѳфендиле окѳуна аракѳыдан артха турмагѳанларын кѳзүбүз бла кѳргенбиз, ысхатха, кѳурманнга союлгѳан малны ѳти окѳуна «закускагѳа» кетип кѳалгѳан кезиуле боладыла. Майитни дууасына, жаназы намазгѳа баргѳанда окѳуна, ичип баргѳанла боладыла Бу адамсызлыкѳды.

Ёлгенни намысын ѳтмеген сауну намысын ѳтерик түйүлдү. Намыс болмаса, насып болмайды. Насып болмаса, ийман болмайды. Ийманы болмагѳан адамны адамлыкѳы болмайды. Адамлыкѳ жүрюмеген жерде адам, Туугѳан топурагѳына, Ата журтуна кертичилиги кѳалмай, халкѳына кѳара тамгѳа салады.

Миллетибизге жыйырманчы ѳмүрдө келе башлагѳан бу жукѳгѳан ауруу миллетни миллет болуруна чырмау бола баргѳанына киши даулашаллыкѳ түйүлдү. Жашауну татлысы, ачысын да сынагѳан, уруш ѳртенинден, кѳчгюнчүлүк азабындан хорлап чыкѳгѳан адыллы адамларыбыз ичги кѳангалагѳа кеслерин жарашдырып тохтамай, асыл сѳзлерин жамауатха, жашлагѳа айта турургѳа заман ѳди. Аллай абадан адамланы окѳуна юй бийчелери: «Оу кет-кет, жашларына кѳошулуп, кеси да олтуруп ичеди», – деп жарсыйдыла.

Бир жыл мындан алгѳа тышырыула сабий тапхан юйледе бир сутканы ичинде 16–18 сабий туууп тургѳан ѳсө, бусагѳатда 6–8 сабий тууады. Аланы жаланда

10-сундан ючюсю саулукълары бла тууадыла. Ол да ичгини «хайырынданды».

Ичгини заранын ангылатыр орунуна, бир-бирле: «Былай, бир жюз грамм ичген саулукъгъа игиди, ичингде микробланы ёлтюреди», – деп сандырайдыла. Алай бла, жин заранына жетгеннге ибилисни хатасын къошадыла. Ол угъай эсенг, аракъы бла тютюн кёп болса, экономикабыз тюзелликди деп насихат айтханлагъа уа не этгин?!

Бу – барып тохтагъан терсбоюнлукъду, жахилликди, нек десенг дунияны юсюнде экономикасы айныгъан къыралланы биринде да ёсюу, айныу аракъыны кёп чыгъарып, кёп сатып, аны истеуюнден болмагъанды. Ала башха санагъатланы айнытхандыла. Сёз ючюн, алып къарагъыз! Къыбыла жанындагъы Кореяны не уа кесибиз бара башлагъан Тюркияны кёрюгюз! Бу къыраллада аракъыны кёп этиу бла байыгъыргъа боллукъду деген хайнапа хапарны, ол терс жолну тюнлеринде угъай, тюшлеринде да кёрмегендиле, эшитмегендиле. Аны себепли, ичги кёп болса, алакат боллукъбуз демеклик – бу алайсыз да бузулуп баргъан адамланы жардан атаргъа кюрешген, осал саясат (политика) болгъанын ангыларгъа керекди.

Бирси миллетлени билмейме, ичгичиликке къажау чыгъарылгъан – закон бизге заран этерик болмаз эди. Жарсыугъа, аны жолу къысха болуп къалды. Ичгичиликни заранын акъыл бла, насихат бла, адамлыкъ ишан бла, жан аурутмакълыкъны жолу бла башларны орунуна, биягъы юйренчек адет бла – къоркъутуп, репрессия этип, тазир салып, кюч бла ырбыннга тыйгъанча – аллай амалла хайырланыладыла...

Ичгичилик халкъыбызгъа келтирген заранны айтып башласакъ, ол тауусулмазлыкъ узун хапар боллукъду. Алай киши даулашмазлыкъ – бир керти зат барды. Ол да неди десегиз, аракъы ичгенни азайтмасакъ, аракъы бизни азайтыргъына сёз да жокъду. Мен ол затха толу ийнаныпма.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР МИЛЛЕТНИ КЪУЛЛУКЪЧУЛАРЫ МИЛЛЕТЛЕРИНЕ ХУРМЕТ ЭТЕМИДИЛЕ, ОГЪЕСЕ?..

Сен кимге керексе бу тюзлюк дау бла?
Тил байла да, кыысыл мыйюшге!
Къалгъан адамлача, къарнынгы тойдур да,
Къатышма не сѣзге, не ишге!

Семенланы Сымайыл

Ачыкъ айтыргъа сюеме – бизни къуллукъчуларыбыз
ѳз халкъларына, ана тиллерине Семенланы Сымайылча
хурмет эте билселе эди!

*Къалай насыплы адамлабыз биз!
Сѳлешир ючюн – хазыр тилибиз.
Битеу адамда болгъан затланы
Бири къалмай, барыны да атлары!*

Сымайыл айтханча, ѳхтемлене билмегенле адетле-
рибизни, тѳрелерибизни сакъларгъа итинмегендиле,
эслерине да келтирмегендиле!

Ана тилибиз мурдору бла къуруп кетмей, кечине кел-
гени – бек алгъа къара халкъны, бютюнда элдеде бетле-
рин кюн кюйдюрген, эринлери жарылып, сабан сюрюп,
мал кютген эллилерибизни хайырынданды. Алагъа минг
кере, жюз кере махтау салабыз. Талай жылдан бери са-
бийлерин эмчекден айырылгъанлай орусча окъутсала
да, ана тиллерин унуттурмагъандыла. Орус тилни жол
керекге тергеген эселе, ана тиллерин а алтын бюртюкле-
ча сакълагъандыла ала, уллусу-гитчеси да.

Ала бирсилеге юлгю болуп, жол кѳргюзтюрюню ору-
нуна – бизнича ким барды деп, халкъ аллында жюрюген
къуллукъчуларыбыз – уллусу-гитчеси да – школ дирек-
торладан башлап, администрацияны да къошуп, респу-
бликаны башчылары да ичинде болуп, юлгюге айтырча –
ѳз халкъларыны миллет даражада ѳсююуне къаллай
юлюш къошхандыла? Ма бу сууалгъа жууап излеген
заманда, тынгылы жууап табалмай, озгъан жылланы
санайса. Себеби – ол бизни жюзле бла саналгъан башчы-

ларыбызны кёбюсю халкъны халкъ болуп айныууна кыйын кёшхан угъай эсенг, бир къауумлары чырмау болуп окъуна тургандыла.

Бизни халкъыбызны бек уллу трагедиясы – талай жылны ичинде кеси ёсдюрюп, юйретип ёмюр жолуна айландыргъан бир-бир инсанлары, белгили бир акъылгъа тохташып, къуллукъ алгъандан сора, ёз халкъыны тин байлыгындан, миллет даражасындан, кесини туугъан ана тилнден, культуранындан, ата-анасы юйретген кыйлыкъдан чыгып, аны сансыз этип, унутуп кыйгъанларындады. Ангылашымлы болур ючюн, бир юлгю. Бир жол мен бир жерде малкъар школлада, бютюнда башланнгани школлада, хар дерс ана тилде бардырылсын дегенлигиме, газетни бир уллу ишчиси манга: «Сен, телевидениягъа барып, адамла сабийлерин не тилде окъутурукъларына не оноу эте айланаса? Сабийлерини не тилде окъутуругъуму кесим билеме», – деп, тырман этерге кюрешген эди. Мен а, аны фахмусузлугъуна тёзюп, тынгылап кетген эдим. Кертиди, ол аны ишиди. Ол жаланда къарын кыйгъысын этген жанды. Ма, арабызда аллайла бардыла. Газетни таулула алып окъумасала, ол эртте окъуна ишсиз къаллыкъ эди.

Ма аллай терс акъыллыла, ажашып, кесини бек багъалы хазнасындан – ана тилинден, ана сютюнден жийиргенедиле. Сёз ючюн, аллайланы тизмеге тизип, тергеп кёрсек (эл жерледе жашагъан таулуладан къалгъанлары), къуллукъчу къауумланы сабийлерине бурнунгу кёргюзт десенг, къулагъын кёргюзтюрюкдюле. Ала барып тохтагъан манкъуртладыла.

Ара шахарда, районда партия, совет къуллукълада ишлеген, тюрю-тюрю махкемеледе иш тындыргъанла жаланда орус тилде басмаланган китапла бла китаптапкаларын жасап, алагъа махтана эдиле, эсе да, аланы да окъумаучу эдиле. Ол угъай эсенг, кеслери жашагъан районда чыгыучу газетчикни тауча бетин окъумагъандыла. Мен аны кёп кере кёргенме. Ара шахарда жашагъан къуллукъчуланы ниетлери да ол даражада болса керек. Халкъны тюз жолгъа тюзетирча, рухун кётюрюрге, миллет төрелерин сакъларгъа жан аурутхан башчыла аллайла эселе, халкъ тозурамай, апчымай не этсин?!

Угъай-угъай, алай туююлдо деген бар эсе уа, ол да ма былай, бизнича, тауча жазып, оюмун айтсын, орам сёзге бурмай, бизден иги да, ариу да айтсын!

Бизни куюллукучуларыбыз ёсюп келген жаш туюлюню миллетинден юркуютуп, башха тюрлю бир жолгуа тюзетир ючюн сёзлерин, куарыуларын да аямагуандыла. Сёз ючюн, аты таулу школ болуп, орус тилде окуютуп келгенле, хар зат да жетишимли болуп тургуан заманда окууна, таулу сабийлеге сабий садла ачаргуа унамагуанла кимле эдиле? Кесибизни кукаланнган башчыларыбыз, алданнган куюллукучуларыбыз. Ол уллу кёллюлюкню этген да кесибиз. Биреу, «миллетчи» деп, эшигими курутур дегенле, бир куабып, эки жанына да сак куарагуанла. Ала кёбюсюнде халкыны рухун, ниет байлыгыын, ана тилин тюрлю даражалы махтау куагытлагуа, орденлеге бла майдаллагуа, жулдузлагуа алышып, сатып тургуанлары белгилиди. Сылтаугуа заман алай эди десинле. Бююн а, бююн?..

Бу затланы алыкгуа киши куулагуына алмай, сан этмей турады. Аны себепли бир заманда бир мажал куюллукуда кечиннген адамлагуа: «Кесини миллетине тийишлисича куюллуку этген аламат адамды», – дегенча махтау айтып туруу тёре болуп келеди. Алай айтылырдан алгуа, ол не иш этгенин билип, сюзюп айтылса, иги болур эди. Сёз ючюн, уллу куурулушланы ишлеу, космосха ракеталаны учуруу д. а. – бек алгуа техниканы, процессни жетишимиди. 25 куатлы юйле неда залим телеминара – бек аллын 10 балл куюю болгуан жер силкиуге чыдагуан юйлени ишлерге онг болгуаны илмуну бла техниканы хайырынданды. Куыралланы айнууларында окууна бу затланы кёрюрге боллукуду. Япония дуняда бек айныгуан куыралды дейик. Ма, ол биз билген Японияны императору, элли жылдан артыку заманны тахтада олтуруп, мындан 15 жыл алгуа дунядан ауушханды. Бизде аллай адам болса, куыралны куырал этген ол эди деп, аны тёппесин кёкге жетдиргинчи махтар эдик. Японияда ол махтау кишини акылына келмейди. Нек десенг, Японияны ол даражагуа жетдирген бир адам туююлдо, аны этген халкыны интеллектуал даражасы, акылы, оюуму, илмусу,

техникасы, иш кёллююгюдү. Бизде жамауат ангылам алыкъа къарыусузду. Аны юсюне, биз нелляй бир айтып, къычырып кюрешгенликге, энчи бир адамгъа табыныу, баш уруу бизни психологиябыздан кетмегенди, тоталитар властьны заманында сингнгенди да – къаныбызда туруп турады.

Ма, аны себепли, аллай терс ангылам мындан ары тамырланмаз ючюн, «халкъыма къуллаукъ этдим» деген сёзню магъанасын билип айтыргъа тийишлиди. Халкъым ючюн халал къуллаукъ этгенме деген хар бир инсанга, башчыгъа: «Сиз кесигиз энчи халкъны къыйын кезиуледен къутхарыр ючюн, не этгенсиз?! Халкъны миллетлик сыйын кётюрюрге, культурасын, адетлерин-тёрелерин, адеплерин-адежликлерин сакълар ючюн не тюрлю иш тындырдыгъыз?! Ана тилни къорууларгъа не мадар этдигиз?! Таулу сабийле ана тиллеринде юйретилир ючюн, ненча сабий сад къурадыгъыз?! Таулу районланы ызларына салыргъа кюрешгенмисиз?! Бир кере угъай, бир ненча кёчгюнчюлкюк сынап, дунияны башында тюк-тюк болуп айланнган миллетигизни ата журтуна къайтарыр ючюн не мадар изледигиз, тюрлю-тюрлю жараусуз ишлеге терилип, халкъыны намысына тийишли болмагъан, айыплы затланы этип айланнганланы тюз жолгъа тюзетир ючюн не этгенсиз?! Халкъны миллет сезимин уятып, рухун кётюрюрге, артыкъ санап, тенгсизлик тузагъында тургъан миллетлени тизгинлеринде болмаз ючюн не оноу этдигиз?» – дегенча сууалла сорулургъа керекдиле. Ма, бу затлагъа жетгенде, талай адам, жууап бералмай, тирелип къалгъанларын кёргенбиз.

Болуучусуча, бир-бирле: «Заман алай эди», – деп да къоюучудула. Алай тегерекге, къоншу миллетлеге кёз жетдирип къарасанг, бирси республиканы башчылары кеслерини халкъларыны къайгъысын игирек этип, ана тиллерин, культураларын сакълауда, аны миллет эркинлигин, тамблагъы жашаууну юсюнден оюмну бизникиледен эсе тирирек, базыныулу этедиле.

Бусагъатда заман тюрленнгенди, алай башчыланы саны тюрленмегенди. Къуллаукъ да, къуллаукъчула да жетишедиле. Атха, чыннга, байлыкъгъа жан атхан, ариу

сёз бла кёзбау этип, кеслерине жол излегенле бир заманда да тауусуллукъ туююлдюле, ёмюр а, кирпич къакъгъан кирик, терк кетип барады. Ма, ол кёзню къагъып ачханча къысха заманда: «Мен ёз халкъыма жанымы-къанымы да аямай, къолумдан келгенча, халал къуллукъ этдим», – дериклени бизге Аллах берсин!

ТАУУСУМ

Биз, къарачайлыла бла малкъарлыла, алай бош, фахмусуз миллет туююлбюз. Ташдан сют чыгъаргъанлабыз. Хау, алайды.

Сёзюбюзню Тюрк дунясына VII-чи ёмюрге, артдаракъда уа битеу да аламгъа белгили болгъан Минги тауну (тюзю – Мингиги тауну) эки жанында жерсинип, Къарачай, Малкъар аталып жашагъан аланлабыз. Сёзюбюзню Кязимден бла Сымайылдан башлагъаныбыз анданды. Быланы биз кёргенбиз, таныйбыз, ёмюрлюк чыгъармаларын окъуйбуз, билебиз.

Аладан сора да ёмюрлени саркъыуунда атлары жазылып къаллыкъ, артдан келгенлеге юлгю болаллыкъ, таймай айтылып турлукъ акъыл-билим жолунда, ёхтемлик бла, ийман жолунда, адет-тёрелени кеслерини жашау жолларында чыракъ этип, халкъларына жарыкъ, тюз жол ызлагъанла бар эдиле. Аланы бир къаууму: Орусбийланы (тюзю Ёрюсбийланы) Сафаралий, Орусбийланы Науруз, Къырымшаухалланы Ислам, Абайланы Мусос, Хубийланы Миммолат, Байрамукъланы Илияс, Токъланы Наны, Абайланы Солтанбек, Шаханланы Басият, Энейланы Магомет, Алийланы Умар. Не медет, быланы чыракъларын, кеслерин да ёчюлтген эдиле.

Бизни республикадан да бардыла атлары, ишлери дунягъа, къыраллагъа белгили академикле: Энейланы Тимур, Залийханланы Михаил, Апшаланы Магомет...

XIX-че ёмюрню аягъында бла XX-чы ёмюрню башында былача адамлары, алимлери, лауреатлары, жигитлери болгъан миллет аны бла тохтап къалмагъанды. Бардыла, кёпдюле, алай...

Бек башы, бирлик, тенглик, эркинлик, ишчи жерле керекдиле. Ким да болсун, кыралны законуна боюн салмагъан, миллет төрелени тутмагъан, дин исламны ау этип, амандан-харамдан жийиргенмегенле, ана тилин учуз этип, ата-анасына, жууукъларына, тенглерине бе-диш келтиргенле, граждандан брагга ышанган, адетли юйюр кырап, сабийле ёсдюре билмегенле, не этгенлерин кеслери окъуна сезмеген мангкыуртла бардыла ара-бызда.

Былайда, бек эртте заманладан тюрк тилде сёлешген халкылада сакълана келген бир магъаналы халкы айтыу эсибизге тюшеди:

Ахыр заман болурда –
Темир кыушла учарла,
Адетли төрени бузарла.
Кыат-кыат юй болур,
Эки бетли бий болур,
Терсине кетген жаш болур,
Кет-кет деген келин болур,
Жууугъунг жауунг болур,
Ахыр заман болурда –
Адет-намыс тас болур,
Жашха кыыз кеси тагъылыр.

Барыбызны да, уллуну-гитчени да, игиледен юлгю алып, ахшылагъа энikleп, аманны-игини айыра билип, терс жанына атлагъанны тюз жолгъа тюзетирге итингенледен Аллах этсин бизни!

Хайырланган китапла

1. Административно-территориальные преобразования в Кабардино-Балкарии. История и современность. Составители: Р. М. Ашхотова, В. З. Блянихова, В. И. Горбатковская, Н. И. Зумакулова, Е. С. Тютюнина, О. Н. Шогенцукова. Издательский центр «Эль-Фа», 2000.

2. Иосиф Сталин – Лаврентию Бери: «Их надо депортировать». Москва, «Дружба народов», 1992.

3. Александр Сарахов. Злая воля. ОАО «Полиграф-Юг», Майкоп, 2008.

4. М. Д. Бекалдиев. История Кабардино-Балкарии. 8–9 классы. Нальчик. «Эльбрус», 2003.

5. Кязим. Назмула, зикирле, поэмала. Нальчик. Издательство «Эльбрус», 1996.

6. Семеланы Сымайыл. Джырла бла назмула. Сайлама-лары. Москва. «Инсан», 1992.

7. Расправа. Прокурорские судьбы. Москва. «Юридическая литература», 1990.

8. Басият Шаханов. Избранная публицистика. Нальчик. Издательство «Эльбрус», 1991.

9. Сергей Анисимов. От Казбека к Эльбрусу. Государственное издательство, Москва–Ленинград, 1928.

10. М. С. Долгатъ. Поездка къ Чегемским ледникамъ. Видикавказъ, 1876.

11. Книга памяти. Нальчик. Издательство «Эльбрус». 1995.

12. Умар Алиев. Карачай. Крайнациздат–Севкавказкнига, Ростов-на-Дону, 1927.

13. Чекисты Кабардино-Балкарии. Нальчик. Издательство «Эльбрус», 1927.

14. Хади Атласи. Себер тарихы. Соенбике. Къазан ханлыгы. Къазан «Татарстан китап нашрияты», 1991.

МАГЪАНАСЫ

Ал сѣзню орнуна	5
Тюп болгъан элле бла бош къалгъан жерле	7
Бош къалгъан сын таш	56
Тенгсизликни тузагъында	65
Эбизе аскерчилени къылыкъсызлыкълары	75
«Эл телисиз, агъач бѣрюсюз болмаз»	88
Адамла арасында	92
Эки кемени къуйругъундан тутхан суугъа кетер	138
Жол айырылгъанда	145
Суугъа кетген суймеклик	149
Ахырат азабын дуняда тартханда	153
Кеси жыгъылгъан жаш жилимаз	158
Жазыу жардан атар	163
Биз былай нек болдукъ?	172
Халкъны не терслиги барды?	180
Ачыкъ сѣз.	182
Хар не да башчыданды	184
Алгъа атламагъан интеллигенция	185
Алай эсе, не этерге керекди	187
Жыйырма биринчи ёмюрде жукъгъан ауруу	194
Къарачай-малкъар миллетни къуллукъчулары миллетле- рине хурмет этемидиле, огъесе?	197
Тауусум	201

Публицистическое издание

Узеир Алиевич Джулабов

ОДНАЖДЫ СПОТКНУВШИЙСЯ ПАДАЕТ ТЫСЯЧУ РАЗ

на балкарском языке

Технический редактор Т. В. Демьяненко
Художник В. И. Мартынова
Корректор С. А. Джулабова
Компьютерная верстка А. С. Бозиевой

Рег. № 1020700753952 от 06.02. 2004

Сдано в набор 30.09.2011. Подписано в печать 19.01.2012.
Формат 84x108 ¹/₃₂. Печать офсетная. Гарнитура SchoolBookC.
Бумага офсетная. Усл. п. л. 10,92. Тираж 400 экз. Заказ № 235

ООО «Тетраграф»
360000, КБР, Нальчик, пр. Ленина 33